

संस्कृत
योगशास्त्र
संस्कृत
योगशास्त्र

संस्कृत
योगशास्त्र

संस्कृत
योगशास्त्र

Savyakhyana yoga

3

3Pd

668

पां० टी० ॥ श्रीगणेशायनमः ॥ नमामि जगदुत्पत्तिहेतवे दैवकेतवे क्लेशकर्मविषाकादिरहितं च नत्वापतंजलिमणिं वेदव्यासेन भाषिते संक्षिप्तस्य शृङ्खलीभाष्यव्याख्या
 विधास्यते ॥ इह हि भववान्यतं जतिराक्षिप्तस्य शास्त्रस्य संक्षेपतत्त्वात्पर्यार्थशास्त्राभिधेययोः प्रतियाद्यप्रतिपादकलक्षणः संबधो अभिधेयस्य योगस्य
 कैवल्यस्य च साध्यसाधनभावः प्रेक्षावन्वत्संगं श्रोतुं प्रसूतवावबोधार्थमाचिख्यासुखाविदंस्त्रयं चकार अथ योगानुशासनं ॥ तत्र प्रथमा
 वेयुनम्यशब्दव्याचष्टे अथेत्यमधिकारार्थः अथेत्यन्योतिरिति वक्तुं नत्वा नंतर्पर्यर्थः ॥ अनुशासनमिति हि शास्त्रमाह अनुशील्यते नेनेति न्युत्पत्त्या ॥ न च शास्त्र
 मर्हसाधनं प्रवृत्तिः अपि नुयोगविषयतत्त्वज्ञानचिरव्याप्यविषयानंतरं ज्ञेयासाधनयोस्तु स्यात् ॥ यथाप्राप्यते ॥ तस्याच्छांतोदांतः उपरतस्ति तिसृष्वपि

॥ श्रीगणेशायनमः ॥ अथ योगानुशासनं ॥ ॥ अथेत्यमधिकारार्थः ॥ १ ॥

हितो भूत्वा त्मन्येवात्मानं पश्येदित्यादिशिष्यप्रश्नतत्त्वश्चरणरसायनाद्युपयोगानंतर्यस्य च संभवे विनाभिधानं ॥ शिष्यप्रतीतिप्रवृत्तोर
 नुपयोगात् प्रामाणिकत्वे योगानुशासनस्य तदभावे व्युत्पेयत्वात् अप्रामाणिकत्वे च तद्भावे विहेयत्वात् ॥ एतेन तत्त्वज्ञानचिरव्याप्यविषय
 रानंतर्यभिधानं परास्तं ॥ अधिकारार्थत्वे तु शास्त्रेणाधि। क्रियमाणस्य प्रसूयमानस्य योगस्याभिधानात् ॥ सकलशास्त्रतात्पर्यार्थव्याख्य
 नेन शिष्यः मुखेनैव बोधितश्च प्रवर्तितश्च भवतीति ॥ निश्रेयसस्य हेः समाधिरिति हि स्मृतीतिहासपुराणे पुत्रसिद्धं ॥ ननु किं सर्व
 दर्भगतोऽथ शब्दोधिकारार्थस्तथा सत्यथा नो ब्रह्मजिज्ञासेत्यादावपि प्रसंगइत्यत आह अयमिति ॥ १ ॥ ॥ श्रीगोविंदायनमः ॥ १ ॥

622

1572

[illegible]

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

[illegible]

७१. १०. नमो भगवते वासुदेवाय ॥ अथ विष्णुसंहिता ॥ अथ विष्णुसंहिता ॥ अथ विष्णुसंहिता ॥ अथ विष्णुसंहिता ॥

विष्णुसंहिता ॥ अथ विष्णुसंहिता ॥ अथ विष्णुसंहिता ॥ अथ विष्णुसंहिता ॥ अथ विष्णुसंहिता ॥ अथ विष्णुसंहिता ॥

अथ विष्णुसंहिता ॥ अथ विष्णुसंहिता ॥ अथ विष्णुसंहिता ॥ अथ विष्णुसंहिता ॥ अथ विष्णुसंहिता ॥

अथ विष्णुसंहिता ॥ अथ विष्णुसंहिता ॥ अथ विष्णुसंहिता ॥ अथ विष्णुसंहिता ॥ अथ विष्णुसंहिता ॥

२२

द्वितीयस्तत्रमवतारयति तस्यलक्षणमिति तस्येति पूर्वस्तत्रोपात्तं द्विविधं योगं पराशरिति योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः निरुध्यते यस्मिन् प्रमाणादिवृत्तयो
वस्था विशेषे चित्तस्य सोवस्था विशेषो योगः अनुसंधत्ता तस्य योगस्याव्यापकत्वात् लक्षणमिदं अनिरुद्धाहित न सात्त्विकी चित्तवृत्तिरित्यत आह स
र्वशब्दाग्रहणमिति यदिसर्वचित्तवृत्तिनिरोधस्तु चेतनभवेदेष व्यापकं संप्रज्ञा तस्या नैशकर्मविपाकाशयपरिपन्था चित्तवृत्तिः सर्ववृत्तिरोध
स्तु तमपि संगच्छति तत्रापिराजसतामसश्चित्तवृत्तिनिरोधात् तस्य च तद्भावादित्यर्थः कुतः पुनरेकस्य चित्तस्य क्षिप्तादिभूमिसंबन्धः किम

॥ तस्यलक्षणमिति तस्येदं स्तत्रं प्रवर्तते ॥ योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः सर्वशब्दाग्रह ॥ ॥

॥ सांख्यप्रज्ञातो वियोग इत्याख्यायते ॥ चित्तं हि प्रख्याप्रवृत्तिस्थिति शीलत्वा विमुक्त ॥ ५ ॥

र्थे चैवमवस्थस्य चित्तस्य वृत्तस्य वृत्तयोनिरोद्धव्या इत्यशङ्क्य प्रथमं तावदवस्थासंबन्धे हेतुमुपन्यसति चिचंहीति प्रख्या शीलत्वात् सत्त्व
गुणं प्रवृत्ति शीलत्वाद् जोगुणं स्थिति शीलत्वात् तमोगुणं प्रख्याग्रहणमुपलक्षणार्थं तेनाभ्योपि सात्त्विकाः प्रसादलाववप्रीत्यादयस्संन्यते ॥
प्रवृत्त्या च परितापशोकादयो रात्रसाः प्रवृत्तिविरोधी तमोवृत्तिधर्मः स्थितिः ॥ स्थित्यग्रहणं जौरवावरादैन्यादय उपलक्ष्यते ॥ एतदु
क्तं भवति एकमपि चित्तं त्रिगुणनिर्मिततया गुणानां च वैषम्ये परस्परविमर्दे वै चित्ता द्विचित्रयोरिणामंदने कावस्थमुपपद्यत इति ॥ ५ ॥

प्रा. टी. ० सिताद्याएवचित्तस्य भूमीर्यथासंभवमवांतरवस्थाभेदवतीरादर्शयति ॥ प्रख्यारूपं ह ति चित्तरूपेणपरितत्सत्त्वं चित्तसत्त्वं ॥ तदेवंप्रख्यारूपतया
 ३ सत्ताप्रधान्यंचित्तस्यदर्शितांतत्त्वेतसत्त्वान्किंचिदनेरनुस्तमसीपदमिथः समेचभवतस्तदैश्वर्यंचविषयाश्वशब्दादयस्तायेव प्रियाणियस्यत
 तथोक्तं सत्त्वप्रधान्यत्वं लुचित्तं तत्त्वे प्रणिधिः सत्त्वचित्तस्य तमसा विहितत्वादणिमादिकमैश्वर्यमेव तत्त्वमभि न्यमन्यमानं तत्त्वस्थितिः सति प्र
 तिधत्ते चक्षणं अथ रजसाः शिष्यमाणं तत्राप्यलब्धा स्थितिरित्ययमात्रं भवति शब्दादिषु पुनरस्य स्वरसवाही प्रेमा निरूढ एव ॥ तदनेन विधि
 संचित्तं दर्शयन्महमयि सूचयति तदेव तमसेति यदा हितमेगरजो विजित्य प्रसूतं तदा चित्तसत्त्वावरकतमः ४ समुत्सारणोऽशक्तं त्वाद्रजसस

प्रख्यारूपं हि चित्तसत्त्वं रजस्तमोभ्यां संमृष्टं ऐश्वर्यविषयप्रियं भवति तदेव तमसानुविद्धं अधर्माज्ञानं वैराग्यानेष्व
 योगं भवति तदेव प्रक्षीणमोहावरणं सर्वतः ४ प्रद्योतमानमनु विद्धं रजो मात्रया धर्मज्ञानं वैराग्यैश्वर्योपगं भवति ॥ ६ ॥

मः स्थितं चित्तमधर्माद्युपगच्छति अज्ञानं च विषयज्ञानमभावप्रत्ययालंबनं च निद्राज्ञानमुक्तं ततश्च मूढावस्थापि सूचितेति अने
 श्वर्यं सर्वत्रेच्छाप्रतीघातः अधर्मादिव्यादांचित्तं भवतीत्यर्थः पदानुतदेव चित्तसत्त्वमाविर्भूतसत्त्वमपगततमः पटलं सरजस्कं भवति तदा
 धर्माज्ञानवैराग्यैश्वर्याण्युपगच्छतीत्याह प्रक्षीणोत्पादिमोहस्तमस्तदेव चावरणं प्रकर्षेण क्षीणं यस्य तत्तथोक्तं अतएव सर्वतो विशेषादि
 शेषा किंगुरुष्वेष्टप्रद्योतमानं तथापि न धर्मायैश्वर्यापचकल्पते प्रवृत्त्यभावादित्यत आह ॥ अतः विद्धं रजो मात्रया रजसः प्रवर्तकत्वादस्ति
 धर्मादिप्रवृत्तिरित्यर्थः तदनेन संप्रज्ञातसमाधिसंयमयोर्मधूभूमिकप्रज्ञाज्योतिषोर्मध्यमयोर्योगिनोश्चित्तसत्त्वं संगृहीतं ॥ ६ ॥

पा. २१० विवेकख्यातेर्हानहेतुं चिति शक्तेः श्रोयादानहेतुं निरोधसमाधिभवतारथितु चिति शक्तेः साधुतामसाधुतां च विवेकख्यातेर्दर्शयति चिति शक्तिरित्यादि ॥ सुखदुःखमो
 हात्मकत्वमशुद्धिः सुखमोहावपि हि विवेकिनंदः स्वाकुरुतः अतोदुःखवद्भेदो तथा चाति सुंदरमयं तदु नोति तेन तदपि हेयमेव विवेकिनः ॥ सेयमविशु
 द्धिरंतश्च चिति शक्तौ पुरुषेन स्त इत्युक्तं शुद्धाचानंता चेति ननु सुखदुःखमोहात्मकशब्दादीनियं चेन्नयमाना तदा करापन्न कथं विशुद्धतदाकारपरि
 हपरिवर्तने च कुर्वती कथमनंतेत्यत उक्तं दर्शितविषयेति ॥ दर्शितो विषयः शब्दादिर्यस्यैसा तथोक्ता भवेदेतदेतदेवं यदिवद्विव चिति शक्ति विषयाका
 रातायामध्यते किंतु बुद्धिरेव विषयाकारेण परिणता सती अतदाकारा यै चिति शक्तौ विषयमादर्शयति ॥ ततः पुरुषश्चेत्यत इत्युक्तं ॥ ननु विषया
 कारा बुद्धिमनारूढायाश्चितिशक्तेः कथं विषयवेदनं विषयारो हेवा कथं न तदाकारापत्तिरित्यत उक्तं अप्रतिसंक्रमेति ॥ प्रतिसंक्रमः संसारः सचितेर्ना

चिति शक्तिरपरिणामिन्यप्रतिसंक्रमादर्शितविषयाशुद्धाचानंता च सत्त्वगुणामिका चेयमतो विपरीता विवेकख्यातिरित्यत सत्याविरक्तं चिनाम
 पित्या नि निरुणद्धि तदवच्छं संस्कारोयगं भवति सनिर्वीजः समाधिः न तत्र किंचित् संशुताया इत्यसंप्रज्ञातः द्विविधः सयोगश्चित्तवृत्तिनिरोध इति ॥ ३ ॥

स्तीत्यर्थः स एव कुतोऽस्या नास्तीत्यत उक्तं अपरिणामिनीति न विते स्त्रिविधोपि धर्म लक्षण वच्छालक्षणः परिणामोऽस्ति येन क्रिया रूपेण परिणता सती बु
 द्धिसंयोगेन परिणमेत चिति शक्तिः असंक्रांतिाया अपि विषयसंबेदमुनेपचादादपि व्येते तस्मिंश्च चिति शक्तिः शोभनेति ॥ विवेकख्यातिस्तु बुद्धिसत्तामिका
 अशोभनेत्युक्तं अतश्चितिशक्तेर्विपरीतेति यदा च विवेकख्यातिरपि हेयानदा केव कथावत्पतराणां दोषबहुलानामिति भावः ततस्तद्धेतो निर्रोधसमा
 धेरवतारोऽन्यतदित्याह अतस्तस्यामिज्ञानप्रसादमत्रि एहि परेण वैराग्येण विवेकख्यातिमपि निरुणद्धीत्यर्थः ॥ अथ निरुद्धाशेषवृत्तिचित्तं कीदृशमित्य
 त्तत आहतदवस्थमित्यादिसनिरोधोऽवस्थास्यतत्तथोक्तं निरोधस्वरूपमाह निर्वीज इति त्रैशसहितः कर्माशयो जात्याधर्मो गबीजं तस्मात्त्रि
 तदिति निर्वीजः स्येअस्यैव योगिज्ञानप्रसिद्धामन्वर्थसंज्ञामादर्शयति ॥ न तत्रोऽयसंहरति ॥ द्विविधः सयोगश्चित्तवृत्तिनिरोध इति ॥ ४ ॥

हेरव
 ४

संप्रलतिक्रान्तभावनीयस्य ध्यायिनश्चतुर्थस्य चित्तावस्था माहृतदेवचित्तरजो लेशान्मलादयेतमत एवस्वरूपप्रतिष्ठमभ्यासवैराग्यपुटपाकप्रबध
विभूतरजस्तमोमलस्यहिबुद्धिसत्त्वतपनीयस्य स्वरूपेप्रतिष्ठायांविषयेन्द्रियप्रत्याहृतस्पीनवेसिताधिकारतयाचकार्यकारिणोविवेकरम्यानिः

तदेव रजो लेशमलायेतं स्वरूपप्रतिष्ठं सत्त्वपुरुषान्याताख्यातिमात्रं ध
र्ममेघध्यानोपगं भवति तत्परं प्रसंख्यानमित्याचक्षते ध्यायिनः ॥ १ ॥

परं कार्यमवशिष्यत इत्याह सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिमात्रं चित्तं धर्ममेघध्यानोपगं भवति धर्ममेघश्च वक्ष्यते ॥ अत्रैव योगिजनप्रसिद्धिमाहृत
इति सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिमात्रं चित्तं धर्ममेघपर्यंतं परंप्रसंख्यानमित्याचक्षते ध्यायिनः चित्तसामानाधिकरणं च धर्मधर्मितोरभेदविवक्षया इष्टं ॥ १ ॥

संप्रत्युत्तरसूत्रमवतारयं श्वोदयति तदेव स्वे चेतसीति किमाक्षेपे न तदाकारपरिणतबुद्धिबोधात्मास्वत्वयं पुरुषः सदानुभूयते नतु बुद्धिबोधरहितोऽतोऽस्य
 पुरुषस्य बुद्धिबोधः स्वभावः सवितु रिव प्रकाशः न च संस्कारशेषेतादृशोऽस्ति न च स्वभावमपहाय भावो वर्ति तं महेतीति भावः स्यादेतत् संस्कारशेषामपि बुद्धिं
 कस्मात्पुरुषेन बुद्ध्या न दत्त आह विषयाभावादिनि न बुद्धि मात्रं पुरुषस्य विषयो पितु पुरुषार्थवती बुद्धिः विवेकस्यातिविषयभोगौ च पुरुषार्थौ तौ च निरुद्धा
 वस्थायां न तदिति सिद्धो विषयाभाव इत्यर्थः सूत्रेण परिहरति तदा इष्टः स्वरूपे वस्थानं स्वरूप इत्यारोपितं शांतघोरमूढस्वरूपत्वं निर्वृत्तयसि ॥ पु
 रुषस्य हि चैतन्यं स्वरूपमनोपाधिकं नतु बुद्धिबोधः शांतादिरूपः औपाधिको हि स स्फटिकस्येव स्वभावस्थ धवलस्य जपाकु सुमसि निधानोपाधिरु

तदेव स्वे चेतसि विषयमावाहु द्विबोधात्मा पुरुषः किं स्वभाव इति ॥ १ ॥ तदा इष्टः स्वरूपे वस्थानं ॥ स्वरूप
 प्रतिष्ठा नतानं चित्तिर्यथा के वल्यै व्युच्छानचित्ते तु स तितथा विभवंती न तथा ॥ २ ॥ ॥ ॥ ॥

लिमा न चोपाधिनिवृत्तावपि हितनिवृत्तिरिति प्रसंगादिति भावः स्वरूपस्य चा भेदे पि भेदं विकल्पाधिकरणभाव उक्त इति अयमेवार्थो भा व्यक्ताद्योत्प
 ते स्वरूपप्रतिष्ठेति तदानं निरोधावस्थायां न व्युच्छानावस्थायामिति भावः स्यादेतत् व्युच्छानावस्थायामप्रतिष्ठितारूपे चित्ति शक्तिनिरोधस्थायां प्रतिष्ठितं
 तापरिणा मिनी स्यात् व्युच्छाने वा स्वरूपप्रतिष्ठाने व्युच्छान निरोधे योरवि शेष इत्यन आह व्युच्छानचित्तेति न जातकूरस्थ नित्या चित्ति शक्तिः स्व
 रूपात् च वनेनेन यथा निरोधेन ये व व्युच्छाने पि न खलु शक्तिकायाः प्रमाण विपर्ययस्तानां चरते पि स्वरूपोदयव्यवो भवतः प्रतिपत्तातु तथा भूते मप्य

प्राप्तयेनाभिप्रेत्यते निरोधसमाधिमेवैष संज्ञा
 नापि व्युच्छानमेवेति ॥ २ ॥

पा. टी० सूत्रं तत्र मवतार पितृपुत्रं कथं तर्हि त्रियदितया विभवंती न तथा केन तर्हि प्रकटेषा प्रकाशत इत्यर्थः हेतुपदं ध्यात्वा सूत्रं पठति दर्शितविषयत्वात् ॥ ८ ॥
 तिसारूपमितरत्र इतरत्र षु न्यायेनाश्वितवत्तयः शोतघोरमूढास्ता एवाविशिष्टा अभिन्ना वत्तयोपस्य पुरुषस्य सत्त्वोक्तः ॥ सारूप्यमितरत्र सश
 ५ दएकपर्षायाः एतदुक्तं भवति जयाकुसुमस्फटिकयोरिव बुद्धिपुरुषयोः सन्निधानाद् भेदश्चरे बुद्धिवत्ताः पुरुषे समारो ~~के~~ न्यथा शोतो स्मिदुः खितो
 स्मिदोऽस्मीत्यध्यवस्यति यथामलिनैर्दर्पणतले प्रतिबिंबितं मुखं मलिनमारोप्य शोचत्यात्मानं मलिनोऽस्मीति यद्यपि पुरुषसमारोपो विशदयति
 विज्ञानबुद्धिवत्तिपद्यपि च प्राकृतत्वेनाऽविज्ञपतयानुभावस्तथा पितृपुत्रेऽपुरुषत्वमायादाय न पुरुषत्वमायादय न पुरुषवत्तिरिवानुभववानुभवत्

कथं तर्हि दर्शितविषयत्वात् ॥ ३ ॥ वत्तिसारूप्यमितरत्र ॥ अत्र न्यायश्चित्तवत्तयस्तद्विशिष्टवत्तिः पुरुषः
 तथा च सूत्रं एकमेव दर्शितं रूपातिरेव दर्शनमिति ॥ १० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

वाव भासते तथाचायमविपर्ययोप्यात्माविपर्ययवानिवाभोक्तं यि मोक्ते वविवेकख्यातिरहितो यि ज्ञात इव विवेकख्यात्या प्रकाशते एतच्च विवेकप्र
 तिसंक्रमायास्तदाकारापत्तौ बुद्धिसंवेदनमितरत्र सत्त्वपुरुषयो रंत्यंता संकीर्णयोः तस्य या विशेषो भोग इत्यत्र बोधपादयिष्येते एतच्च मतोतरेपि सि
 द्धमित्याह तथा चेति पंचशिखाचार्यस्य सूत्रं एकमेव दर्शनं रूपातिरेव दर्शनमिति ननु कथमेकं दर्शनं पावता बुद्धेः शब्दादिविषया विवेकविषया च वत्तिः
 प्राकृततत्प्राज्ञत्वेनानुभाव्यादर्शनं ततोऽयमनुभवो दर्शनमित्यत आह रूपातिरेव दर्शनमिति उदयमयधर्मिणी वत्ति रूपातिरौ किं कीमभिप्रे
 त्येतदुक्तं एकमेवेति चैतन्यं न पुरुषस्य भावो न रूपातिरेव चैतन्यं न लोकाप्रत्यक्षगोचरोऽपि तागमानुमानगोचर इत्यर्थः ॥ १० ॥ ॥ ॥

हेरं व
 ५

तदनेन युक्तावस्थायां कल कारणमविद्योदर्शयतातदेतुः संयोगोभोगहेतुः स्वस्वामिभावोपि सूचितइति तमुपपादयन्नाह चित्तंस्वभावति पुरुषस्य स्वामि
नदितिसंबंधः ननु चित्तज्जितमुपकारं भजमानो हि वेतनं चित्तस्येशितानचास्पतज्जितनोपकारसंभवस्तदसंबंधादनुपकार्यत्वात्तत्संयोगननुपकार
भागित्वेपरिणामप्रसंगादित्यत आह अपस्कोतमलिकल्पं सन्निधिमात्रोपकारिदृश्यत्वेनेति न पुरुषस्य कृतं चित्तमपि तत्तत्सन्निहितं सन्निधि
श्च पुरुषस्य न देशतः कालतो वा तदसंयोगात् किंतु योग्यता लक्षणोक्तिश्च पुरुषस्य भोक्तृशक्तिश्चित्तस्य भोग्यशक्तिः तदुक्तं दृश्यत्वेनेति॥

कथं तर्हि दीर्घतविषयत्वात् ॥१॥ इति सारूप्यमितरत्रयवित्तमेयस्कोतमलिकल्पं सन्निधिमा ॥ १ ॥
त्रोपकारिदृश्यत्वेन स्वभावति पुरुषस्य स्वामिनः तस्माच्चित्तवृत्तिबोधे पुरुषस्यानादिः संबंधहेतुः ॥११॥

शब्दाद्याकारपरिणामस्य भोग्यत्वेनेत्यर्थः भोगश्च यद्यपि शब्दाद्याकारवृत्तिश्चिन्मस्य धर्मस्तथापि चित्तचैतन्ययोरभेदसमारोपादितिसारूप्यपुरु
षस्येत्युक्तं ॥ तस्माच्चित्तेनासंयोगे पितृज्जितनोपकारभागिताच्च पुरुषस्यापरिणामित्वाच्चैति सिद्धं ननु स्वस्वामिसंबंधो भोगहेतुरविद्यानिमित्तोऽवि
द्या नु किं निमित्तानखल निनिमित्तं कार्यमुत्पद्यते यथाहुः स्वप्नादिवदविद्यायाः प्रवृत्तिस्तस्य किं कृतेति शंका मुपसंहारया जेतो हूरति तस्माच्चित्तव
त्तिबोधे शान्तघोरसूताकारचित्तवृत्त्यपभोगेऽनाद्यविद्या निमित्तत्वाद्नादिः संयोगो हेः अं विद्यायाः सनयोऽसंतानो बीजांकुरु संतानवदनादिरिति

पा० २१०. स्यादेतत् पुरुषो हि शक्नोति उपदिश्यते न च वृत्तिनिरोधो वृत्तीरविज्ञायशक्नोति न च सहस्रेणापि भूतानां पुनरुत्पत्तिरिति स्यात् अत्रापि न संख्याताश्च केचन
 ६ शोभ्यादित्याशङ्कतासा विपत्ता स्वरूपप्रतिपादनपरं सूत्रमवतारयति ताः पुनर्निरोध्यावकुले सति चित्तस्य ॥ वृत्तये पंचतयः क्लिष्टाः क्लिष्टाः वृत्तिरूपेण
 एतदुक्तं भवति चैत्रो नामैत्रो वा न्यो वा कश्चित्सर्वेषामेवनेषां वृत्तयः पंचतय एव नाधिका इति ॥ चित्तस्यैति चैकवचनं जात्यभिप्रायं चित्तानामि

ताः पुनर्निरोध्याः वकुले सति चित्तस्य ॥ ४ ॥ वृत्तयः पंचतयः क्लिष्टाः क्लिष्टाः
 क्लेशहेतुकाः कर्माशयप्रचयस्यैत्रीभूताः क्लिष्टाः ॥ १२ ॥ ॥ ॥ ॥

निद्रादयस्तस्मात्सर्वान्तरविशेषमनुष्ठानोपयोगिनो दर्शयति क्लिष्टाः क्लिष्टा इति अत्र क्लिष्टानुपादोषाः क्लिष्टानिरोधव्यास्ता अपि परेण वैराग्ये
 एतौ तिअस्य व्याख्या नं क्लेशहेतुका इति क्लेशा अस्मितादयो हेतवः प्रवृत्तिकारणं यासां वृत्तानां तास्तथोक्ताः यद्वा पुरुषार्थप्रधानस्य रजस्तमोमयीनां
 हिवृत्तीनां क्लेशकारणत्वेन क्लेशा येव प्रवृत्तिः क्लेशाः क्लिष्टतदासामस्ता इति क्लिष्टा इति यत एव क्लेशो यार्जना र्थमभूत्वा प्रवृत्तिरत एव कर्माशयप्र
 चयस्यैत्रीभूताः प्रमाणादिना खल्वेयं प्रतिपत्तार्थमवसायतत्र सक्तो हि ह्येवाकर्माशयमाचिनोतीति भवति धर्मा धर्मप्रचयप्रसवभूमयोक्तव्यः क्लिष्टाः

॥ १२ ॥
 रिं ५
 ६

अक्लिष्टा व्याचष्टे ख्यातिविषया इति ॥ विक्षतरजस्तमसो बुद्धिसत्त्वस्य प्रशान्तवाहिनः प्रज्ञा प्रसादः ख्यातिस्तथा विषयिणी तद्विषयं सत्पुरुषविवेकमुपलस्य
यति तेन सत्पुरुषविवेकविषया यतो अतएव गुणाधिकारविरोधिभ्यः कार्यारंभरं हि गुणानामधिकारो विवेकख्यातिपर्यवसानं च तद्विचरिता
धिकारिणो गुणानामधिकारं विरुधन्तीति अतस्तत्राक्लिष्टाः प्रमाणप्रभृतयो वृत्तयः स्यादेतन्मन्वीतरागजन्मादर्शनात् ॥ क्लिष्टवृत्तय एव सर्वे प्राणा
नोनच ॥ क्लिष्टवृत्तिप्रवाहे भवितुमर्हस्य क्लिष्टावृत्तयो न चामुषं भावे विकार्यकारिता विरोधि मध्यपातित्वात् तस्मात् क्लिष्टानामक्लिष्टाभिर्वि
रोधात्तासांच वैराग्येणेति मनोरथमात्रमित्यत आह क्लिष्टप्रवाहेति आगमानुमानाचार्योपदेशपरिशालनलखजमनी अभ्यासवैरा

ख्यातिविषया गुणाधिकारविरोधिभ्योऽक्लिष्टाः ॥ क्लिष्टप्रवाहपतिता अप्यक्लिष्टाः ॥ क्लिष्टछिद्रेषु ॥ क्लिष्टाभ
वन्ति अक्लिष्टछिद्रेषु क्लिष्टा इति नथा ज्ञातीयकाः संस्काराः वृत्तिभिरेव क्रियंते संस्कारैश्च वृत्त इति एवं वृत्ति
संस्कारचक्रम निशमावर्तते तदेवं भूतं चित्तमवसिताधिकारमात्मकत्वेन व्यवतिष्ठते प्रलयवागच्छतीति ॥ १३ ॥

ये क्लिष्टछिद्रमन्तरातत्र पतिताः स्वयमक्लिष्टा एव यद्यपि क्लिष्टप्रवाहपतिताः न खलु शालयामेकिरातशतसंकीर्णप्रतिवसन्नयित्राह
रा ॥ किरातो भवति अक्लिष्टछिद्रेषु चित्तिनिर्दर्शनं क्लिष्टांतरवर्तितया च क्लिष्टाभिरनभिभूता अक्लिष्टाः स्वसंस्कारपरिपाकक्रमेण क्लिष्टार
वता वदमि भवन्तीत्याह त आ ज्ञातीयका इति अक्लिष्टाभिर्वृत्तिभिः क्लिष्टाः संस्कारा इत्यर्थः तदिदं वृत्तिसंस्कारचक्रम निशमावर्तते ॥
आसिरोधसमाधेः तदेवं भूतं चित्तिरोधावच्छेदसंस्कारशेषं भूत्वात्मकत्वेनावतिष्ठति इत्यापाततः प्रलयवागच्छतीति पर्यतः ॥ १३ ॥

पा. टी. पिंडीकृत्यसूत्रार्थमाह तादिति पंचधेत्यर्थकथनमात्रं न तु शब्द इति व्याख्याने तपसः प्रकारेऽस्मरणान् ताः संतामिरुद्दिशति प्रमाणविपर्ययविकल्पनि
हास्मत्तपः निर्देशो यथावचनं विग्रहश्चार्थद्वंद्वः समास इत्येतयोर्गोचराः नित्याशुचिदः स्वनात्मसु नित्यशुचिसुखात्मव्यातिरविद्येभ्युक्तेष्वनिरुद्दिह्योहा
ला तच्च कादि विभ्रमाभ्युदस्यंते एव मिहा विप्रमाणा धमिधानेपि वस्तुंतरसद्भावशंका न्युदस्यंते नित्य निरासापचक्यं पंचतप्य इति एतावत्
एव वक्तव्यो नापराः संतामिरुद्दिशंते भवति तत्र प्रमाणावति विभजनसामान्यलक्षणमाह प्रत्यक्षानुमानागमाः प्रमाणा नि अनधिगततत्त्व
बोधः पौरुषेयो व्यवहारहेतुः प्रमातृत्वरूपं प्रमाणा विभागवचनं नानाधिकसंख्या व्यवच्छेदार्थं तत्र सकलप्रमाणमूलत्वात्प्रथमतः प्रत्यक्षं
लक्षयति इंदियेति अर्थस्येति समासो धित्वेन निषेधति तद्विषयेति बाह्यगोचरतया ज्ञानाकारगोचरत्वं निवारयति चित्तवर्तिनो ज्ञानाकारस्य

नाः लिङ्गान्निष्प्रोष्टाश्वपंचधावतयः॥ प्रमाणविपर्ययविकल्पनिदास्यतयः तत्र प्रत्यक्षानुमानागमाः प्रमाणानि
इन्द्रियप्राणलिकपाचितस्य बाह्यवस्तुचरागात्तद्विषयासामान्यविशेषात्मनोर्थस्य विशेषावधारणप्रधानाव
तानिः प्रत्यक्षप्रमाणं फलमविशिष्टः पौरुषेयः चित्तवृत्तिबोधः प्रति संवेदप्रिकुषरूप्यदृष्टादुपपादयिष्यामः॥१७॥

बाह्ये यत्संवेधदर्शयति बाह्यवस्तुपरागादिति व्यवहितस्य तदुपरागे हेतुमाह इदं विशेषणं सामान्यविशेषतश्च न इत्यपरे वा दिनः प्रतिपन्नास्त
 निरासा याह सामान्यविशेषात्मान इति न तद्वत्ता किं तु तादात्म्यस्य एतच्चैकांता-
 लिख्येति सामान्यमात्रमर्थ इत्येके विशेषा एवेत्युक्तं ननु
 परमद्वयात्र प्रतिपादयिष्येते अनुमानागमविषयात्प्रत्यक्षविषयं व्यवच्छिन्नं ॥ विशेषावधारणप्रधानेति यद्यपि सामान्यमविप्रत्यक्षं प्रति
 भासते तथापि विशेषप्रत्यक्षसंज्ञाभूतमित्यर्थः एतच्च साक्षात्कारोपलक्षणपरं तथा च विवेकख्यातिरपिलक्षिता भवति फलविप्रति
 पत्तिरित्युक्तं फलं चोक्तं यच्चित्तवृत्तिबोध इति मनुष्यकृषवर्त्तव्यः कथंचित्तगतायावत्तेः फलं न हि स्वदिरगोचरव्यापारेण परश्रुतापलाशे
 छिद्राक्रियते इत्यत आह अविशिष्ट इति न हि पुरुषगतो बोधो ज्ञान्यते अपि तु चैतन्यमेव बुद्धिर्दृष्ट्या प्रतिबिम्बितं बुद्धिस्तथा अर्थाकारया तदाकार
 तामापद्यमानं फलं तच्चैतथाभूतं बुद्धेरविशिष्टं बुद्ध्यात्मकं वृत्तिश्च बुद्ध्यात्मिकेति सामानाधिकरण्यात्तुक्तः प्रमाणफलभाव इत्यर्थः एतच्चोपपादयिष्यामदृष्ट्या

प्रत्यक्षात्तंत्रं प्रवृत्त्यादि लिंगकश्चोत्तुब्ध्यानुमानप्रभवसंसेवंधदर्शनसमस्त्यन्तयागमस्यानुमानजत्वादनुमितस्य चागमेनान्वारव्यामारा
गमात्प्रागनुमानं तद्वयति अनुमेयस्येति जिज्ञासित धर्म्य विशिष्टो धर्म्यनुमेयस्तस्य लपजातीयाः साध्य धर्मसामान्येन समानार्थः सयसास्ते
च नुवृत्तइत्यनेन विरुद्धत्वमसाधारणत्वं च साधनधर्मस्या निराकरोति भिन्नज्ञानिया असपक्षास्ते च सयसदस्येन द्विबास्तदभाववतम् ॥
तेभ्यो व्यावृत्तस्तदनेन साधारणानैकान्तिकत्वमवाप्नोति संबध्यतइति संबद्धो लिंगं अनेन पक्षधर्मतां दर्शयन्न सिद्धतां निवारयति तद्विष
यातात निबंधनाभि नूतं धनइत्यस्माद्विषयपदव्युत्पत्तेः सामान्यवधारणेति प्रत्यक्षविप्रियाद्व्यवहिननिस्तसंबधसंवेदना धानजन्मानुमानविशे
षेषु संवेधग्रहणमावेन सामान्यमेव लकरसंवेधग्रहणं बोधयतीति उदाहरणमाह यथेति बोधेत्वर्थे विध्योगतिर्यतस्तस्माज्ज्ञाप्रतिरतोग

अनुमेयस्य तत्प्राप्ताये च नुवृत्तो मितज्ञातीयेभ्यो व्यावृत्तः संवेधोयः तद्विषया सामान्यावधारणप्रधानावतिरनुशयथा देशा
तरप्राप्ते गतिमच्चैतारकं चैव त विध्यप्राप्तादिरगतिः आप्तेन दृष्टो नुमितो वार्थः परस्वबोधसंक्रांतये शब्देनोय दिश्यते शब्दात्तदर्थ
विषयावतिरागमः यस्या अदेयायी वक्रानदृष्टानुमितार्थः स नागमः ज्ञवते मूलवक्त्ररितुदृष्टानुमितार्थो निर्वृत्तवस्थावृत्तिः ॥ १५ ॥

निवृत्तिप्राप्ते निवृत्तिदेशांतरप्राप्ते गति मच्चैतारकं चैव तद्विषयसिद्धि आगमस्य वते लक्षणमाह आप्तेनेति तत्त्वदर्शनकारुण्यकरणपादवाभिसं
बंधासिक्तया वर्ततइत्यास्तस्तेन दृष्टो नुमितो वार्थः श्रुतस्य दृष्ट्यागनुयादानंतस्य दृष्टानुमितमूलत्वेन तोभ्यामेव च रितार्थत्वात् ॥ आप्तचित्रवर्तिता
नसदृश्यज्ञानस्य श्रोत चित्तसमुत्पादः स्वबोधसंक्रांतिस्तस्ये अर्थउपदिश्यते श्रोत हितप्राप्ति परिहारोपायमाप्रज्ञाप्यते शेवंसुगमे यस्यागमस्यो
अदेयार्थो वक्ता यथायान्येव दशदा विदुमानि तानि वड हण भविष्यंतीति न दृष्टानुमितार्थो यथा चैत्यं वंदेत स्वर्ग काम इति स आगमः ज्ञवते न न्वे
वंमन्वाही मामप्यागमः प्रवृत्ततहिते पिदृष्टानुमितार्थः यथाहुः यः कश्चि कस्यचिद्मोमनुनापरि कीर्तितः स सर्वो भिहितो वेदे सर्वज्ञानमपो हिसः

सुत आह मूलवक्त्ररितुदृष्टानुमितार्थः ॥ १५ ॥

पा. २. विपर्ययो मिथ्या ज्ञानमन इव प्रतिष्ठं विपर्यय इति लक्ष्य निर्देशो मिथ्या ज्ञानमि त्या दित्त स एव यत् ज्ञानप्रतिभासिरूपं तद्वया प्रतिष्ठमत इव प्रतिष्ठं ॥ यथा
 अस्वाभोजीति अतः संशयोपि संग्रहीतः एतावोक्तु विशेषः तत्र ज्ञाना रू हेना प्रतिष्ठता द्विचंद्रादेस्तु बाधज्ञानेन न न्येवं विकल्पो पित इवाप्रति
 ८ हानादि चारतो विपर्ययः प्रसज्येते सत आह मिथ्या नमिति अनेन हि सर्वजनानां अनुभव सिद्धो बाध उक्तः स चास्ति विपर्ययेन तु विकल्पे तेन व्यवहा
 रात्पंडितरूपाणांमेव तु विचारपतांतत्र बाधमुद्धे रिति चोदयति सकस्या न प्रमाणं नोत्तरे लोयज्ञा तविरोधिना ज्ञानेन एवं बाधनीयम् पितु पूर्व लो

विपर्ययो मिथ्या नमत रूप प्रतिष्ठं सकस्या न प्रमाणं यतः प्रमाणेन बाध्यते भूतार्थ विषयत्वात् प्रमाणस्य ॥ १६ ॥

वप्रथममुपजातेनानुपजात विरोधिना चरमिति भावः परिहरति यतः प्रमाणेनेति ॥ यत्र हि पूर्वापेक्षापरोक्षप्रतिष्ठत्रैवं ब्रह्म स्वकारणादप्यो
 न्यातव्ये ज्ञाने जायेते ते नोत्तरस्य पूर्वमनुपपन्नमद्योदयमनासादयत सदयबाधा मेवोदयो नतु पूर्वसोत्तरधात्मा तस्य तदानीमप्रसक्तैस्त
 स्मा दनुपजात विरोधिना बाध्यत्वे हेतुरुपजात विरोधिना च बाधकत्वे तस्मादूनार्थ विषयत्वात् प्रमाणेनाप्रमाणस्य बाधनं सिद्धं ॥ १६ ॥

हेरेव
 ८

उदाहरणमाह तत्रप्रमाणेनेति अस्यकुलितत्वेनाना यदर्शयति सेयंपंचयवेति अविद्या सामान्यमविद्या स्मितादिषु पेच सुयव स्वि सर्थः अव्यक्त
महदहंकारपंचतन्मात्रेष्वहंस्वतात्मस्वात्मबुद्धिरविद्या नमः एवं योगिनामहंस्वलिमादिषु चैश्वर्ये च प्रियः सुश्रेयो बुद्धिरहं विधोमोहः पूर्वस्माज्ज
यन्यः सत्त्वास्मितोच्यते । तथा योगेनाहं विधमे श्वर्यमुपादयसिद्धो भूत्वा दृष्टानुश्रविकान् शब्दादीन्द्रशविषया भोज्यपदसेवमात्मिका प्रतिप

॥ तत्रप्रमाणेन बाधनमप्रमाणस्य दृष्टे तद्यथा द्विचंद्रदर्शनं सद्धिषये ऐकचंद्रदर्शनेन बाध्यत इति ॥
॥ ति सेयंपंचपर्व भवत्यविद्या अविद्या स्मितारातद्वेषातद्वेषाभिनिवेशः क्लेशा इति एत एव स्व ॥
॥ संतामिस्तमो मोहे महा मोहस्तामिस्रो ह्यंधतामि स्रज्जति स्रज्जति एते चिन्मलप्रसंगेनाभिध्यस्यंत ॥ १७ ॥

निर्ब्रह्ममोहो रामः एवमेते नैवामिसंधिना प्रवर्तमानस्य केनचित् सति बद्धत्वादिमादा मनुस्यनोत्तमि बंधनस्य दृष्टानुश्रविकविषयो भोगस्या
सिद्धेः तत्प्रतिबंधकविषयः क्रोधः सतामि स्यात्स्यो द्वेष एव यलिमादिषु एतस्य तौ दृष्टानुश्रविकविषयप्रत्ययस्थाने च कल्पंते सर्वमेतन्न
स्य नीतियस्त्रासः सोभिनिवेशो धनामिसः तदुक्तं भेदस्तममोहविधो मोहस्य च दशविधो महा मोहः तामिस्रो दृष्टातथा भवं संधतामि स्रज्जति ॥ १८ ॥

पा. २. शब्दानुपातीवस्तुष्वप्यो विकल्पः ननु शब्दानुपाती चेदागमप्रमाणान्तर्गतो विकल्पः प्रत्येतन्निर्वस्तुकलिका विपर्ययः स्यादिति
त्यत आह सनेति एतदुक्तं भवति केचिद्भेदे भेदमारोपयति केचित्तु न भिन्नानामभेदततो भेदस्यानप्रमाणविपर्ययान्तर्गतः कस्मात्तयोव
स्तुष्वप्यस्यैवातिप्रमाणान्तर्गतं निबन्धनं शब्दानुपातीवस्तुष्वप्यनिबन्धनं इति विपर्ययान्तर्गतं एतदुक्तं भवति केचिद्भेदे भेदमारोपयति

शब्दानुपातीवस्तुष्वप्यो विकल्पः स न प्रमाणोपारोही न विपर्ययोपारोही वस्तुष्वप्यलेपि श
ब्दानुपातीवस्तुष्वप्यनिबन्धनोपवहारो दृश्यते तद्यथा चैत्रस्य पुरुषस्य स्वरूपमिति यदा चिरं व
पुरुषस्तदा किमत्र केन व्यपदिश्यते भवति च व्यपदेशोक्तः यथा चैत्रस्यागौरिति ॥ १२ ॥

केचित्तु न भिन्नानामभेदततो भेदस्याभेदस्यैव वस्तुनोभावात्तदा भासो विकल्पो न प्रमाणं नापि विपर्ययोपवहारविसंवादादिति शास्त्रप्रसि
द्धमुदाहरणमाह तद्यथेति किं विशेष्यकेन व्यपदिश्यते विशेष्यतेनाभेदेति शेष एव विशेष्यभावो न हि गवागौ विशेष्यते किंतु भिन्नेन चैत्रेण तद्विदमाह
भवति च व्यपदेशोक्तिः व्यपदेश्यव्यपदेशयोर्भावो व्यपदेशः विशेष्येण विशेष्यभाव इति यावत् तस्मिन् भवति वाक्यस्य यथा चैत्रस्य चैत्रस्य ता

शस्त्रीयमेवोदाहरणंतरं समुच्चिनोति तथेति । प्रतिबिम्बो वस्तुनः पृथिव्यादेर्दृश्यतः परिसंज्ञो यस्य स तथोक्तः को सौ निःक्रियः पुरुषः खेने लु सांख्यी
येन ह्युक्ते अभावो नाम कश्चिदस्ति धर्मो येन पुरुषो विशेव्येतेत्यर्थः क्वचित्प्रातः प्रतिबिम्बो वस्तुधर्मो इति तस्यार्थः प्रतिषेधव्याप्ताः प्रतिबि
दानवस्तुधर्मो नांतर्ध्याव्यता भावाभावयोरसंबंधात् अथ च तथा प्रतीतिरिति लौकिकमुदाहरणमाह तिष्ठति वाण इति यथा हि पचति मि
त्रात्यन एव पिरीभूतः कर्मक्षणाप्रवयवकफलावच्छिन्नः प्रतीयते दावंति पृतीत्यत्रापि पूर्वापरीभावमेवाह स्थास्यति स्थित इति ननु भवतु

तथा प्रतिबिम्बवस्तु धर्मातिः क्रियः पुरुषः तिष्ठति वाणः स्थास्यति स्थित इति गति निवृत्तौ धात्व
र्थमात्रं गम्यते तथा नुत्यति धर्मो पुरुष इति उत्पन्न इति धर्मो भावमात्रं गम्यते
न पुरुषान्वयो धर्मस्तस्माद्विकस्थितः स धर्मस्तेन चास्ति व्यवहार इति ॥ १९ ॥ ॥ ॥

पाकवत्पाकवत्पूर्वा परिभूतपाकस्थानक्रियया वाणमिभया वा एष्यव्यपदेश इत्यत आह गति निवृत्तौ धात्वर्थमात्रं गम्यते गति
निवृत्तिरेव तावत्कल्पिता तस्या अपि भाव रूपत्वं तत्रापि पूर्वा परिभाव इत्यहो कल्पनापरं परेत्यर्थः अभावः कल्पितो भाववत् इति
न गत इव सर्वपुरुषेषु गम्यते न पुनः पुरुष इति रिक्तो धर्मः कश्चिः कश्चिदित्युदाहरणं तस्मात् तथानुत्यति धर्मोति यमाणा वि
प्राप्ताभ्यामन्यानविकल्पवत्तिरिति वादिनो बहवः प्रविचेदिरे तथेति बोधनयोदाहरणं अयं च इति मतम् ॥ २० ॥ ॥

पा. २१. अभावप्रसयालं वनावति निर्द्वा अधिक्ते हि वस्तिपदमनुवादकं प्रमाणं विपर्ययविकल्पस्य तो नावस्ति स्वप्रतिपक्षकाणामविप्रतिपत्तेरतस्तद् नृपते
 विशेषविधानाय निश्चायास्तु वस्तित्वे पराक्षकाणामस्ति विप्रतिपत्तिरिति वस्तित्वे विधेयं न च प्रकृतमनुवादकं विधानाय कल्पते इति पुनर्वन्तिग्रहणं ना
 २० यत्स्वप्रवृत्ती नामभावस्तस्य प्रत्ययः कारणं बुद्धिसत्त्वात् इकं नमस्तद्देवा लंकनं विषयो यस्याः सा ज्ञातोक्तावस्ति निर्द्वा बुद्धिसत्त्वे हि त्रिगुणेषु यदा
 सत्त्वरजसी अभिभूय समस्तकरणवरकमाविरस्ति तत्प्रसहा बुद्धेर्विषयाकारपरिणामाभावाद्बुद्धतमो मया बुद्धिं मवबुध्यमानः पुरुषः
 स पुरुषोत्तमः संज्ञायते कस्मात्पुनर्निर्द्वा कैवल्ययो रिव ब्रह्मभाव एव न निद्रेत्यत आह सा च सं बो धे प्रत्यवमर्शा त्सो घपेति काव्य

भगवत्प्रत्ययालं चनादिति निद्रा सा च संप्रबोधे प्रत्ययमर्शात् प्रत्ययविशेषः कथं पुंस्वमहमस्वासां प्रसन्नमेमनः प्रजां मे वि
विशारदी करोति दुःस्वमहमस्वासास्त्याने ये प्रभो भ्रमन्ति अनवस्थितं गाढं स ठोहमस्वासां गुरुयि न मे गात्राणि क्लान्तं मे किं
अलं मुक्तिमिव तिष्ठति इति सखत्वं प्रमुदस्याप्रवत्यं मर्षो न स्यात् अतः तिष्ठत्यपानुभवे तदा श्रिताः स्मृत्यप्यतद्विषयान् स्वः
तस्मात्प्रत्ययविशेषो निद्रा सा च समाधावितरप्रत्ययवन्नरोद्भवति ॥ १० ॥ २० ॥ ॥ ११ ॥ ॥ १२ ॥

नमरणात्प्रत्ययविशेषः कथं वदामि त्वत्त्वचिंतयंतम आ विरस्ति तदेह शः प्रत्ययवमर्शः सुप्तो स्थितस्य भवसुखमहम स्वासप्रसन्नं मे मनः प्रता
 ने विशा नदा करोति स्वच्छा करोतीति यदा नुरजः स विवंतम आ विरस्ति तदेह शः प्रत्ययवमर्श इत्याहुः स्वमहम स्वासं स्थापयाम कर्म स एपं मे मनः
 कस्मा धनो भ्रमस्य नव स्थितं विलापि हनरजः सलेतम। समुक्तासे स्वाये प्रवुहस्य प्रत्ययवमर्शमाह गाठं मुहो हनस्वा श्वं मुहू हि मंगात्राणि
 त्कृतमे विवं अलसं मुवितं तिष्ठताति सा ध्वव्यतिरेके हेतु व्यतिरेकमाह सखल्यमिति प्रवुहस्य प्रवुहमात्रस्य तदा श्रितान् श्रेतिवोधकाले
 प्रसयानुभवे वल्यभावकारणनुभव इत्यर्थः ननु ग्रामापादपो व्युत्क्रान्विताधिकरणः निरुध्यंता समाधिप्रतिपक्षत्वाजिज्ञाया कायग्रान्ति
 ननु ल्यायाः कथं लमाधिप्रतिपक्षतेत्यत आह साव समाधाविति एका यतु ल्यावितामसं च न निज्ञास बीज निर्वीज समाधिप्रतिपक्ष इति सा

हरि
१०

अनुभूतविषयासंप्रमोचः स्मृतिः प्रमाणादिभिरनुभूते विषयेयोसं प्रभोषोस्तेयः सास्मृतिः संस्कारमात्रज्ञस्य हिनास्य संस्कारकारणानुभवाय
भासितो विषयजात्मीयस्तरुधिक विषयपरिग्रहस्तु संप्रमोचस्तेयः कस्मात्सादृश्यात् मयस्तेय इत्यस्मात्प्रमोचपदमुच्यतेः एतदुक्तं भवति स
र्वप्रमाणद्वयत्रयिगतमर्थं सामान्यतः प्रकारतो वाऽधिगमयंति स्मृतिः पुनर्नपूर्वमुभवमर्थ्यादो भनिकामति तद्विषयाङ्गन विषयावान्

अनुभूतविषयासंप्रमोचः स्मृतिः किंप्रत्ययस्य चित्तं स्मरति आहोस्वित् विषयस्येति
ग्राह्योपरक्तः प्रत्ययो ग्राह्यग्रहणोभयाकारनिर्भासः तथा ज्ञातीयकं संस्कारमारभते
संस्कारः स्वयंजको जनः तदाकारमेव ग्राह्यग्रहणोभयात्मिकां स्मृतिं जनयति ॥२१॥

उतदधिकविषयासो यं वृत्त्यंतराद्विशेषः स्मृतेरिति विमरशति किंप्रत्ययस्येति ग्राह्यप्रवणत्वादनुभवस्यानुभवाभावात्तज्ज्ञः संस्कारो ग्राह्य
मेव स्मारयती भति अनुभवमात्रजनितत्वाच्चानुभवमेवेति विमरयोपपत्तिरुच्यस्मरणमवधारयति ग्राह्योपरक्तः परमार्थमस्तुया
लोपरक्तः परमार्थतस्तु ग्राह्यग्रहणे एव भयंतयोराकारं स्वरूपे निर्भासयति प्रकाशयति स्वयंजकं करणमंजनमाकारो यस्य तथोक्तः स्वकारण

किंप्रत्ययस्येति ॥२१॥

वा. १०. ननु यदि कारण विचारेण बुद्धिस्मरणयोः सा रूपं कसर्हि भेद इत्यत आह तत्र ग्राहणेति ग्रहणमुपादानं न च गृहीतस्योपादानस्योपादानं संभवति
 तदनेनानधिगतबोधनंबुद्धिरित्युक्तं ग्रहणाकारेण ग्रहण रूपं पूर्वप्रधानं यस्यासात्तयोक्तं विकल्पितश्चोय भेदे पितुइ ग्रहणे गुणप्रधान
 भावइति ग्राह्याकारः पूर्वप्रथमो यस्याः सतयोक्ता इदमेव च ग्राह्याकारस्य ग्राह्यस्य पूर्वत्वं यद्वत्त्वं तद्विषयोक्तं तत्त्वमर्थस्य तदनेन वक्ष्ये
 विप्रवाक्तव्यं गोचरास्मिन् निरिक्तं भवति सोयमसंप्रभोषइति न च स्मिन्नेरपि प्रमोषः दर्शयति विचारे रता तस्य देशकालांतराभूतचरदे

तत्र ग्रहणकारपूर्वा बुद्धिः ग्राह्याकारपूर्वा स्मृतिः सा च ह्यया भावितस्मर्तव्याऽभावितस्मर्तव्या च स्वप्ने भावितस्मर्तव्या
 जात्या समये त्वभावितस्मर्तव्येति सर्वाश्चैतास्मृतयोऽप्रमाणविपर्ययविकल्पानि दास्यतां नाम नु भवान् प्रभवे
 नि सर्वाश्चैतावत्तयः सुखदुःखमोहात्मिकाः सुखदुःखमोहाश्च तै शेषु ग्राह्येण सुखानुशयी रागऽदुःस्वा
 दुःशयी द्वेषः मोहः पुनरविद्यते एताः सर्वावत्तयोनिरोद्धव्याः आसां निरोधे संप्रज्ञा नो वा समाधिर्भवति असंप्रज्ञा नो वा इति ॥ २॥

शकालांतरसंबंधं प्रदत्त आह सा च ह्यया भावितः कल्पितः स्मर्तव्यो यथासात्तयोक्ता अभावितो कल्पितः पारमार्थिक इति पावन
 नेयस्मृतिरुविपर्ययस्तत्कृत्वा लोपयन्तान् अस्याभासतया तु स्मृतिरुक्ता प्रमाणभासमिव प्रमाणमिति भावः कस्मात्पुनरने स्मर्तव्यं
 कस्यासद्वत्त आह सर्वाः स्मृतय इति अनुभवः प्राप्तिः प्राप्तिपूर्वावतिः स्मृतिः ततः स्मृतीनामुपजन इत्यर्थः ननु वेदकथं न्निश्चितेति
 रोद्धव्याः प्रेक्षावत्तानैश्वर्याथानचवत्तयस्तत्किमर्थमासं निरोध इत्यत आह सर्वाश्चैता इति सुगमं ॥ २॥ ॥ श्रीरामायानमः ॥ ॥ हरं

निरोधोवाचं पठति अथेति सूत्रेणोत्तरमाह अथासवैराग्याभ्यां तन्निरोधः अथासवैराग्ययोर्निरोधेन चित्तमेवांतरव्यापारभेदेन स मुच्यते न तु कल्प
इत्याह चित्तनदीति प्राग्भारः प्रबंधः निघ्ननागंभीरना अगाधतेनियावत् तत्राभ्यासस्य स्वरूपप्रयोजनोभ्यां लक्षणमाह तत्र स्थितौ यन्मोक्षसाधनं तच्च चित्तस्थितिकल्प
राजसतामसकान्तिरहितस्य प्रशान्तवाहिना विमलतासात्त्विकवृत्तिवाहितैकाग्रता स्थितिः तदर्थ इति स्थिताविति निमित्तसप्तमी व्याख्याता यथा चर्मसि कृत्वि नंती निघ्नय
ले मेव पर्यायाभ्यां विशदयति वार्यमुत्साह इति तस्यैकाग्र्यो नितामाह तत्संविषादविषयान् दिनि स्थिति निपरामशानि प्रयत्नस्य विषयमाह तत्साधनेति स्थिति साधनान्येतरं

अथासो निरोधे क उपाय इति ॥१०॥ अथासवैराग्याभ्यां तन्निरोधः चित्तनदीनामोभयतो वाहिनी बहूनि कल्पाणी यवहृदि पाया यच्चानु कैवल्यप्राग्भारा
विवेकविषयनिघ्नना कल्पाणां बहो संसारप्राग्भारा अविवेकविषयनिपायवहा तत्र वैराग्येण विषयस्रोतः स्थितिक्रियते विवेकदर्शनाभ्यासेन विवेकस्रोत उ
द्घातने इत्युभयाधोनाश्रितवृत्तिनिरोधः ॥११॥ तत्र स्थितौ यन्मोक्षसाधनं तच्च चित्तस्थितिकल्पप्रशान्तवाहिना स्थितिः तदर्थः यद्यलो वार्यमुत्साहः तत्संवि
षादविषयान्तरसाधनानुष्ठानमभ्यासः ॥१२॥ सत्तुदीर्घकालनैरंतर्यसकारासेवितो दृढभूमिः शीर्घकालासेवितः निरंतरासेवितः तपसा त्रसव
र्षाणां विषयवाश्रदवाचसंघादितः संस्कारवान् दृढभूमिर्भवति बुद्धानसंस्कारेणानि स्थेवानभिभूतविषय इत्यर्थः ॥१३॥ ॥१३॥ ॥ ॥ ॥

गवर्हिरेण नियमनियमादीनि साधनगोचरः कर्तव्यापारो न फलगोचर इति ननु बुद्धानसंस्कारेणानादिना परिपंथिनाश्रितिवदोभ्यासः कथं स्थित्यैकत्वन इ
त्यान आह सत्तुदीर्घकालनैरंतर्यसकारासेवितो दृढभूमिः सौम्यमभ्यासो विशेषणत्रयसंपन्नः समृद्धास्थोनसहसा बुद्धानसंस्कारैरभिभूत स्थितिरूपविष
यो भवति यदि पुनरेवंभूतमप्यभ्यासं कृत्वा परमेततः कालपरिवसिनाभिभूयेत तस्यानो यरंतव्यमिति भावः ॥१४॥ ॥ रामायणमः श्रीराम ॥ एव ॥ ॥

वैराग्यमाह दृष्टानुश्रविकविषयवितरम्भस्यवशीकारसंज्ञावैराग्यं चेत्तत्र चेत्तनेषुदृष्ट विषयेषु वितरम्भतामाहस्त्रियरतिरेष्वर्पमाधियसं अनुश्रवोवैदस्ततो धिग
 पा. ८. नामानुश्रविकाः स्वर्गीयेयः तत्रापि नैतस्ममाहस्वर्गेति देहदित्ताविदेहाः करलोभलीनास्ते बांभावोवैरे सं अन्ये तु प्रकृतिमेवात्मनयभिमन्यमानाः प्रकृत्युपास
 काः प्रकृतौ साधिकाराया मेवलीनास्ते बांभावः प्रकृतिलयसंतत्यासि विषये आनुश्रविकविषये वितरम्भस्य आनुश्रविकविषये वितरम्भस्य आनुश्रविकविषये वितरम्भो हि स्वर्ग
 दिवादि विषये वितरम्भ उच्यते ननु यदि वैतस्ममात्रं वैराग्यं हंत विषयाप्राप्ताव पितरं स्ती वैराग्यं स्यादित्यत आह दिव्यादियेति न वैतस्ममात्रं वैराग्यं अपितु दिव्या
 दिव्यविषय संप्रयोगेपि वितरम्भ नामो गान्तिका तामेव स्पष्टयति हेयोपादेयशून्या आसंग हे परहेता उयेसा बुद्धिर्वशीकारसंज्ञा कुतः पुनरियमित्वाह अतः

इहानुश्रविकविषयवितरम्भस्यवशीकारसंज्ञावैराग्यं स्त्रियोन्वचानमैश्वर्यमिति दृष्ट विषये वितरम्भ स्वर्गवैरे ह्य प्रकृतिलयत्वत्रा
 तावानुश्रविकविषये वितरम्भस्य दिव्यादिव्य विषय संप्रयोगेपि वितरम्भ विषयदोषदर्शिनः प्रसंख्यानचलात् अगभोगान्तिका हेयोपा
 पादेयशून्यावशीकारसंज्ञावैराग्यं ॥१४॥ ॥

त्वानवलादिति तापत्रयपरीतताविषयाणां दोषस्तत्परिभावनया तत्साक्षात्कारः प्रसंख्यानं न चलादित्यर्थः यतमानसंज्ञा एकैद्विय संज्ञावशीका
 रसंज्ञाचेति चेत्तत्र संज्ञादस्यागमिभिः रागादयः स्वलक्षणायाश्चित्तवर्तिनस्ते रिद्विया पियथास्वं विषयेषु प्रवर्तन्ते तन्मात्रवर्तिवर्तते दिव्या पिततद्विष
 ये द्वितितत्परिपाचनपारंभः प्रयत्नेः सायतमानसंज्ञा तद्वारंभो सन्निके चित्तलक्षणायाः पक्षाः पच्यन्ते पश्यन्ते च के चके चित्तात्तत्रस्यापि निवृत्त्यालेप्यपक्षा
 नोच्यन्ति रेकावधारणं अतिरेकसंज्ञाद्वियप्रवर्तनासमर्थतया यकानामौत्सुक्यमात्रेण मनसि व्यवस्था नमेकैद्विय संज्ञा ओ न्द्वयमात्रस्यापि निवृत्तिरूप
 स्थिते च अपि दिव्या विषयेषु वेष्टा बुद्धिः संज्ञात्रयासरीव शकारसंज्ञा एतवैवच एव सांचरितार्थं चान्नता यथ गुक्ताद्विसर्वप्रवर्तते ॥१५॥ ॥ ॥

हेरेव
 १५

अपरं वैराग्यमुक्ता परमाह ॥ तत्परं पुरुषख्याते गुणवैतस्य अपरं वैराग्यं सपरं वैराग्यं प्रतिकारणं तत्र च दारमादर्शयति ह्यनुप्रविक विषयदोषदर्शवि
रक्त इति अनेनापरं वैराग्यं दर्शितं ॥ पुरुषदर्शनाभ्यासादगमांनुमाचार्योपदेशसमधिगतस्य पुरुषस्पर्शानंतस्याभ्यासः पौनः पुन्येन निषेवणं तस्मात्तस्पर्शम
स्पर्शशुद्धिरज्ञस्तमः परिहाण्यासत्त्वैकतानतातया योगुणपुरुषयो प्रकर्षेण विवेकः पुरुषः शुद्धो न तस्माद्विपरीता गुणा इति तेनाप्याविता बुद्धिर्न स्पृष्टो जि
नः सतश्चोक्तः तदनेन धर्ममेधारव्यः समाधिरुक्तः सतथाभूतो योगो गुणोभ्यो व्यक्ता व्यक्तधर्मकेभ्यः सर्वथा विरक्तः सत्पुरुषा न्यता ख्याता वयि गुणात्मिका

तत्परं पुरुषख्याते गुणवैतस्य दृष्टाप्रविक विषयदोषदर्श विरक्तः पुरुषदर्शनाभ्यासात्त बुद्धिर्विवेका
प्यापि बुद्धिः सुरोभ्यो व्यक्ता व्यक्तधर्मकेभ्यो विरक्त इति तत्र द्वयं वैराग्यं तत्र यदुत्तरं तत्तान प्रसादमात्रं ॥ २५ ॥

पांयावद्विरक्त इति तत्तस्मात्तद्वयं वैराग्यं सत्त्वसमुदे कवि धृततमसिरज्ञः करणकलंकसंघट्टे चित्तसंलेतश्च तौ हिकानामपि समानं ते हि तेनैव प्र
कृतिलया बभूवुः पथोक्तं वैराग्यात्प्रकृतिलय इति तत्र तत्तयोर्द्वयोर्मध्यदुत्तरं तत्तान प्रसादमात्रं मात्र ग्रहणेन निर्विषयतां सूचयति तदेव हितादृशं चित्त
सत्त्वरजोले शमलेनाप्य परा मध्यस्याश्रयः अतएव तान प्रसाद इत्युच्यते चित्तसत्त्वं हि प्रसादस्वभावमपि रजस्तमः संपर्कान्मलिनतामनुभवति ॥
वैराग्याभ्यासविमलावारिधाराधोतसमस्त रजस्तमोमलमतिप्रसक्तं तानयसादमात्रपरिशेषं भवति ॥ २५ ॥ ॥ श्रीरामायनमः ॥

५०८१० तस्य गुणानुपादेयत्वाद्यदर्शयति यस्योदये सति योगी प्रत्युद्दिनख्यातिः रक्षाति विशेषे सति वर्तमानख्यातिमानि स्वार्थः प्रापणा यं कैवल्यं प्राप्तं यथावश्यमिति॥
 जीवनेव विद्वांस्तुक्तो भवति संस्कारमात्रस्य चिन्मूलस्य सिद्धादिति भावः कुतः प्राप्तं यतः क्षीणाः क्षेतव्याः क्लेशाः अविघ्नादयः सवासनाः न च सिद्धिर्मा
 १३ समहो यवस्य जन्मरणाप्रबंधस्य संक्रमा प्राणिनां तत्र॥ कुतः कैवल्यमित्यत आह चिन्मूलस्य सिद्धादिति भावः संधानि पर्वलीति यस्य स तथोक्तः धर्मा धर्मसंग्रह

यस्योदयप्रत्युद्दिनख्यातिरेवं मन्यते प्राप्तिं पणीयं क्षीणाः क्षेतव्याः क्लेशाः चिन्मूलस्य सिद्धि
 र्वा भवसंक्रमा यस्या विच्छेदान्न जनिता म्नायते मत्वा च जायत इति ज्ञानस्यैव चराकाशावै
 रीयं एतस्यैव हिनांतरायकं कैवल्यमिति॥ २६॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

स्य समुत्तिष्ठः पर्वलीतानि। सिद्धाति न हि ज्ञानं तु जंतुर्मरणजन्मप्रबंधेन ह्यस्यते सोयं भवसंक्रमः क्लेशश्चैव विच्छिन्नः यथा च वक्ष्यति क्लेशम
 नः कर्माशयः सति मूले तद्विपाक इति ननु प्रसंख्यात्र परिचाकं धर्ममेघे च निरोधमंतरा किं तदस्ति यत् ज्ञानप्रसादमात्रमित्यत आह ज्ञानस्यैव
 ति धर्ममेघभेद एव परं वैराग्यं नान्यत् यथा वक्ष्यति प्रसंख्यानेषु कुसीदस्य सर्वथा विवेकख्याते धर्ममेघः समाधिस्तदा सर्ववरेण मत्तयेन
 स्वज्ञानस्यानेत्याह यमस्यामिति च तस्मादेतस्य हिनांतरायकं भविता भावि कैवल्यमिति॥ २६॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

हरिव
 १३

उपायममिधायसंप्रकारोपेयकथनायपठति॥अथोपायद्वयेनेति वितर्कविचारानंदस्मितास्तपानुगमासंप्रज्ञातः संप्रज्ञातपूर्वकत्वादसंप्रज्ञात
स्यप्रथमसंप्रज्ञातोपवर्णनं संप्रज्ञातंसामान्यं वितर्कविचारानंदस्मितानोरूपैः स्वरूपैरनुगमात्प्रतियक्ष्यं वितर्कविचारोति चित्तस्येति स्वरूपस्या
ज्ञातकारवतीप्रज्ञाआभोगः सचस्कूलविषयत्वात्स्कूलः यथादिप्रथमिकोधानुष्कः स्कूलमेवलक्ष्यं विध्यत्यस्यस्मृत्स्मं एवंप्रार्थमिकोयोगास्कूलमेव
पातुमौतिकंचतुर्भुजादिध्येयसाक्षात्करोत्यथस्मृत्स्ममिति एवंचित्तस्यालंबनेस्तस्मिन् आभोगः स्कूलकारणभूतस्मृत्स्मपंचतन्मात्रलिंगालिङ्गविषयो
विचारः तदेवेत्याहविषयंदर्शाधित्वाग्रहणविषयंदर्शयति आनंदइति ईदृयेस्कूलालंबनेचित्तस्याभोगो ह्लादोपः स आनंदः प्रकाशशीलतयाख

अथोपायद्वयेननिरुद्धचित्तवत्ते। कथमुच्यतेसंप्रज्ञातः समाधिरिति॥१५॥ वितर्कविचारानंदस्मितारूपानुगमासंप्रज्ञातः वितर्कः
चित्तस्यालंबने स्कूलआभोगः स्मृत्स्मो विचारः आनंदो ह्लादः एकान्तिकासंविदस्मिता तत्रप्रथमश्चतुष्टयानुगतः समाधिः स
वितर्कः द्वितीयो वितर्कविकलः सविचारः तृतीयो विचारविकलः सानंदः चतुर्थस्तद्विकलः अस्मितामात्रइति सर्वएतेसालंबनाः समाधयः॥१६॥

तुसत्त्वप्रधानादहंकारादिंदियण्युत्पन्नानिसत्त्वंसुखमितिनायपि सुखानीति तस्मिन्नाभोगे ह्लादइति॥यहीनविषयंसंप्रज्ञातमाहएकान्तिकासंविदि
अस्मिताप्रभवाणीदियाति तेनैषामस्मितास्मृत्स्मं रूपं साचात्मनागृहीत्रासहबुद्धिरैकान्तिकासंविदिति तस्यांचग्रहादुरंतर्मावाप्तवतिग्रहीतविषयः
ज्ञातानंदति चतुर्णामपदमप्यवांतरविशेषमाह तत्रप्रथमइति कार्यकारणानुप्रविष्टंनकारणंर्येणतदयंस्कूलआभोगः स्कूलस्मृत्स्मं द्रियास्मि
त्कारणचतुष्टयानुगतोभवतिउत्तरेतुत्रिद्यैककारणकास्त्रिद्यैकरूपाभवन्ति असंप्रज्ञाताद्रिनतिसर्वएतइति॥१७॥ ॥ राम ॥

पा. टी. १४ कसप्राप्तमसंप्रज्ञातमवतारवितुं दृष्टेति अथेति विरामप्रत्ययाभ्यासपूर्वः संस्कारशेषोऽन्यः सर्वपदेनोपायकथनमुत्तराभ्यां च स्वरूपकथनमध्यमेपदं विवक्ष्यो निस
र्वरतीति अधमपदं व्याचष्टे तस्य परमिति विरामो वतीनामभावस्तस्य प्रत्ययः कारणं तस्याभ्यासस्तदनुष्ठानपौनःपुन्यं तदेव पूर्वयस्यासत्तया अथापरं वैरा
मं निरोधकारणं कस्मान्न भवतीत्यत आह सालंबनोहति कार्यसरूपं कारणं पुन्यते न विरूपं विरूपं चापरं वैराग्यं सालंबनं निरा लंबनं समाधिनाका
र्येण तस्मान्निरालंबनादेव तानाश्रयमात्रतस्योत्पत्तिर्लुक्ता धर्ममेव प्रसमाधिरेव हि त्रिंशत्तविगलितरत्नस्तमोमलनव्विसत्ता उपजातस्तत्तद्विषयानि क

अथसंप्रज्ञातः समाधिः किमुपायः किंस्वभाव इति १६ विरामप्रत्ययाभ्यासपूर्वः संस्कारशेषोऽन्यः सर्ववृत्तिप्रत्यस्तमये संस्कारशेषो निरोधश्चि
तस्य समाधिरसंप्रज्ञातः तस्य परं वैराग्यमुपायः सालंबनोह्यभ्यासस्तत्र साध्यमायनकल्पत इति विरामप्रत्ययो निर्वस्तुक आलंबनी क्रियते सर्वार्थ
ज्ञः तदभ्यासपूर्वकं चित्तं निरा लंबनमभावप्राप्तमिव भवतीत्येव निर्वाणसमाधिरसंप्रज्ञातः सर्वस्वयंदिविध उपायप्रत्ययो भवेत्तस्य प्रतीतत्रोपायप्रत्ययो

ये एव सर्वमात्रोन्तो विषयावधदृशी समस्त विषयपरित्यागश्च स्वरूपप्रतिष्ठाः सन्निरालंबनः संस्कारमात्रशेषस्य निरा लंबनस्य समाधेः कारणमुपपद्यते साक
व्यादिति आलंबनीकरणमाश्रयणमाभावप्राप्तमिव वृत्तिरूपकार्यकरणत्वं निर्वाणो निरा लंबनः अपवादी जल्लेशकमीशपास्तेः कंताय स्वास्तथा निरोधसमा
धेरवांतरमेतदहा नागमादर्शयति सरवत्वेपे निरोधसमाधिर्दिविधः उपायप्रत्ययो मवप्रत्ययश्च उयो यो न ह्यमाणाः अज्ञादिः प्रत्ययः कारणं यस्य निरोधसमा
धेः सतथोक्तः भवन्ति जायन्तेः स्यान्ते तद्वदभिभवो विद्यामते दिवेषु वा विकारेषु प्रकृतिषु वाऽयत्नमहरहं कारणं वतन्मात्रे च नात्मस्यात्मन्यतिस्तौ हिकानां वैराग्य
संपन्नानां सखत्वं भवः प्रत्ययः कारणं यस्य निरोधसमाधेः स भवप्रत्ययः तत्र तयोर्मध्ये उपायप्रत्ययो यममनां मोक्षमाणा नाभवति विशेषविधानेन शेषस्य

विशेषविधानेन शेषस्य
हेरवे
२४

कथां न हि भवप्रत्यय इत्यत्र सूत्रेणोत्तरमाह भवप्रत्ययो विदेहप्रकृतिलयानां विदेहाश्च प्रकृतिलया अने कामिसर्थः तस्माच्च विदेहानां देवानां भवप्रत्ययो भूते दि-
 शणा मन्यतमदात्मत्वेन प्रतिपन्नास्तदुपासनायास्तदुपासनावासितोतः करणाः पिंडपातानंतरमिदियेषु भूतेषु बालीनाः संस्कारमात्रावशेषमत्र सः साक्षी शिक्कारार-
 हितविदेहास्तैस्व संस्कारमात्रोपयोगेन चित्तेन कैवल्यपदमिवानुभवतः प्राप्नुवतः विदेहाश्च तिकल्वल्ये न सा रूप्यं साधिकारसंस्कारशेषता च वैरूप्यं सं-
 स्कारमात्रोपयोगेनेति कचिदसाहः तस्यार्थः संस्कारमात्रमेवोपयोगो यस्मिन्ननुचितं निमित्तार्थः प्राप्तावधयः संस्कारविपाकंतथाज्ञातीयकमतिवाह्यं स-
 तिक्रामेति पुनरपि संसारे विशंतितथाचवापुत्रोक्तं दशमन्यंतराणां हति हंतो दिवित्तकाः भौतिका प्यरा तं परीमिति तथा प्रकृतिलया प्राव्यक्तमहदहंकार

भवप्रत्ययो विदेहप्रकृतिलयानां विधेदेहानां देवानां भवप्रत्ययः तैरि स्व संस्कारमात्रोपयोगेन च
 तेन कैवल्यपदमिवानुभवतः स्वसंस्कारविपाकंतथाज्ञातियकमति तथा प्रकृतिलयाः साधिका
 रेवेतसि प्रकृतिलाने कैवल्यपदमिवानुभवंति याचन पुनरावर्तते अधिकारवशाच्चितमिति ॥ १८ ॥ २० ॥

तस्मात्रेण न्यतमदात्मत्वेन प्रतिपन्नास्तदुपासनायास्तदुपासनावासितोतः करणाः पिंडपातानंतरमन्यक्तादीनामन्यतयस्मिन् बालीनाः साधिकारे
 चरितार्थे एवं हि चरितार्थचेतः स्याद्यदि विवेकरम्यातिमपि जनवेदज्ञानितस्तत्पुरुषान्यताख्याते स्तु चेत सोचरितार्थस्यास्ति साधिकारते निसा
 धिकारे चेतसि प्रकृतिलाने कैवल्यपदमिवानुभवति यावन्न पुनरावर्तते अधिकारवशाच्चितमिति प्रकृतिसात्त्वमुवगतमप्यवधिं प्राप्य पु-
 नरपि प्रादुर्भवति ततो विविच्यते यथावर्षा निपाते मद्वावशुपगतो मंझुपि गतो मंझूकदेहः पुनरंमोदवारिधारा वसेका मंझूकदेहमनुभवतीति तथा
 चवापुत्रोक्तं सहस्रं त्यागिमानिकाः बौद्धादशसहस्राणि तिष्ठन्ति विगतज्वराः परं शतसहस्रं तु तिष्ठन्त्यव्यक्तचित्तकाः पुरुषं निर्गुणं प्राप्य कालं संस्थावन्त्येव ॥ १९ ॥ २० ॥

पाटी १५ तदस्यानुनर्तव्यमिति हेतुतया हे यत्वं सिद्धं योगिनां तु समाधेरुपायकर्ममाह श्रद्धावीर्यस्य तिस्रमाधिप्रज्ञापूर्वक इतरेषां नन्विंदियादि चिंतका अविश्रद्धावेत
 लदे सत आह श्रद्धा चेतसः प्रसादः सचागमानुमानाचार्योपदेशसमाधिगततत्त्वविषयो भवति हि चेतसः संप्रसादो भिरुचिवतीछा श्रद्धा तें दिपादि
 चात्माभिमानिनामभिरुचिरसं प्रसादो हि सः आसो हसलत्वादि स्पर्धः कुतो सावेव श्रद्धेत्यत आह ॥ साक्षी जननायक ल्पराण्यो गिनं पानि विभर्गपातजन्य
 नोनपातसोयमिच्छा विशेष इव्यमाणविषयं प्रयत्नं पस्तत इत्याह तस्या हि श्रद्धा न स्पेक्षस्य विवरणं विवेकार्थिनो बी यमुपजायते स्म तिर्था नमना कुलमवि

श्रद्धावीर्यसमाधिप्रज्ञापूर्वक इतरेषां उपायप्रत्ययो योगिनां भावति श्रद्धा चेतसः संप्रसादः सा हि
 जननीव कल्याणायो गिनं पानि तस्य हि श्रद्धा न स्पेक्षस्य विवेकार्थिनो बी यमुपजायते समुपजातवीर्यस्य
 तिरूपतिष्ठते स्म त्युपस्था जेव चित्तमनो कुलं समाधीयते स माहितचित्तस्य प्रज्ञा विवेक उपाव
 तें ते येन यथार्थं वस्तु ज्ञानाति तदभ्यासात् न ददिविषयाच्च वैराग्याद संप्रज्ञातः समाधिर्भवति ॥ ३० ॥

सिसं समाधीयते योगांगसमाधिपुक्तं भवति यमनियमादिनांतरायकसमुपपन्ना सेनच यमनियमनियमाद्योपि क्वचिताः तदेव मखिलो
 गंगसंपन्नस्य संप्रज्ञातो जायत इत्याह समाहितचित्तस्येति प्रज्ञाया विवेकः प्रकर्ष उपजायते संप्रज्ञातो त्यादमाह तदभ्यासात् तत्रैव तत्तद्भिन्ना सैत
 त द्विषयाच्च वैराग्याद संप्रज्ञातः समाधिर्भवति सहिकैवल्यहेतुः सत्यपुरुषान्यताख्यातिपूर्वो हि निरोधश्चित्तयत्निल कार्य करणेन चरितार्थम

काराहवसाहयति ॥ ३० ॥
 हेरं व
 १५

नेनुश्रद्धाहयश्रेष्ठो गोपायास्तर्हि सर्वेषामविशेषेण समाधितत्कले स्यातां दृश्यते तु कस्यचित्तिद्विः कस्यचिद्विरे। से द्विः कस्यचिच्चिरतरेण क
स्यचिन्नसिप्रमित्यत आह ते खलु नवनवयोगिन इति उपायाः श्रद्धाहयो मृदु मध्याधिमात्राः प्रभ्रावीयसंस्कारादृष्टवशाच्चेष्टांतते योक्ताः संवगो वैराग्यनस्य
धि मृदु मध्यतीव्रता प्राप्ता भवीयवा सनादृष्टवशादेवेति ते बुयाहशास्त्रेण यसी सिद्धिस्तान् दर्शयति सूत्रेण तान्न संवेगानामासन्न इति सूत्रं शेषमाख्यं समा

ते खलु नवनवयोगिनो मृदु मध्याधिमात्रोपाया भवन्ति तद्यथा गृह्यायो मध्योपायो धिमात्रोपाय इति तत्र मृदूपायस्त्रि विधः मृदुसंवे
गः मध्यसंवेगः तीव्रसंवेग इति तद्यथा ह्योपायः तथा धिमात्रोपाय इति ॥१९॥ तत्राधिमात्रोपायानातीव्रसंवेगानामासन्नः समाधिलभः
समाधिकफलं भवतीति २० मृदु मध्याधिमान्न तान्नतोपि विशेषः मृदुतीव्रो मध्यतीवा अधिमात्रतीव्र इति ततोपि विशेषः तदि
ष्टादृष्ट्या सन्नतमो धिमान्नतीव्रसंवेगस्याधिमानोपायस्य समाधिलभः समाधिकफलं चेति मृदुतीव्रसंवेगस्यासन्नततो
पिमध्यतीव्रसंवेगस्यासन्नतस्ततोऽप्यधिमात्रकश्चिदुपायो न वेति ॥२१॥ ईश्वरप्रणिधानाद्वा ईश्वरप्रणिधानाज्जतिविशे
षास्तवर्जित ईश्वरसमनुगृह्णात्यभिध्यानेन तान् तीव्रसंवेगस्यासन्नतमः किमेतस्मादेवासन्नतरः समाधिर्भवति अथास्य ला
भे भवति अन्योपोतदभिध्यानादपियोगिन आसन्नतरः समाधिलभः समाधिकफलं भवतीति ॥३१॥ ॥ ॥ ॥

धेः संप्रज्ञातस्य फलमसंप्रज्ञातस्तस्यापि कैवल्यं मृदु मध्याधिमात्रत्वात्ततोपि विशेषः निगदव्याख्यातेन माष्येण व्याख्यानमिति सूत्रांतरपातयि
तुं विमशति किमस्मादेवेति नवाशब्दः संशयनिनर्तकः ईश्वरप्रणिधानाद्वा व्यावृष्टे प्रणिधानाज्जतिविशेषान्मानसाद्वा चिकात्काधिकाद्वा आ
वर्जितो मुखीकृतस्तमनुगृह्णाति अभिध्यानमनागतत्वे र्देहादृष्टमस्यापि मस्त्यति न तन्मात्रेण न व्यापारतरेण शेषं सुगमं ॥३१॥ राम ॥

पा.टी.
१६

ननुचेतनाचेतनाभ्यामेवग्रहंनान्येनविश्वंईश्वरश्चेदचेतनस्तर्हिप्रधानविकारणमपिप्रधानमध्यपातातथाचनसस्यावर्जनमचेतनत्वात्अथचेतन
सुधाविविशिशक्तेरौदासीन्यादसंसारितया।सिनादिबिरहाकुतआवर्जनंकुतश्चाभिधानमिस्याशयवानाहअथप्रधानेतिअत्रसूत्रेणोत्तरमाहकेशक
र्षविपाकाशयैरपरामहःपुरुषविशेषईश्वरःअविद्यादयःकेशाः।कैश्यंतिखत्वमीपुरुषसांसारिकंविविधदुःखप्रहारेणोतिकुशलाकेशलाना
निधर्मास्तेषांचकर्मजलानुपचारात्कर्मसंविपाकोनास्यापुर्णोगाविपाकानुगुणवासनास्ताश्चिन्तभूमौआशेरतद्रुपाशयाःनहिक्वमजा
तिनिर्वर्तकंकर्मप्राग्भवीयकर्मभोगभावित्वाभावनांनयानवदभिष्यनक्तिनावलेकरभोचितापभोगायकल्पतेतस्माच्चवतिकर्मभूतास्य
नुभवतस्माभावनाकरभविपाकानुगुणेतिनन्वमाकेशादयोबुद्धिर्धर्मानकथाचिदपिपुरुषपरामर्शंति तस्मान्पुरुषग्रहणार्देवतपरामर्शमिदं॥४॥
अथप्रधानपुरुषव्यतिरिक्तःकोयमीश्वरोनामेति केशकर्मविपाकाशयैरपरामहंपुरुषईश्वरः॥अविद्यादयःकेशाःकुशलाकुशलानिकर्माणि
तत्फलंविपाकःतदनुगुणावासनाआशयास्तेचमनसिचर्तमानसिचर्तमानाःपुरुषेव्यदिश्यंतेसहितकृतस्यभोकेति यथाज्ञपःपरान्नयोद्वेषवर्त
मानःत्वामिनिअपदिश्यते योहनेनमोगनापरामहःसपुरुषाविशेषईश्वरःकैवल्यंप्राप्तास्तर्हिसंतिचबहवःकैवल्येनःतेत्रिणाशिवेधनानित्वा
कैवल्यंप्राप्ताःईश्वरस्यकृततुत्संवंधोनभूतोनभावीयथामुक्तस्यसर्वबंधकोटिःप्रज्ञायतेनैवमीश्वरस्ययथावाप्रकृतिलीनस्योत्तरावं
धकोटिःसंभाव्यतेनैवमीश्वरस्य सतुसदैवमुक्तःसदैवेश्वरइति॥३२॥॥
नंकेशकर्मस्यादिनेत्यातआह तेचमनसिचर्तमानाःसंसारिकेपुरुषेयपशुदिश्यंतेकस्मात्सहितकृतलमोक्ताचेतयितेति तस्मात्पुरुषात्वाहीश्वरस्या
वितत्संबंधःप्राप्तइतिनयतिषेधउपपद्यतेइत्याहयोलनेनबुद्धिस्तोनापिपुरुषमात्रसाधारणेनभोगेनापरामहःसपुरुषविशेषईश्वरःविशिष्य
तइतिविशेषःपुरुषातराद्यवच्छिद्यतेविशेषोपदय्यावत्संशयितुकामःपरिवोदनापूर्वयदिहरति कौवल्यंप्राप्तर्हि प्रकृतिलयानोप्रकृतोबंधःवैकाहिकोबंधो
धोविदेहानोरक्षिणाबंधोदिव्यादिव्यविषयभोगभातातायमूचित्रीलिबंधनानिप्रकृतिभावनासंस्कृतमनसोहिरेहवातानमरमेवप्रकृतिलयतमापुनः
इति तरेषांपूर्वाबंधकोटिःप्रज्ञायतेःतेनोत्तरकोटिविधानमात्रमिहातुपूर्वापरकोटिनिषेधइति संक्षिप्यविषयदर्शयति सतुसदैवमुक्तःसदैवेश्वरइतिज्ञानं

प्रज्ञासंपदेष्वर्थः॥३२॥
३२

अत्र पठति यो सा विनि दूतान् क्रिये हि न चिच्छेत्तेरपरिणा मित्रा संभवत इति रजस्तमोरहितविशुद्धचित्तसन्वाश्रयेन कृमे न चेश्वरस्य सदा मुक्तस्या विघ्नप्रभवतश्चि
 त्तसविशुद्धकर्षणसहस्रस्वामिभाचसंबंधः संतवतीत्येन उक्तं प्रकृतसलोपादानादिति नेश्वस्या यथगुणस्यैवा विद्या निबंधनः प्रित्तसत्त्वेन स्वस्वामिभावः
 किंतु तापमपपरिता न्नेस्य भाचमहार्णवा ज्जंतु नुद्धरिष्या मित्रान धर्मो पदेशेन न च ज्ञाना क्रिया सामर्थ्या तिशयसंपत्तिमंतरेण तद् पदेशेन चैयमपहतर
 जस्तमोमलविशुद्धसलोपादानं विनेत्या नोच्यसत्त्वप्रकर्षमुपादत्ते भागवान् परामहोष्यविद्ययाऽविद्याभिमाता च विद्यायास्तमविज्ञानं भवति न पुनरविद्या
 यविद्यात्वेन सेवमानः नखलु शौल्लषो रतमत्वमारोप्यतास्तत्त्वेष्टादृश्यं न भ्रान्तो भवति न हि दमा हा र्यमस्य रूपं न तात्त्विकमिति स्यादेतत्तद्विधीयमानगता
 सत्त्वमुपादेयं तदुपादानेन च तदुद्दिधीर्षीः अस्या अविद्याकृतत्वात् तत्तथा चान्योऽप्यपदस्य तत्तत्कंशाश्च निकड इति भवेदेतदेतदेवं यद्वा प्रथमतः सर्गस्य भवे

यौसौ प्रकृतसलोपादानादीश्वरस्य शाश्वतिक उत्कर्षः सकिंस निमित्त आहो स्वित्ति निर्मित इति ॥ ३३ ॥

त अनादौ तु सर्गसंहारप्रबंधे सर्गोत्तरी त्समुत्पन्नसंज्ञि ही ष विधिसमये पूर्णे मया सत्त्वप्रकर्ष उपादेय इति प्रणिधानं कृत्वा भवान् जगत्संज्ञा हारतदा
 चेश्वरसत्त्वप्रणिधाना सितप्रधानसा म्यमपगतम विपरिपूर्णे महा लयावधौ प्रणिधानवासनावशा तथैवेश्वरचित्तसत्त्वभावेन परिणमते य
 थाचैत्रः प्रातरेवोत्पत्तयं मये ति प्राणिधाय सुपूणा देवोतिष्ठति प्रणिधानसंस्कारान्तरतस्मादनादिश्वरप्रणिधानसलोपादानयोः शाश्वत
 कत्वेन ता न्योऽप्यश्रयः न चेश्वरस्य चित्तसत्त्वमहा प्रलये विनश्रुति साम्पनुयैतीतेवा म्यं यस्य हि न कदाचिद्विषयधानसाम्पत्तत्तत्प्राधान्यं किं ना
 विविचि शक्तिरज्ञत्वा दित्यर्थेति रमणिकमापद्ये तत्तत्त्वं प्रकृति पुरुषव्यतिरेकेणार्थान्तराभावान् सोयमादृशाः ईश्वरस्य शाश्वतिक उ
 त्कर्षः सकिंस निमित्तः स प्रमाणकः आहो स्वित्ति निर्मितोतिः प्रमाणक इति ॥ ३३ ॥

पा. १. उत्तरं तस्य शास्त्रे निमित्तं प्रुति स्मृतीति हा सपुराणानि शास्त्रं बोदयति शास्त्रं पुनः किं निमित्तं प्रत्यक्षानुमान एवं हि शास्त्रं न चेश्वरस्य सत्त्वप्रकर्षे कस्यचि
 १७ तं अयमभि संधिः मंत्रापूर्वेरे कतावरी श्वरप्रणीतेषु प्रवृत्तिसामर्थ्यादर्थ्या व्यभिचारविनिष्पृयात्प्रामाण्यं सिद्धं न चैष धिभेदानां तत्संयोगविशे
 षाणां च तत्तद्दर्शनाद्योद्गारेण सहस्रेणाविपुलायुधैर्लौकिकप्रयाणव्यवहाराशक्तः कर्तुमन्वयज्यतिरेको न चागमादन्वयव्यतिरेकेताभ्यां
 चागमस्तत्संज्ञाननयोरनादित्वादिति प्रायोदयितुं कुतः महाप्रलये तत्संज्ञानयोर्विच्छेदात् न च तद्भावे प्रमाणमावः अनिन्प्रधानविकारेण

तस्य शास्त्रं निमित्तं शास्त्रं पुनः किं निमित्तं प्रकृतसत्त्वनिमित्तं ॥ ३७ ॥

गरिति हि प्रतियाद विष्यते सदृशपरिणामस्य विसदृशपरिणामता इष्टायथा स्मारे सुदसादेर्दधिगुडादिरूपं विसदृशपरिणामता च दृष्टतद्विप्रधा
 नेनापि महरेहं कारादिरूपविसदृशपरिणामेन सताभावं कदाचित्सदृशपरिणामेनापि सदृशपरिणामस्तस्य साप्या वेच्छा स च महाप्रलयः न स्यात्
 त्रापूर्वेदप्रणयनात्तावद्गवतोपि गलितरजस्तमोमलावरणतया परितः प्रद्योतमानं बुद्धिसत्त्वमास्तेयं तथा चोपुद्ध्य निश्रेयसोपदेशपरोप
 वेदिशालिरीश्वरप्रणीतस्तत्तु बुद्धिसत्त्वप्रकर्षादेव भवितुमर्हति न च सत्त्वोत्कर्षे रजस्तमः प्रभवो विप्रमविप्रलंभो संभवतः तत्सिद्धप्रकृतसत्त्वो

किं तस्य शास्त्रं निमित्तं ॥ ३७ ॥
 हे स्वर
 १७

स्यादेतत् प्रकर्षकार्यतया प्रकर्षबोधपक्षात् शो बबदनुमानं भवे नत्वा गमइत्यत आह एतयोरिति न कार्यत्वेन बोध्यति अथित्यनादिवाच्यवाचकभा
 वसंबंधेन बोधयन्तात्यर्थः ईश्वरस्य हि बुद्धिसत्त्वे प्रकर्षे विर्तते शास्त्रमथितत्वात् न कलेन न तत्र चर्तते इति उपसंहरत्येन स्माद् ईश्वरबुद्धिसत्त्वे प्रकर्षवाचका
 त्वात् शास्त्रादेतद्भवति तावते विषये एव विषयिणो लक्षणान् सदैवेश्वरः सदैवमुक्त इति तदैवंपुरुषांतराच्च वृद्धिश्चेष्ट्वरांतरादपि व्यववृद्धिर्न तत्तत्तस्ये
 ति अतिशय विनिर्मुक्तिमाह न तावदितिकृतः पदेवेति कस्मात्सर्वान्तिशयविनिर्मुक्तं तदैश्वर्यमित्यत आह तस्माच्च नेति अतिशयतिष्ठामप्राप्ताया यौयवा

एतयोः शास्त्रोक्त्योरीश्वरसत्त्वे वर्तमानयो रनादिः संबन्धः एतस्मादेतद्भवति सदैवेश्वरः सदैवमुक्त इति तच्च तस्यैश्वर्यं सा
 म्यातिशायविनिर्मुक्तं न तावदैश्वर्योतरे एतद्भवति शय्यते पदे वातिशयिस्मात् तत्तदेव तस्यात् तस्माच्च प्रकाशमासिदैश्वर्यस्य
 सदैश्वर इति न च तत्तत्समानमैश्वर्यमस्ति कस्मात् रूपोक्त्योरेकस्मिन् पुनरप्युक्तमिति अर्थेन वा मिदमस्तु पुराणमस्ति एव स्य
 सिद्धावितरस्य प्राकाम्यविधातु न ले प्रसक्तं रूपोऽनुलप्येयुग्यत्वात् मिना र्थप्राप्तिर्नास्ति अर्थस्य विरुद्धत्वात् न तस्माच्च
 साम्यातिशयविनिर्मुक्तमैश्वर्यं सदैश्वरः सच्च पुरुषविशेष इति ॥ ३५ ॥

एकमैश्वर्यमित्यर्थः साम्यविनिर्मुक्तिमाह न च तत्तत्समानमिति प्राकाम्यमविहते कृतातद्धिधाता कृतत्वं अनूनत्वे वा ह्येवमपि प्राकाम्यविधानः कार्य
 नुत्पत्तेरुत्पत्तौ वा विरुद्धधर्मसमाहिते गितमेकदाकार्यमुपलभ्येते साशयवानाह इत्योष्वेति अविरुद्धमिवायत्वे वा प्रत्येकमाश्वरत्वे कृतमन्येरेकेनेवे
 रानायाः कृतत्वात् सभयका धत्वे वा न कश्चिद् ईश्वरः परिषदन् नित्येशना यो गिनां च पर्याया यो यान् कल्पना गोरवप्रसंगाच्चेति दृश्यं तस्यात्सर्वमवदत् ॥ ३५ ॥

पाटी. एवमस्य क्रियाज्ञानशक्तौ शास्त्रं प्रमाणमभिधायतान शक्तवत्तमानं प्रमाणयति किंच तत्र निरतिशयसर्वतबीजं व्याचष्टे यदि ह्यमिति बुद्धिस्तत्वावकतमोपा
 मत्तारनयेन यदि ह्यमतीतानागतप्रत्युत्पन्नानां प्रत्येकं च समुच्चयेन च वर्तमानानामतीन्द्रियाणां ग्रहणं तस्य विशेषणमल्पं बुद्धितिसर्वतबीजकारणं कश्चिद्वि
 १८ देवातादिगृह्णातिक्रमिद्वक्तृकामिद्वक्तृतं कश्चिद्वक्तृतमपि लिखायायेषा यद्ग्रहणस्याल्पात्वं बुद्धिर्वक्तृतं एतद्विवक्ष्यमानं यत्र निःकृतमभिप्रायात्स सर्वज्ञ

किंच २१ तत्र निरतिशयं सर्वज्ञबीजं यदि ह्यमतीतानागतप्रत्युत्पन्नप्रत्येकसमुच्चयानां दिक्ग्रह
 णमल्पं बुद्धितिसर्वतबीजमेतद्विवक्ष्यमानं यत्र निरतिशयं स सर्वज्ञः अस्ति काष्ठाप्राप्तिः सर्वज्ञ
 जस्य सानि शयत्वानूपरिमाणवदितियत्र काष्ठाप्राप्तिर्ज्ञानस्य स सर्वज्ञः स च पुरुषविशेष इति ॥ ३६ ॥

तितस्तेन प्रमेयमात्रं कथितं अत्र प्रमाणयति अस्ति काष्ठाप्राप्तिः सर्वज्ञबीजस्येति साध्यनिर्देशः निरतिशयत्वं काष्ठाप्यतः परमतिशयवत्तानास्तीति तेन नावधिमात्रे
 ण सिद्धसाधनं सानि शयत्वादिति हेतुर्षयः सानि शयंततः सर्वं निरतिशयं यथा कुवत्तामलकवित्त्वे पुसानि शयं च हर्ष आत्मनि निरतिशयमिति व्याप्तिं दर्शयति
 पश्चिमास्पवत् न च गरिमादिभिर्गुणैर्व्यभिचारइतिसां प्रतं न खल्ववयवगरीमानि शयी गरीमावयवितः किंत्वा परमाणुभ्यः आंऽसा विभ्योपावतः केवनतेषां सर्वेषां
 मत्सर्कचर्तितो गरिमाः समाहस गरिमवर्द्धमानाभिमानः ज्ञानं नृनप्रविज्ञेयं ममाप्येतद्वत्त्वं द्विबहुविधयतया पुक्तं सानि शयमिति न व्यभिचारः उपसंहरति यत्र काष्ठेति ॥ ३६ ॥

ननु संति बत ह्वस्तीर्थकरा बुद्धा हंत क पिल विप्र भूत यस्तत् कस्मात्त एव सर्वज्ञान भवं स्यादनुमाना दित्यत आह सामान्येति कुतस्त हित द्वि शेषप्रतिप
 सि दित्यत आह तस्येति बुद्धा दि प्रणीत आगमाभा सो नत्वा गमः सर्व प्रमाण बाधित स एकि नै रा स्यादियार्गो वदेश क लेन विप्र लं भकत्वा दि ति भाव तेन क
 ग्रेहा सपुराण तस्य एगम न आगच्छं ति बुद्धि मा रो हं ति अस्माद भुदय निः श्रेय सोपाया इत्या गमः तस्मात् संज्ञा विशेष प्रतिपत्तिः संज्ञा वि शेषः शिवेश्वरादिः श्र

सामान्य मात्रोपासं हरे क्रलोप सयमनुमानं न विशेष प्रतिसमर्थ
 मिति तस्य संज्ञा दि विशेष प्रतिपत्तिरागमतः पर्य श्रेया ॥ १७ ॥

त्यादिषु प्र सिद्धः ओदिपदेन षडं गता दृशा व्यपते से गृहीते यथो कं वा पु पुराणे सर्वज्ञता तद्विराणा दि बोधः स्वतंत्रतानि स्य मलु सशक्तिः अनंत शक्ति श्रुति
 मो वि धिताः षडा कुरेगा नि महेश्वर स्य तथा ज्ञानं दैराग्य मे श्व र्यंतपः सत्संक्षमा धतिः स दृत्वमात्म संबो धो स्य धिष्टा तत्त्वमेव च अवयानि दर्शयानि संप्रतिष्ठं ति शं

पा. २१. १६
 सा हेतु तिस्रस्तस्य भगवतो वैराग्य निशयसंपन्नस्त्वार्थे तस्मात्संभवात् कारुणिकस्य च सुखैकतानजनसर्जनपरस्य दुःखबहुलजीवलोकाजनमानुषपते
 रप्रयोजनस्य च प्रेतावतः प्रवृत्त्यनुपपत्तेः क्रियाशक्तिशालिनो धिनजगत्त्रिवेत्पत आह तस्यात्मानुग्रहाभावे वा तिभूतानां प्राणिनामनुग्रहः प्रयोजनं शब्दाद्युपभो
 गविवेकरम्यातिरूपकार्यकरणात् किल चरितार्थं चित्तं निवर्तते ततः पुरुषः केवला भवति अतस्तत्प्रयोजनाय कारुणिको विवेकस्यानुपायं कथयति तेनाचरितार्थताञ्च
 तस्य जन्तुनाम्बरः पुण्यापुण्यसहायः सुखदुःखेभावयन् विनाकारुणिकः विवेके रम्यानुपायकथनाभूतानुभूतानुग्रहद्वारमाह तानधर्मोपदेशेने तित्ताने च ध
 र्मप्रज्ञानधर्मोपदेशो न ज्ञानधर्मसमुच्चयात्तु ध्वविवेकरम्यातिपरिपाकात्कल्पप्रलये त्रसरो दितावसाने यत्र सत्यलोकवर्जजगदस्तमेति महा

तस्यात्मानुग्रहाभावेति भूतानुग्रहः प्रयोजनं ज्ञानधर्मोपदेशे त्रकल्पप्रलयमहाप्रलये च संसारिणः पुरुषानुद्धिष्यामीति त
 थाचोक्तं आदिविद्वान्निर्माणचित्तमधिष्टाय कारुण्यं द्रगवान्परमर्षिरासुरयेति तासमानाय तत्र प्रोवाचेति ॥ ३२ ॥ "

प्रलये ससल्लोकस्य त्रसरो विनिधने संसारिणः पुरुषानुद्धिष्यामीति कैवल्यं प्राप्य पुरुषा उद्धृता भवेतीत्यर्थः एतच्च करुणा प्रयुक्तं स्य ज्ञानधर्मो
 पदेशनं काविलानामपि सिद्धमित्याह तथाचोक्तं पंचशिखाचार्येण आदिविद्वान्कविल इति आदिविद्वानिति पंचशिखाचार्यवचनं आदिमुक्त
 स्वसंतानादिशुद्धविषयनलनादिमुक्तपरमगुरुवि विषयं आदिमुक्तेषु कदाचिन्मुक्तेषु विद्वत्सुकविलोस्मा केमादिविद्वान्मुक्तः स एव मुक्त
 रिति कविलस्यापि जायमानस्य महेश्वरानुग्रहा देवज्ञानप्राप्तिः श्रूयत इति कविलो नाम विस्मोरवतार विशेषः प्रसिद्धः स्वयं भूहिरण्यगर्भस्त
 स्यापि संख्ययोगप्राप्तिवैदेश्यते इति स एवेश्वर आदिविद्वान्कविलो विस्मर्त्तस्वयं भूरिति भावः स्वायं भुवानां लीश्वर इति भावः ॥ ३३ ॥ "

हरि
 १६

संप्रति भगवतो ब्रह्मादिभ्यो विशेषमाह स एव इति या न नि का स एष इति सूत्रं पूर्वेषामपि गुरुः कालेना न वच्छेदात् व्याचष्टे पूर्वोक्ति कालस्तु शतवर्षादिः अव
च्छेदार्थेन अवच्छेदेन प्रयोजनेन नोपावर्तनेन वर्तते प्रकर्षस्य गतिः प्राप्तिः प्रत्येतव्य आगमात् तदनेन प्रबंधेन भगवानाश्वरोदर्शितः संप्रतितत्त्व लिधाने दर्शयि
तुं तस्य वाचकमाह तस्य वाचकः प्रणवः व्याचष्टे वाच्य इति तत्र एरेषां मंतं विमर्शद्वारेणोपन्यस्यति किमस्येति वाचकत्वं प्रतिपादकत्वं मित्यर्थपरिहयार्थं निपदि
त्वाभावि कः शब्दार्थयोः संबंधः संकेतेनास्माच्छब्दादयमर्थः प्रत्येतव्य इत्येवमात्मकेनाभिव्यज्येत ततो यत्र नास्ति संबंधः प्रत्येतव्य इत्येतत् संकेत शतेनाभिव्यज्येता ॥

त एष पूर्वेषामपि गुरुः कालेना न वच्छेदात् पूर्वोक्ति गुरुः कालेना वच्छिद्यते यत्रावच्छेदार्थेन कालेनोपावर्तने स एष पूर्वेषामपि गुरु
रुः यथास्यसर्गस्यादौ प्रकर्षगत्यास्ति स्थित्या न्निको तसर्गादिष्वपि प्रत्येतव्यः २४ तस्य वाचकः प्रणवः वाचा ईश्वरः प्रणवस्य किम
स्य संकेत कृतं वाच्यवाचकत्वं अथ प्रदीपप्रकाशवदवस्थिति मिति स्थितोऽस्य वाच्यस्य वाचकेन सह संबंधः संकेतस्तु ईश्वरस्य
स्थितमेवार्थमभिनयति यथावस्थितः पिता पुत्रयोः संबंधः संकेतेनावधार्यते अयमस्य पिता अयमस्य पुत्र इति ॥ ३२ ॥ ॥

न हि प्रदीपव्यंग्यो धरो यत्र नास्ति तत्र प्रदीपसहस्रेणापि शब्दो व्यक्तं कृतं संकेतस्तु करभशब्दो वारणो वारण प्रतिपादको दृष्टः तत्र संकेतकृतमेव वाचक
त्वमिति विग्रहामिमतमवधारयति स्थितोऽस्येति अयमभिप्रायः सर्व एव शब्दाः सबकारार्थं भिधानसमर्था इति स्थित एवैषां सर्वाकारैरर्थैः स्वाभाविकः
संबंधः ईश्वरसंकेतस्तु प्रकाशकश्च नियामकश्च तस्य ईश्वरसंकेतकृतश्चास्य वाचकापभ्रंशविभागः तदिह माह संकेतस्तीश्वरस्येति निदर्शनमाह यथेति ॥ ३२ ॥

११७ ११८

प० २० ननु शब्दस्य प्रधानिकस्य महाप्रलयसमये प्रधानभावमुपगतस्य शक्तिरपि प्रलीना भवति ननु महादिक्रमेणोत्पन्नस्य वाचकस्यैव माहेश्वरेण संकेतेन न शब्दावाचकशक्तिरभिज्वलयितुं विनष्टशक्तित्वद्विसत आह सर्गीतरेष्ठ्यति यद्यपि सहस्रान्मात्राधानसाम्यमुपगतः शब्दस्तथापि पुनराविर्भवस्तच्छक्तिपुनरप्यविर्भवंति वर्षाणि

सर्गीतरेष्ठ्यति वाचकशब्दस्यैव संकेतः। क्रियते संप्रतिपत्तिरित्यतया नित्यः शब्दार्थसंबंध इत्यागमिनः प्रतिजनने विज्ञातवाच्यवाचकत्वस्य यो गिनः ॥ ३६ ॥ " ॥

पानसमधिगतकदाचिदवादिज्जो मेघविस्फुटवादिधारासादावसेकात् तेन सर्वसंबंधसंकेतक्रियते भगवता इति तस्या त्वं प्रतिपत्तेः सदृशव्यवहारपरं परामा नित्यतयानित्यशब्दार्थयोः संबन्धो न कूटस्थमिति नित्य इत्यागमिकोः प्रतिजनने न पुनरागमनिर्वेषाः सर्गीतरेष्ठ्यति तद्विशेषसंकेत इति प्रतिपत्तिः

प्राशस्त्यभावः
२०

वाचकमात्राद्यप्रतिधानमाह तज्जपस्तदर्थभावनं व्याचष्टे प्रणवस्येति भावनं पुनः पुनश्चेतसि निवेशनं ततः किं सिध्यतीत्यत आह प्रणवमिति एकस्मिन् भगवति आर
मनि चित्तं अत्रैव द्वेषासि कीं गाथा मुदा हरति तथा चेति तत ईश्वरः समाधि तत्फल लाभेन तमनुगृह्णाति किंचापरमस्मात् ततः प्रत्यक्चेतनाधिगमो व्यं तरायाभाव
श्च प्रतीये विपरीतमं च निविजानातीति प्रत्यक् सचसौ चेतनश्चेति प्रत्यक्चेतनी विद्यावान् पुरुषः तदनेनेश्वराश्च शक्तिस्तोत्कर्षसंपन्ना विद्यावतो
विवर्तयति प्रतीचश्चेतनस्याधिगमोत्तानं स्वरूपतो स्पभवति अंतरायावस्थेमा एतद्भावश्च अस्य विवरणं येतावदिति स्वमात्मा तस्य रूपं रूपग्रहणे

तज्जपस्तदर्थभावनं प्रणवस्य जपाः प्रणवाभिधेयस्य च ईश्वरस्य र्भजनं तदस्य योगिना प्रणवं जपतः प्रणवार्थं च भावयत श्रि
तमेकाग्रं संपद्यते तथा चोक्तं स्वाध्यायाद्योगमासीत्तयोगान् स्वाध्यायमामनेत् स्वाध्याययोगसंपत्त्या परमात्मा प्रकाशत इति
किंचास्य भवति ॥ २१ ॥ ततः प्रत्यक्चेतनाधिगमो व्यं तरायाभावश्च येतावदंतराया व्याधिप्रभृतयः तेतावदीश्वरप्रतिधाना न भवं
ति स्वरूपदर्शनमप्यस्य भवति यथैव ईश्वरः पुरुषः शुद्धः प्रसन्नः केवलोऽप्यसर्गः तथा यमपि बुद्धेः प्रतिसंवेदी पुरुष इत्येवमधिगच्छति ॥
७१

न विद्यासमा रोपितान् धर्मा निधे धनि नन्वीश्वरप्रतिधानमीश्वरविषयं कथमिव प्रत्यक्चेतनसाक्षात्करोत्यतिप्रसंगादित्यत आह यथैवेश्वर इति शु
क्लः कूटस्थ नित्यतपोदयमपरहितः प्रसन्नः केण वर्जितः केवलो धर्मापेनः अत्रैवा न्यसर्गः उपसर्गो ज्ञात्वा पुर्भोगाः सारश्रविकिं चिद्रेहाधिष्ठानादीश्वर
दिनतिः बुद्धेः प्रतिसंवेदीति तदनेन प्रत्यक्ग्रहणं व्याख्यातं अत्यंतविधर्मितोत्तरन्यतरार्थोऽविच्छिन्नं न तदितरस्य साक्षात्कारावकल्पने सहशार्थानुचितं ननु
सहशान्तरसाक्षात्कारोपयोगिता मनु भवति एकशास्त्रा म्पास इव तत्सदृशार्थशास्त्रान्तरज्ञानोपयोगिता प्रत्यासत्तिस्तु स्वात्मनिसाक्षात्कारहेतुर्न परात्म

गीतिसर्वमवदत् ॥ ७१ ॥

पा. २१. पृष्ठे नि अणकइति सामान्येनोत्तरं यइति विशेषसंख्ये पृष्ठे नि कइति उत्तरं व्याधीत्यादि सूत्रं अंतरायानवयताश्च चित्तवृत्तयो योगांतराया योगविरोधिनश्चित्तस्य विक्षेपकाः चित्तं
 २१ स्वल्पमीध्याध्यायो योगाद्वि क्षिप्यंति अपनयंती अपनयंतीति विक्षेपाः योगप्रतिपक्षत्वे हेतुमाह स हैतइति संशयः भ्रांतिरु र्शनेतावइति तयावइति निरोधयश्चो मे पि
 नवृत्तयो व्याधिप्रभृतयस्ते पिवृत्तिसाहचर्यात्तत्र नित्यत्वात्सार्थः पदार्थान्न व्याचष्टे व्याधिरिति ध्यानविवानचित्तश्लेष्मालाः शरीरधारणात् अक्षितपाताहा
 र्यरिणामविशेषोरसः करणानां द्रियाणितेषां वैचम्यं नूनान् अधिकभावइति अकर्मण्यता कर्मो नईता संशयः अणकोटि स्पगवित्मानं सप्रतद्रूपप्रतिष्ठत्वे

अथ केन राया येचित्तस्य विक्षेपाः केन तेन कियं तोवेति ॥२८॥ आधिस्थानसंशयप्रमादालस्याविरतिभ्रान्तिदर्शनालब्धभूमिकत्वानवस्थितत्वानिचित्तविक्षेपास्तं
तरायाः नचान्तरायश्चित्तस्य विक्षेपाः सहेते चित्तवृत्तिर्भवत्येतेषां मभावेन भवन्ति पूर्वोक्ताश्चित्तवृत्तयः तत्र आधिर्घातुरसकरणे वैषम्यं स्थानमकर्मण्य
नाचित्तस्य संशयउभयकोटिस्तु चित्तानं स्यादिदमेवं नैवं स्यादिति प्रमादः शमादिसाधनानामभावेन आलस्यं कायचित्तस्य गुरुत्वाद् प्रवृत्तिः अविरति
श्चित्तस्य विषयसंप्रयोगात्मागर्हः ॥ भ्रान्तिदर्शनं विषययज्ञानं अलब्धभूमिकत्वं समाधिभूमेरलाभः अनवस्थितत्वं पञ्चस्वाभ्यां भूमौ चित्तस्याप्र
तिष्ठासमाधिप्रतिष्ठासमाधिप्रतिलंने हि सन्नितदवस्थितं स्यादिति एते चित्तविक्षेपानवयोगमलाः योगप्रतियुक्तायोगान्तरायाः इत्यभिधीयते ॥२९॥

नमं शयविषयी सयोरभेदे उभयकोटिस्पर्शस्पर्शरूपावांतरविशेषविवक्षयात्रभेदेनोपन्यासः अभावमकरणं तत्रापयत्वे इति यावत् कायस्य गुरुत्वं कफादिना वित्तस्य गुरुत्वं तमसा गुरुत्वं तस्मात्तु मत्स्यादयः समाधिभूतमयः लब्धभूते यदि तावत्तैव सुस्थितं मन्यस्य समाधिभूतैः स्यात् ततस्तस्या अपि भूतमर्यादः स्यात् तस्मात्तु समाधिप्रतिलभेतदवस्थितं तस्या तस्मात्तत्र प्रयति नम्यमिति ॥ ४२ ॥ " " " " " " " "

न के बले नवीतरा यादुःखं दयोष्यस्यतः सह भुवो भवतीत्याहुः खे त्वादिप्रति कूलवेदनीयं दुःखं आध्यात्मिकं शाश्वतं अधिवशात् मानसं च कामादिवशात् आधि
भौतिकं व्याघ्रादिजनितं आधिदैविकं यह पादादिजनितं तच्चैतदुःखं प्राणिमात्रस्य प्रति कूलवेदनीयतया हेयमित्याह येनाभिहता इति समाध्यंगरुक् विरोधी अनिक्लतः

उः खदौ न स्यागमेजयत्तज्ज्वासा विक्षेपसह भुवः उः खमाध्यात्मिकमाधिभौतिकमाधिदैविकं च येना
भिहताः प्राणिनस्तदपघाता यप्रयतं तेन तदुःखं दौर्मनस्य मिच्छाविविधाता चैतसः क्षोभः यदंगान्येजयति
कं ययति तदंगमेजयत्तं प्राणोपद्वाहं वायुमाचामति सश्वासः यत्कौल्यं वायुं निःसारयति सप्रश्वासः
एते विक्षेपसह भुवः विक्षिप्तचित्तस्येते चेति समाहितचित्तस्येते न भवन्ति ॥४३॥ ॥ ॥ ॥

प्राणोपद्वाहं वायुमाचामति विवर्तिप्रवेशयति नियावत्तसश्वासः समाध्यंगरुक् विरोधी अनिक्लिते विप्राणोपद्वाहं वायुं निःसारयति निःसारयति स
प्रश्वासः समाध्यंगरुक् विरोधी ॥४३॥ ॥

उक्तार्थोपसंहारसूत्रमवतारयति अथैतदिति अथोक्तार्थानंतरमुपसंहरन्निदं सूत्रमाहेति संबन्धः निरोद्धव्यत्वे हेतुकृतः समाधिप्रतिपत्ता इति यद्यपीश्वरप्रतिधाना
 २२ दिसम्पासमात्रमुक्तं तथापि वैराग्यमिह तत्सहकारितया ग्राह्यमित्याह ताभ्यामुक्तलक्षणभ्यामेवाभ्यासवैराग्याभ्यां निरोद्धव्याः तत्र तयोराभ्यासवैराग्ययोर्मध्ये अ
 वासस्यानंतरोक्तस्येति तन्मन्त्रिवेधार्थमित्यादि एकंतत्वमीश्वरः प्रकृतत्वादिति वैनाशिकानां तत्सर्वमेकाग्रमेव चिंतनास्ति किं चिद्विशिष्टमिति तदुपदेश
 नंतरार्थानोचप्रवृत्तीनां वैयर्थ्यमित्याह यस्य त्विति यस्य मते प्रत्यर्थे अर्थमाणोरकस्मिन्ननेकस्मिन्वा नियतं वा वदार्थावभासमुत्पन्नं तत्रैव समाप्तम्

अथैते विशेषः समाधिप्रतिपत्ताः ताभ्यामेवाभ्यासवैराग्याभ्यां निरोद्धव्याः तत्राभ्यासस्य विषयमुपसंह
 रन्निदमाह तन्मन्त्रिवेधार्थमेकतत्वाभ्यासः विशेषप्रतिवेधार्थमेकतत्वावलंबनं चित्तमभ्यसेत् य
 स्तु प्रत्यर्थमिदं तत्प्रत्ययमात्रेक्षणिकं च चिंतनस्य सर्वमेव चित्तं एकाग्रं नास्त्येव विशिष्टं यदि पुन
 र्निदं सर्वतः प्रत्यादूत्य एकस्मिन्नर्थे समाधीयते तदा भवत्येकाग्रमित्यतो न प्रत्यर्थं नियतं ॥ ४४ ॥

नमस्य गमि अर्थान्तरं तावत्प्रथमं गृहीत्वा र्थान्तरमपि यथा त्रिकस्यान्वयं कृत्वा तीत्यत आह क्षणिकं च क्षणस्याभेद्यत्वेन पूर्वपश्चाद्भावस्याप्यभावः ४ अ
 स्मन्मते त्वक्षणिकं विषये एकस्मिन्ननेकस्मिन्वा नवस्थिते प्रतिक्षणं तत्तद्विषयो पादान्तपरित्यागाभ्यां विषयानियतं विशिष्टमनो विशेषप्रमाणम्
 यनीपशब्दे काग्रता आधातुमिति उपदेशप्रवृत्त्योर्नानर्थक्यमित्याह यदि पुनरिदमिति उपसंहरति अतो नैति ॥ ४४ ॥ ॥ ॥ ॥

वैनाशिकमुद्रापयनियो पीति माभरेकस्मिन्सालिकेचित्ते एकाग्रताधानपयलः वित्तसंताने लनादावक्षलिके विक्षेपमयनीय एकाग्रताध्यासतदस्यर्थः तदेद्विक
 ल्यदूषयति तस्येति तस्यदर्शने एकाग्रतायदिप्रवाहवित्तस्य चित्तसंतानस्य बाधर्मः तत्रैकैकमवदुसादेषु प्रत्ययेष्वनुगतं नास्ति प्रवाहवित्तं कुतो यथाव
 दस्ति तस्य सर्वस्य सलिकत्वादस्ति सिस्यवासत्वाद्भवतां दर्शन इति भावः द्वितीयं कल्पं गच्छति अथेति सावत्तस्य प्रवाहस्यांशः प्रत्ययः परमार्थः सन्तस्य
 प्रत्यस्यैकाग्रताप्रपत्तसाध्यो धर्मः दूषयति ससर्वः सावत्तप्रवाहाये सया सदृशप्रवाही वा विसदृशप्रवाही वा अतः परमार्थसत्ता रूयेण प्रत्यर्थनियतत्वाच्चद

यो विसदृशप्रत्ययप्रवाहेण वित्तमेकाग्रं मन्यते तस्यैकाग्रतायदिप्रवाहवित्तस्य धर्मस्तदैकं नास्ति प्रवाहवित्तं सलिकत्वात् अथप्रवा
 हांशस्यैव प्रत्ययस्य धर्मः सर्वः सदृशप्रत्ययप्रवाही वा विसदृशप्रत्ययप्रवाही वा विसदृशप्रत्ययप्रवाही वा प्रत्यर्थनियतत्वादेकाग्र
 वेति विक्षिप्तचित्तानुपपत्तिः न स्यादेकमनेकार्थमवस्थितं वित्तमिति यदि च वित्ते नैके नानाविताः स्वभावविभिन्नाः प्रत्यया जा
 येरन् अपकथमन्यप्रत्ययदृष्ट्या न्यः स्मर्ता भवेत् अन्यप्रत्ययोपचितस्य च कर्माशयस्या न्यः प्रत्युपभोक्ता भवेत् ॥४५॥ ॥ ॥

र्थनियतत्वाच्चर्थभासउत्सन्नस्तत्र समासत्वाद्देकाग्र एवेति विक्षिप्तचित्तानुपपत्तिः पदपने यनै काग्रता अधीयत इति उपसंहरनितस्मादिति इतोपि चि
 त्तमेवामनेकार्थमवस्थितं चेत्साहचर्येति यथा हि मैत्रेणाधीनस्य शास्त्रस्य न चैत्रः स्मरति यथा मैत्रेणोपचितस्यापुण्यस्य पापस्य वा कर्माशयस्य
 फलं तदसंबंधी चैत्री न भुंक्ते एवं प्रत्यायांतरदृष्टस्य प्रत्ययांतरं न स्मरेत् प्रत्ययांतरोपचितस्य वा कर्माशयस्य फलं च न प्रत्ययांतरमुपभुंजीतेत्यर्थः ॥४५॥

पा. २१० ननु नाति प्रसज्येते कार्य कारण भावे सती निविशेषणात् प्राहु वै श्वानरीये व्यादाव कर्तमान धितयुजादिगामिदलदर्शनात् मधुररसमा वितानो आम्र बीजादीनां परपं
 २३ रं परयाकलमाधुर्यनिममादित्यत आह समाधीयमात्र व्येतदिति अपममि संधिः कः खल्वेक संज्ञानवर्तिनो प्रत्ययानां संज्ञानांतरवर्तिभ्यः प्रत्ययेभ्यो विशेषो धेनेक संज्ञा
 नवर्तिना प्रत्ययेनानुभूतस्योपचितस्य च कर्म शेषसात् संज्ञानवर्त्येव प्रत्ययः सती भोक्ता च स्यात् नान्य संज्ञानवर्ती न हि संज्ञानो नाम काश्चिदस्ति ह स्तिवस्तु सद्रूप
 एवे संज्ञानिने संज्ञानांतरवर्तिभ्यो भिद्यन् न च काल्पनिको भेदः ॥ त्रियायामुपपत्त्यते न खलु कल्पिता त्रिभावो माणवकः पचति न च कार्य कारण भाव संबंधो विवास्तवः
 सहभुवोऽस्येतर विषाणयो रिवाभावात् असहभुवोरपि प्रत्यु सन्नाश्रयत्वा योगात् न ह्यतीतानागतौ यास्य प्रत्युत्य न्वं तैतुमर्हतः तस्मात् संज्ञानेन वा कार्य कारण भावे
 न वा भाविकेनानुपहिताः परमार्थसंतः प्रत्ययाः परस्परसंस्य रितेन स्वे संज्ञानवर्तिभ्यः परसंज्ञानवर्तिभ्यो वा प्रत्ययांतरेभ्यो न भिद्यंते सोऽयंगो मयं चाधिक्यस्य प्रत्ययो न्यायोगे मयं

कथंचित्समाधीयमात्रमप्येतदो मपयायसीयं न्यायमाक्षिपति किंच स्वात्मानुभवाय क्वचिन्नित्यस्या न्यले प्राप्नोति कथं पदहमकाक्षंत नस्यशामि यच्चास्रातं
 नलश्यामीति अहमिति प्रत्ययः सर्वस्य प्रत्ययस्य भेदे सति प्रत्ययिन्य भेदेनोपस्थितः एकप्रत्ययिविषयो वेद भेदात्मा अहमिति प्रत्ययः कथमन्यं त
 विन्नेषु चित्तेषु वर्तमाना सामान्यमेकं प्रत्ययिनमाश्रयेत्स्वानुभवयाश्रायमभेदात्मा अहमिति प्रत्ययन च प्रत्ययस्य स्यात्माहात्म्यं प्रमाणांतरेणाभि
 रूयते प्रमाणांतरे च प्रत्ययस्यैव नैव व्यवहारं लभते तस्यादेकार्थमवस्थितं च चित्तं ॥ ४६ ॥

पुंसंगम्यलाउभयसिद्धपायसवदिति तमाक्षिपति न्यायाभासत्वे न ततोप्यधिकत्वादिति नचात्र कृतनाशाकृताभ्या गमचोर्ध्वतश्चित्तमेव कर्मणां कर्तृ तदेव तज्जनिताभ्यां
 सखडुःखाभ्यामुत्पत्तेः सखडुःखे च विनिष्ठायां पत्रे चित्तं पुंक्त इति उरुवे भोगाभिमानाश्चित्तिवित्तपोस्ते दयहादिति स्वप्रत्ययप्रतीत्यसमुत्पन्नानां स्वभाव एवैषा तादात्म्यत
 एव स्मरंति फलं चोपपुंजते न च न्ये न च स्वभावाभियोगपर्यनुयोगावर्हति एवं भवतमैवं भूते निवाकस्मानैव मिति चेति यः पूर्वोक्तेन परितुष्यति तं प्रत्याह किंच स्वात्मे त्रिउरप्यप
 धर्मीणामनुभवानामनुभवस्वरूपानां च नानात्वितदाश्रयं मभिन्नं चित्तमहमिति प्रत्ययः प्रतिसंरधानः कथमसंतमिन्नान्यसयाना लं वेता ननु ग्रहण स्मरण मरूप कारण भेदात्पारो
 ह्यापरो ह्यरूपविरुद्धधर्मसंसर्गादानप्रत्यभिज्ञाननामैकः प्रत्ययः यतः प्रत्ययिन्नश्चित्तस्यैकता स्यादित्यत आह स्वातु भवेति ननु कारण भेदविरुद्धधर्मसंसर्गा वंत्रवाधका मुक्ताविति
 त आह न च प्रत्ययस्येति प्रत्ययानुसारत एव नाम अमरेः पारो ह्यापारो ह्यधर्मा विरोधश्चोपपादितो न्यायकलिकायां अक्षणीकस्य चार्थक्रिया न्यायकलीकभ्रतलत्वं समाह्वयामुपपा
 दितेति सर्वमवदानं ॥ ४६ ॥

हेरय
 २३

अपरिकर्मितमनसोऽसौ सादिमतः समाधितुषा य संवत्युत्सादाच्च तत्प्रसादनोपायानस्तथादिविरोधिनः प्रतिपादयितुमुपक्रमते यस्यचित्तस्यावस्थितस्येदमिति मैत्रेयः
 तत्प्रसादनोपायानस्तथादिविरोधिनः प्रतिपादयितुमुपक्रमते यस्यचित्तस्यावस्थितस्येदमिति मैत्रेयः
 कीर्त्तकालं चेतसो निवर्त्तते उपशान्तेषु प्राणिषु मुदितो हर्षो भावयतः अस्तथा कालं चेतसो निवर्त्तते अपुण्यशान्तेषु चोपे सामाध्यस्थं भावयतो मर्षका
 लं चेतसो निवर्त्तते ततश्चास्य राजसतामसधर्मनिवर्त्तनैसात्त्विकः शुक्लो धर्म उपजायते सत्त्वो कर्षसंयमः संभवति वृत्तिविरोधपक्षे तस्य प्रसादस्वाभाव्याचितं प्रसादति

यस्य तस्यावस्थितस्येदं शास्त्रेण परिकर्मनिर्दिश्यते तत्र कथं ॥३१॥ मैत्रेयः करुणा मुदितोपेक्षाणां सुखदुःखपुण्याविषयाणां भावना कृत्वा
 तत्प्रसादनं तत्र सर्वप्राणिषु सुखसंभोगापन्नेषु मैत्रेयः भावयेत् दुःखितेषु करुणं पुण्यात्मकेषु मुदितं अपुण्यशान्तेषु चोपेक्षं सर्वमस्य
 भावयतः शुक्लो धर्म उपजायते ततश्च चित्तं प्रसादति प्रसन्नमेकाग्रं स्थितिपदं लभते ॥३२॥ प्रच्छेदविधारणाभ्यां वा प्राणस्य ॥
 कौष्यस्य वायोर्नासिकापुटभ्यां प्रयत्नविशेषाद्भ्रमनं प्रद्वेन विधारणं प्राणायामः ताभ्यां वा मनसः स्थिति संपादयेत् ॥३३॥ ७१॥

प्रसन्नं च वक्ष्यमाणोऽप्युपायेभ्य एकाग्रं स्थितिपदं लभते असंयतं पुनर्मैत्र्यादिभावनायां न ते उपायाः स्थित्यैकल्यं तदिति तानि हानां स्थित्युपायानाह प्रच्छेदविधारणाभ्यां वा प्राणस्य वा शब्देन वक्ष्यमाणोपायानरापेक्षो विकल्पार्थः न मैत्र्यादिभावनाये स्यात्तैः सहसुच्यता प्रच्छेदं विदलोति कौष्यस्येति प्रयत्नविशेषात्
 योगशास्त्रविहितान् येन कौष्यो वा पुनर्नासिकापुटभ्यां शनैरेकमेव विधारणं विदलोति विधारणप्राणायामः रेचित्तस्य प्राणस्य कौष्यस्य वा योर्यहा योर्वि
 शेषात्पुनर्न तुल्यसाधनं तद्वै ताभ्यां प्रच्छेदविधारणाभ्यां वा योर्लघु क्लृप्तशरीरस्य मनः स्थितिपदं लभते अत्र चोत्तरस्तत्र गता स्थितिनिबन्धनीति

यस्य तस्यावस्थितस्येदं शास्त्रेण परिकर्मनिर्दिश्यते तत्र कथं ॥३१॥ मैत्रेयः करुणा मुदितोपेक्षाणां सुखदुःखपुण्याविषयाणां भावना कृत्वा
 तत्प्रसादनं तत्र सर्वप्राणिषु सुखसंभोगापन्नेषु मैत्रेयः भावयेत् दुःखितेषु करुणं पुण्यात्मकेषु मुदितं अपुण्यशान्तेषु चोपेक्षं सर्वमस्य
 भावयतः शुक्लो धर्म उपजायते ततश्च चित्तं प्रसादति प्रसन्नमेकाग्रं स्थितिपदं लभते ॥३२॥ प्रच्छेदविधारणाभ्यां वा प्राणस्य ॥
 कौष्यस्य वायोर्नासिकापुटभ्यां प्रयत्नविशेषाद्भ्रमनं प्रद्वेन विधारणं प्राणायामः ताभ्यां वा मनसः स्थिति संपादयेत् ॥३३॥ ७१॥

पां. २४. स्थित्युपायांतरमाह विषयवतीवाप्रवृत्तिरुत्पन्नामनसः स्थितिनिबंधनी व्याचष्टे नासि कात्रेधारयत इति धारणाध्यानसमाधीन् कुर्वतस्तया धारिगंधसं
 वित्तत्साक्षात्कारः एवमन्यास्वपि प्रवृत्तिषु योज्यं एतच्चागमात्प्रत्येतमं नोपपत्तिः स्यादेतत् किमेतादृग्विर्वृत्तिभिः कैवल्यं प्रत्यनुपयोगिनीमिति सत आह
 एतावत्तपोल्येनैव कालेनोसन्नाश्रितमाश्वरविषयाणां विवेकरूपमिति विषयायं वा स्थितौ निबंधं तिन न्वन्यविषयावतिः कथमन्यत्र स्थिति निबंधातीत्यत

विषयवतीवाप्रवृत्तिरुत्पन्नामनसः स्थितिनिबंधनी व्याचष्टे नासि कात्रेधारयतोऽप्यदिग्यां गंधसं वित्तत्सा गंधप्रवृत्तिः त्रिकोप्रेरससं वित्तत्ताल निरूपयसं वित्तत्
 त्रिकामध्ये स्पर्शसं वित्तत् त्रिकामूलेशदसं वित्तत् इत्येतावत्तय उत्पन्नाश्रितं स्थितौ निबंधं तिसंशयं विधमंति समाधिप्रज्ञायां च द्वा शी भवन्तीति
 तेन चंद्रादिसंग्रहणमतिप्रदीपरत्नादिषु प्रवृत्तिरुत्पन्ना विषयवसे ववेदितव्या यद्यपि हितत्तच्छास्त्रानुमानाचार्यो यदेशैरवगतमर्थतत्वं स
 इतमेव भवति एतेषां यथा भूतार्थप्रतिपादनसामर्थ्यात्तथा विद्यावदेशोपिकश्चिन्नसूकरणसंवेद्यो भवति तावत् सर्वपरोक्षमिव अ
 पवर्गादिबुद्धस्तृप्तेष्वर्थेषु न दृढां बुद्धिमत्पादयति तस्माच्छास्त्रानुमानाचार्यो यदेशो यो ह्यलनार्थमेवावश्यं कश्चिदर्थविशेषः प्रत्यक्षीकर्तव्यः
 न त्रुपदिष्टार्थैकदेशप्रत्यक्षत्वे सति सर्वेषु सूक्ष्मविषयमपि आपवर्गादशुद्धीयते एतदर्थमेवेदं वित्तत्परिकर्षनिर्दिश्यते अनियतासु वृत्तिषु तद्विष
 यायां च शांकारसंज्ञायां उपजातायां समर्थस्यावतस्यतस्यार्थस्य प्रत्यक्षीकरणार्थं तितथा च सति श्रद्धावर्धयत्यसिमाधयोऽस्याप्रतिवेधेन भविष्यतीति ॥ ३४ ॥

आह संशयं विधमंति अपसारयंति अतएव समाधिप्रज्ञायां निर्वृत्ततराणामप्यागमसिद्धानां विषयवत्त्वमिति दिशति एतेनेति नन्वागमादिभिस्वगतेष्वर्थेषु
 बुक्तुनः संशय इत्यत आह यद्यपि हिति श्रद्धामूलो हि योग उपदिष्टार्थैकदेशप्रत्यक्षीकरणलोचनश्रद्धातिशयोक्ता यते तन्मूलाश्रयानादयोऽस्याप्रत्यहं भवतीत्य

हेरं
 २४

विशोकवाज्योतिष्मती विगनशोकादुःखरहिताज्योतिष्मती ज्योतिरस्या अस्तीति ज्योतिष्मती प्रकाशरूपा दूदयपुंडरीक इति उदरोर मोर्मध्ये पश्यमधोमुखं तिष्ठ
 तिष्ठ अष्टरुं चैक प्राणायामेन तदूर्ध्वमुखं कृत्वा तत्र चित्तं धारयेत् तन्मध्ये सूर्यमंडलं अकारो जगद्वित्तस्थानं तस्योपरि चंद्रमंडलं उकारः स्वप्नस्थानं तस्योप
 रि चंद्रमंडलं मकारः सुषुप्तिस्थानं परं बोधाध्यात्मिकं ब्रह्म नारदपुराणस्थानमर्द्धमात्रमुदाहरंति ब्रह्मवादिनः तत्कल्पाया मूर्द्धमुखी सूर्याक्षि मंडलमध्यगा ब्रह्म
 नांती ततोऽध्वं प्रवृत्ता सुषुप्ता नाम नाडीतया खलु बाह्या न्ययि सूर्यादी नि मंडलानि प्रोक्तानि सा हि चित्तस्थानं तस्यां धारयतो योगिनश्चित्तं संविदुपजायते उ
 पपत्तिपूर्वकं बुद्धि संविद आकारमादर्शयति बुद्धि सत्वं हीति आकाशकल्पमिति आचिता माह सूर्यादीनां प्रभासां स्वरूपां तदा करेण विकल्पेनैव नाना रूपा भवति मन

विशोकावाज्योतिष्मती प्रवृत्तिरुत्पन्नमनसः स्थिति विवंधनीत्यनुवर्तते हृदयपुंडरीके धारयतो यावु बुद्धि संविद बुद्धि सत्वं हीमास्वरमा
 काशकल्पं तत्र स्थिति वैशारघात प्रवृत्तिः सूर्येण ग्रहण एव प्रभा रूपाकारेण विकल्पते तथाऽस्मितायां समापन्नं चित्तं त्रिसरंगमहोदधि
 के ल्यं शांता मनसं तमस्मितामात्रं भवति यत्रेह मुक्तं तम एव मात्रमात्मानमनुविधास्या नि एतावत्सं प्रज्ञानी तदसेवा ह्यपी विशोकावि
 षयवती अस्मितामात्रा च प्रवृत्तिर्योतिष्मतीत्युच्यते यथा योजितश्चित्तिपदं लभत इति ॥ ३५ ॥ ०९ ॥ ॥ ॥

प्राज्ञ बुद्धिरमिमतं ननु महत्तत्तस्य च सुषुप्ता स्थस्य वैकारिका हंकारज मनः सत्त्वं बहुलतया ज्योतिरूपता विवक्षिता तत्तद्विषयगोचरतया व्यापित्वमपि
 सिद्धं अस्मिता कार्यमनसि समापत्तिं दर्शायित्वा ॥ अस्मिता समापत्ते स्वरूपमाह तथेति शांता मयगतरजस्तमः नरंगं अनंतं व्याप्ति अस्मितामात्रं न पुनर्नाना प्रभा रूपं
 आगमांतरेण स्वमते समीकरोति यत्रेह मुक्तं पंचशिखेन तम एण्डुरधिगमत्वा वात्मानमहंकारस्य समनुविधानुचिंसा स्मिन्नेवेता वज्जानीत इति स्यात्तेरेन तन्नाना प्रभा रूपा
 भवतु ज्योतिरूपं अस्मितामात्ररूपं ज्योतिष्मतीत्यत आह एषा ह्यपीति विभूतरजस्तमो यलोऽस्मिते वसत्ययं ज्योतिरिति भावः द्विविधाया अविज्योतिष्मत्याः फलमाह

24

215011

हरिं

29

इत आरभ्य चतुस्त्रिंशत् ३४ त्पत्राणि अग्रे दृष्टानि

मासं गीकं च वक्ष्यमाणोपपि कंच भूतैर्दियपरिणामं विभजते एताः आचष्टे एतेनेति ननु चित्तपरिणामान्मुक्तं न तु ननु कदा धर्मलक्षणवस्थापरिणामाः तत्कथं ते वामतिदेशद
 सत आह ननु मुच्छाननिरोधयोरिति धर्मलक्षणवस्थाशब्दाः परं नोक्ताननु धर्मलक्षणवस्थाः परिणामानोक्तान्ति संक्षेपार्थः तथा हि मुच्छाननिरोधसंस्कारयोस्तत्रैव सते च
 र्मपरिणाम उक्तः उभे च धर्मपरिणामं दर्शयताते नैव धर्माकरणो लक्षणपरिणामो विरुचिरेवेत्याह लक्षणपरिणामपरिणामादिति लक्ष्यते नेति लक्षणं कालमेदसो न हित्वा स्मिन् कस्य
 वृत्तंतरेभ्यः कालांतरपुनरेभ्यो बद्धिद्यतदिति निरोधः खिलक्षणः अस्मैव व्याख्यातं त्रिभिरध्वनिर्मुक्तः अध्वशब्दः कालवचनः सखल्वनागतं लक्षणमध्वानं प्रथमं हिला ननु किमध्व
 मं लब्धतिपतिनेत्याह धर्मलक्षणमनिक्रान्तो वर्तमानलक्षणं प्रतिपन्नः यएव निरोधो नागत आसीत् स एव संप्रति वर्तमानो ननु निरोधः अनिरोध इत्यर्थः वर्तमानतारूपव्याख्यानं यत्रास्य स्व

एतेन भूतैर्दियेषु धर्मलक्षणवस्थापरिणामाभ्यां ताः एतेन पूर्वोक्तेन चित्तपरिणामेन धर्मलक्षणवस्था रूपेण भूतैर्दियेषु धर्मपरिणामो रिणालक्षणपरि
 ष्टौ लोभोऽवस्थापरिणामश्च उक्तो वेदितव्यः तत्र मुच्छाननिरोधयोर्द्वयोर्धर्मयोरभिभवप्रादुर्भावौ धर्मिणि धर्मपरिणामो लक्षणपरिणामश्च निरोधः वि
 लक्षणः त्रिभिरध्वनिर्मुक्तः सखल्वनागतलक्षणमध्वानं प्रथमं हिला धर्मलक्षणमनिक्रान्तो वर्तमानलक्षणं प्रतिपन्नः यत्रास्य स्व रूपेण भिन्नव्यक्तिरेवोऽस्य द्वितीयो ध्वा
 नचातिता नागताभ्यां लक्षणभ्यां विमुक्तं तथा मुच्छानं खिलक्षणं विभिरध्वनिर्मुक्तं वर्तमानलक्षणं हिला धर्मलक्षणमनिक्रान्तमनागतलक्षणं प्रतिपन्नं एवोऽस्य
 तृतीयो ध्वानचातिता नागताभ्यां लक्षणभ्यां विमुक्तं एवं पुनर्मुच्छानमुच्यते धर्मानमनागतलक्षणं हिला धर्मलक्षणमनिक्रान्तं वर्तमानलक्षणं प्रतिपन्नं
 तं यत्रा स्वस्वरूपा भिन्नव्यक्तौ सत्यो व्यापारः एवोऽस्य द्वितीयो ध्वानचातिता नागताभ्यां लक्षणभ्यां विमुक्तमिति एवं पुनर्निरोध एव च पुनर्मुच्छानमिति ॥५॥
 रूपेण स्वोचितार्थं क्रियाकारिणा स्वरूपेण भिन्नव्यक्तिः समुदाहरः एवोऽस्य प्रथममनागतमध्वानमप्येव द्वितीयो ध्वा स्यादेतत् अनागतमध्वानं हिला चेद्वर्तमानतामापन्नतां
 च हिला अतीततामापस्यते हंत भोरध्वनामुत्पादनाशो स्यातां न चेप्यते न सत उसाधरौ नासि सतो विनाशा इत्यत आह नचातिता नागताभ्यां सामान्यात्मना बद्धिनाभ्यां विमुक्त इति
 अनागतस्य निरोधस्य वर्तमानतालक्षणं दर्शयित्वा वर्तमानमुच्छानस्यातीततां तृतीयमध्वानमाह तथा मुच्छानमिति बत किं निरोध एवानागतो न मुच्छानं नेत्याह एवं पुन
 र्मुच्छानमिति मुच्छानजात्येष्वप्यपुनर्भावः तव्यत्तपेक्षया न ह्यतीतं पुनर्भवती निस्वरूपा भिन्नव्यक्तिरर्थं क्रिया क्षमस्या विर्भावः सचैवं लक्षणपरिणाम उक्तस्तज्जातीय

पुनर्भवत इत्यत आह एवं पुनर्भवति ॥५॥

यो २१० धर्मपरिणामस्तु चित्तमेवावस्थापरिणाममाह तथेति धर्माणां वर्तमाना ध्वनो बलवत्त्वावल वत्त्वेव स्थातव्याः प्रतिलक्षणंतरतम्यं परिणामः उयसंहरति एष इति परिणाम
 मेहातां संबंध भेदा निर्द्धारयति तत्रानु भवानुसारात् धर्मिण इति तात्त्विके भूय परिणामो भूयानां कादाचित्को नेत्याह एवमिति कस्मान्न नरयं परिणामः सदान न इत्यन आह
 चति चो हेत्यर्थः वर्तमाना एतदेव कुत इत्यन आह गुणस्वाभाव्यमिति उक्तमत्रैव पुरसात् सोयं त्रिविधो विचित्रपरिणामो भूते दिवेषु स्तत्रकारेण नि र्दिष्ट इत्याह एवमेवेति
 एष धर्मधर्मि भेदो धर्मधर्मिणे भेदमा लक्ष्यतत्र भूतानां पृथिव्यादीनां धर्मिणां गवादिर्घटा दिवी धर्मपरिणामो धर्माणां चातीतानागतवर्तमानरूपताल क्षणपरिणामः
 वर्तमानलक्षण पन्नस्पगवा देवीत्य कोमारयो वनवर्द्धक मवस्था परिणामो पटादीनामपिनव पुरातना स्थाप रिणामेऽ एवमि दिक्काणामपि धर्मिणां तन्नीलाद्यालोचने

तथावस्था परिणामः तत्र निरोधलक्षणे पुनिरोधसंस्कारव लवंतो भवंति दुर्वलाभ्यु चान संस्कारा इति दुर्वलाभ्यु चान संस्कारा इति एष धर्माणामवस्थाप
 रिणामवस्था परिणामः तत्र धर्मिणो धर्मैः परिणामो धर्माणां अध्वनां लस सौः परिणामो लक्षणा नामप्यवस्थाभिः परिणाम इत्येवं धर्मल क्षण वस्था परिणामैः श
 यं न लक्षण मपि गुणवत्तमवति हते चलंच गुणवत्तं गुणस्वाभाव्यं नुप्रव सीकारणमुक्ते गुणानामिति एतेन भूते दिवेषु धर्मधर्मि भेदा त्रिविधः परिणामो वेदितव्यः प
 रमार्थतस्ते क एव परिणाम धर्मि स्वरूपमात्रो हि धर्मो धर्मि विक्रिये वै धार्म्यद्वारा प्रपंचान इति तत्र धर्मस्य धर्मि एव वर्तमानस्यैवाध्वस्वतीतानागतवर्त
 मानेषु भावान्यथा त्वं भवति न इत्यान्यथा त्वं यथा सुवर्णं भाजनस्य मित्वा न्यथा क्रियमाणस्य भावान्यथा त्वं भवति न सुवर्णं न्यथा त्वमिति ॥ ६ ॥

धर्म स्ववर्तमानता दितलक्षणपरिणामो वर्तमानलक्षण स्वरला चालोचनस्य स्फुटत्वा स्फुटत्वा दिख स्था परिणामः सोयमेवं विधो भूते दिव परिणामो धर्मि लो धर्म २ लक्षणवक्ता
 ना भेदमाश्रित्य वेदितव्यः अभेदमाश्रित्या ह यस्मार्थतस्ति ननु शब्दो भेदस्य सादृशित्वे न हि चारमार्थिकत्वमस्य ताव्यते न त्वन्यस्य परिणाम त्रिविध्यते क स्मा धर्मिस्वरू
 मात्रो हीति तनु वे दि धर्मि विक्रिये वै धर्मः कथमसंकरप्रत्ययो लोके परिणामे स्थित आह धर्मदारेति धर्मलक्षणवस्थाः परि गृह्यंते तत्र दारेण धर्मिण एव विक्रिये त्का
 नासंकीर्ण च दाराणामभेदे धर्मिणाः परस्परसंकरात् ननु धर्माणामभिन्नत्वे धर्मिणो ध्वनो च भेदे धर्मिणे न न्यतेन धर्मेण पाह धर्मि बद्ध वितव्यमित्याह तत्र धर्मस्येति भावः
 संस्कानभेदः सुवर्णं हे र्यथा भाजनस्य रुचिक स्वस्तिकव्यपदेश भेदो भवति तस्मात्क्रमन्य था भवति ननु इयं सुवर्णमसुवर्णतामुपैति अत्यंत भेदाभावादिति वक्ष्यमाणमिति संधि ॥ ६ ॥

हरेर्व
 ६

॥ सांभवात् नमि रविमणव दिनि ॥ ७१ ॥

क
ने
ग
वि

सं
न
न
मि
१३

५०२

६९

यदेतरोधमुच्छापयति अत्र लक्षणपरिणाम इति यदा धर्मो वर्तमानस्तदैव यद्यतीतोऽनागतश्च तदा त्रयोप्यध्वानः संकीर्णोऽनुक्रमेण अध्वानो भावे असदुत्साहप्रसंग इति भावः परि
हरति तस्य परिहार इति वर्तमानतैव हि धर्माणां अनुभवसिद्धातनः चाकृष्यात् कालसंबन्धमवगमयति तत्त्वत्सदुत्साहप्रसंगे न च सद्धि न शक्तिरिति दिग्माह एव हि न चित्तमिति क्रोधो न रक्ताले हिवि
तस्य धर्मकमलं भवते यदा चरागः क्रोधसमयेऽनागतं तत्त्वेन नास्तीत्यस्य सारुष्येन अनुसक्तमवगमयतेति भवते वतथापि कुतोऽध्वनाम संकरण इति पृच्छति किंचेति किंका
रणसंकरे वेद्युत्तरार्थे उक्तं समाह त्रयाणां लक्षणानां युगपत्ता स्तिसंभवः कस्मिन्नेकस्या वित्तवत्तौ कमे एतलक्षणानामेकस्य स्वस्य लकां जनस्य भावो भवेत् संभवेत् लक्ष्या
धान निरूपण तया लक्षणानां लक्ष्याकारेण तद्वत्ता अत्रैव पंचशिखाचार्यसंमतिमहत्तुं चेति एतच्च प्रागेव व्याख्यातं उपसंहरति तस्मादिति आधिभावति रो भावरूप विरुद्ध धर्मसं
गोदसं करो ध्वनामिति दृष्टं तमाह यथागस्येति एवं क्रोधस्य राग संबंधावगमोदृष्टि तदिति इदानीं तु विषयांतरवर्तिनो रागस्य विषयांतरवर्तिनो रागान्तरेण संबंधावगम इति दार्ष्टिक

अत्र लक्षणपरिणामे सर्वस्य सर्व लक्षणयोगादध्वंसंकरः प्राप्तोति नि पदेदौ वक्ष्योचत इति तस्य परिहारः धर्माणां धर्मसं प्रसाधं सति च धर्मत्व लक्ष
णमेतौ विद्याव्यो न कर्तमानस्य एवास्व धर्मत्वं एवं हि वितं नग धर्मकस्यात् क्रोध का ले रागस्या सगुहा चारा इति किंच त्रयां णां लक्षणानां युगपदेकस्या
व्यक्तौ नास्ति संभवः क्रमेण स्वयं न कां न तस्य भवो भवेति किंच त्रयाणां उक्तं चरुपा निशया रस्य निशया श्वकिं ह्यंते सामान्या नित निशयैः सह प्रवर्तते तस्मादसं
करः यथा रागस्यैव चित् सगुहा चाररति न तदानीमप्यत्रा भावः किं मुके वलं सामान्येन समन्वागत इत्यस्ति तदा तत्र तस्य भावः तथा लक्षणस्य ति न
धर्मा अध्वान अध्वान रस्ति लक्षिता अलक्षिता श्ववांता मवेच्छां प्राप्तवतो यत्त्वेन प्रतिनिर्दिश्यंतेऽवस्थांतरनो न द्रव्यांतरतः ॥ २॥ ॥ ॥ ॥

माह तया लक्षणस्येति ननु सत्यप्यनेकांता भुपगमेऽमेदोस्तीति धर्मा लक्षणवस्था न्यते तदभिव्यस्य धर्मिणो न्यत्व प्रसंगः स एव च नेष्यते तदुत्तुगमानुभव विरोधदित्यत आह धर्मा नत्र
धाम तदभिना धर्मास्त्वध्वानः धर्माणां ध्वत्रययोगमेव स्फोरयति ते लक्षिता अभिव्यक्ता वर्तमाना इति यावत् अलक्षिता अव्यक्ता अनागता अतीता इति यावत् तत्र लक्षिता तांता
वस्थां वलवत्तुर्बलत्वा दिकां प्राप्नुवंतोऽयत्त्वेन प्रतिनिर्दिश्यंते अवस्थांतरनो न द्रव्यांतरतः अवस्थाशब्देन धर्मलक्षणा वस्था उच्यंते एतदुक्तं भवति अनुभव एव हि धर्मिणो ध
र्मा द्रिपत्तना पाप धर्मिक च पि धर्मिण मेकमनुगमयत् धर्मि परस्परतो यात्रि धर्मादीनां मेदा नेदौ व्यवस्थापयति तस्यैकांतिके मेदे धर्मादीनां धर्मि रूपवत् धर्मादित्वं नास्तीति
के मेदे ग वक्ष्यवर्मादित्वं सवानुभवो नैकांतिवत् भवस्था पयचपि धर्माद्विपूय जना पाप के र्मक च पि धर्मिण मेकमनुगमयत् धर्मा ध्व परस्परतेषां व त्तयस्य सन्म ननु भूयत
रेति तदुत्सा रिणो वयं न तम विवर्त्यते क्त्वा धर्मा उ भवान् व्यवस्थापि नुमा श्म इति ॥ २॥

हेतु
६९

अत्रैव लोकि कं रं माह पथैकारे तेति यथा तदेव स्वास्वरूपं तत्तत्स्थानापेक्षया शब्दादितेन यद्विद्यते एव तदेव धर्मरूपं तद्वै लक्षणवत्त्वात् भेदेनोभयतेन प्रतिनिर्दिश्यत इत्यर्थः दार्ष्टान्तिकार्थं
 इहोक्तं माह पथा चैकत्वेपीति अत्रांतरवरोक्तं यमुष्मापथति अवस्थिति अवस्थापथेयामि धर्मलक्षणवत्त्वापरिणामे ० कौटुम्भिकप्रसंग उक्तौ धर्मधर्मलक्षणवत्त्वा नापठ्यते
 कथमिति उत्तरं ० अध्वनो व्यापारे लोति २५: किल योऽनागतो ० धातस्य व्यापारः स्वीरस्य वर्तमानत्वेने न व्यवहितत्वादेतो यदा धर्मो दधिलक्षणः स्वव्यापारं दधिकाधारं मं स्वीरं सन्न
 धितकरोति तदाऽनागतः पदाकरोति तदा वर्तमानः पदाकरोति तदा वर्तमानः नैव स्वव्यापारं दधिकाधारं भातदातीत इति एवं त्रैकाल्येपि सत्त्वात् धर्मधर्मकोर्लक्षणनामवत्त्वानां वदो
 दच्छामाप्नोति सर्वदा सत्तादि नित्यत्वं च तुल्यमपि च सर्वदा सत्त्वे वा नो सारः तावन्मात्रं चलक्षणं कूटस्थ नित्यतायाः न हि चित्तिशक्तेरपि कूटस्थ नित्यतायाः काश्चिदप्यो विशेष इति
 भावः परिरुति नासौ दोषकस्मात् गुणिनित्यत्वे विमुणानां विमर्दो न्यो न्या विभाव कलं तस्य वैचित्र्यात् एतदुक्तं भवति यच्च विसर्वदा सत्त्वं च तुल्यमपि विमुणानां तथापि गुण विमर्दवैति
 यथैकारे वा शतस्थाने शतं तदशस्थाने शतश एकाच एकस्थाने यथा चैकत्वेपि स्त्रीमाता चो मते दुहितवस्वसावेति अवस्थापरिणामे कौटुम्भिकप्रसंगरोषः कैश्चिदुक्तं अध्वनो व्यापारेण
 रहितत्वात् यदा धर्मस्वव्यापारं करोति तदा नागतः पदाकरोति तदा वर्तमानः पदाकरोति तदा वर्तमानः नैव स्वव्यापारं दधिकाधारं भातदातीत इत्येवं धर्मधर्मकोर्लक्षणनामवत्त्वानां च कौटुम्भिकप्रसंगो नोति परेदो वउच्यते नासौ
 दोषः वत्त्वात् गुणिनित्यत्वेपि गुणानां विमर्दं वैचित्र्यात् यथा संस्थानमादिमं धर्ममात्रं शब्दादीनां विनाशविनाशिनां एवं लिंगमादिमं धर्ममात्रं सत्त्वादीनां गुणानां विनाशविनाशि
 नां विनाशविनाशिनां तस्मिन् विकारसंज्ञेति तत्रेदमुदाहरणं रक्ष्मीपिंडाकारादृमीतरमुपसंघटनानो धर्मतः परिणामते घटाकार इति घटकारो नागतं लक्षणं हिला वर्तमान लक्ष
 णं प्रतिपद्यत इति लक्षणतः परिणामते घटो न घट उराणामनुभवस्थोपरिस्मिं प्रतिपद्यत इति धर्मिणोपि धर्मो तस्य वत्त्वा धर्मस्यापि लक्षणं तस्य वपरिणामो भेदेनोपदर्शित इति एवं
 पदापी तरेष्वपि यो न्यमिति त एते धर्मलक्षणवत्त्वापरिणामा धर्मस्वरूपमनति क्रोता इत्येक एव परिणामः सर्वान् धर्मविविशेषानभिप्लवते अथ कोयं परिणामः अवस्थिता
 स सर्वधर्म विवर्तनी धर्मो तरो सातिः परिणाम इति ॥१३॥ २॥
 जेणत रात्मभूततद्विकारा विमविनिरोभा वभेदेन परिणामशालितया नको दच्छा चितिशक्ते स्तुन स्वात्मभूतविकारा विमविनिरोभाव इति कैटु छां पथाहुः नित्यं तमाहु विद्या सोपान
 स्वभावो न नश्यतीति विमर्दवै विमर्दमेव विकारये विमर्देतुं विमर्दो यत्करो च दर्शयति यथा संस्था नं दधिय्या परिणामलक्षणमदिमं धर्ममात्रं विनाशिति रोभा विमर्दादीनां शब्दस्य र
 पगंधमात्रा एणस्वकार्यमपेक्ष्य विनाशितामतिरोभा विनाशकते दर्शयति एवं लिंगमिति तस्मिन् विकारसंज्ञानत्वे च विकारवती चितिशक्तिरिति भावः तदेवं परीक्ष कश्चिदो विमर्द
 प्रकृतिवोदाहृत्य विकृतावेव लक्ष्येद्यां गुणविमर्दं वै विमर्दधर्मलक्षणवत्त्वापरिणामवै विमर्दहेतुमुदाहरति तत्रेदमुदाहरणमिति तत्राप्यनियमो लक्षणवत्त्वावेदने
 रिणामस्थ एमर्दति सर्वे धामेव धर्मलक्षणवत्त्वा भेदा नामेव वत्त्वा शब्दाव्यत्वादेक एवा वत्त्वा परिणामः सर्वसाधारणो दसाह धर्मिण्यपि ति मापकं परिणामसमाह अवस्थि

धर्मशब्द आधित्येन धर्मधर्मलक्षणवत्त्वा नापठ्यते

वा. ८. ० यत्तु विविधः परिणामस्तं धर्मिणोऽस्मिन् एव लक्ष्यति तत्र शांतेति तावपि देवधर्मा नुपाती धर्मी धर्मोऽस्यास्तीति धर्मीति नाविता ते धर्मोऽस्य सोऽज्ञातु मिति धर्मोऽस्तीति योग्यतेति धर्मिणोऽस्य
 मदादेः शक्तिरेव रूपं विडुषटाद्युत्पत्तिशक्तिरेव धर्मोऽस्तीति तावपि देवधर्मा नुपाती धर्मी धर्मोऽस्यास्तीति धर्मीति नाविता ते धर्मोऽस्य सोऽज्ञातु मिति धर्मोऽस्तीति योग्यतेति धर्मिणोऽस्य
 ६२ इत्यत उक्तं योग्यतावच्छिन्नेति यासौ च यदीनामुत्पत्तिशक्तिः सोऽहंकाररणादि योग्यतावच्छिन्नातेनोऽहंकाररणादयो विषयादिभिः स्वकारणादेव प्राप्ता इति नाकस्मिका इति भावः अथा
 देवधर्मिणोऽस्य तत्र योग्यतावच्छिन्ना धर्मिणोऽस्य को धर्मोऽस्य तत्र शांतिरेव धर्मोऽस्तीति यासौ च यदीनामुत्पत्तिशक्तिः सोऽहंकाररणादि योग्यतावच्छिन्नातेनोऽहंकाररणादयो विषयादिभिः स्वकारणादेव प्राप्ता इति नाकस्मिका इति भावः अथा
 प्रसवभेदादुचित एकस्य धर्मिणोऽस्य धर्मोऽस्य रूपं विडुषटादिरूपस्यार्थः ॥ कार्यभेददर्शनाच्च भिन्नरतितावत्परिदृष्टं उच्यते न तत्रानुभवाराहित्ये वर्तमानस्य धर्मिणोऽस्य शांतिरेव धर्मोऽस्तीति

तत्र शांतेति तावपि देवधर्मा नुपाती धर्मी योग्यतावच्छिन्ना धर्मिणोऽस्य शक्तिरेव धर्मोऽस्तीति यासौ च यदीनामुत्पत्तिशक्तिः सोऽहंकाररणादि योग्यतावच्छिन्नातेनोऽहंकाररणादयो विषयादिभिः स्वकारणादेव प्राप्ता इति नाकस्मिका इति भावः अथा
 नवधर्मा धर्मीतरेभ्यः शांतेऽप्यप्यपि धर्मिणोऽस्य धर्मोऽस्य रूपं विडुषटादिरूपस्यार्थः ॥ कार्यभेददर्शनाच्च भिन्नरतितावत्परिदृष्टं उच्यते न तत्रानुभवाराहित्ये वर्तमानस्य धर्मिणोऽस्य शांतिरेव धर्मोऽस्तीति
 शांतादिति अत्र शांतेति तत्र शांतेति तावपि देवधर्मा नुपाती धर्मी योग्यतावच्छिन्ना धर्मिणोऽस्य शक्तिरेव धर्मोऽस्तीति यासौ च यदीनामुत्पत्तिशक्तिः सोऽहंकाररणादि योग्यतावच्छिन्नातेनोऽहंकाररणादयो विषयादिभिः स्वकारणादेव प्राप्ता इति नाकस्मिका इति भावः अथा
 न भवति वर्तमानाः सर्वव्यभिचाराभावात् यथा नागतवर्तमानयोः पूर्वव्यभिचाराभावात् न भवति वर्तमानाः सर्वव्यभिचाराभावात् यथा नागतवर्तमानयोः पूर्वव्यभिचाराभावात् न भवति वर्तमानाः सर्वव्यभिचाराभावात्

म्यामन्तुर्गम्यते मां मेदमाह तत्र वर्तमान इति यदि न भिद्ये तर्हि विडुषटाद्युत्पत्तिशक्तिरेव धर्मोऽस्तीति यासौ च यदीनामुत्पत्तिशक्तिः सोऽहंकाररणादि योग्यतावच्छिन्नातेनोऽहंकाररणादयो विषयादिभिः स्वकारणादेव प्राप्ता इति नाकस्मिका इति भावः अथा
 हयदालिति की सौ केन मेदसाधनेन भिद्येतेति तदे मेदसाधनं मभिधायनं मेदं विभजते तत्र त्रयेऽपि उदिता इति वर्तमाना इत्यर्थः अध्वनां पौर्वापर्यं निमग्नमित्येवेति चोदयति
 किमर्थं भिद्ये किं बुद्धिभित्तमातीतस्यानंतरा न भवति वर्तमानाः हेतुमाह सिद्धांती पूर्वव्यभिचाराभावात् न भवति वर्तमानाः सर्वव्यभिचाराभावात् यथा नागतवर्तमानयोः पूर्वव्यभिचाराभावात् न भवति वर्तमानाः सर्वव्यभिचाराभावात्
 गतवर्तमानयोः भिद्येति उपसंहारति तत्र स्मृतागतव्यसमनंतरं सर्वत्वेन भवति वर्तमानस्यातीतः अतीतस्य वर्तमानस्य सर्वत्वेन समनंतरो नावपि देवधर्मा नुपाती धर्मी योग्यतावच्छिन्ना धर्मिणोऽस्य शक्तिरेव धर्मोऽस्तीति

स्पष्टेन न अनुभवमानानुभूततया उदितातीतौ शक्यानुभूतं अवपदेशस्तु नर्द्धम्या अवपदेशपातयेव शक्यानुभूतं नित्यमिहाशयवान्छेति अथावपदेश्याः केकेषु समाख्यामः अत्रोक्त
 रमाहसर्वसर्वात्मकमिति यन्नोक्तमिति तदेवोपपादयति जलभूम्योरिति जलस्य हिरसरूपस्पर्शशब्दवती भूमेश्वगंधरसरूपस्पर्शशब्दवत्याः परिणामिकं वनस्य तिथलपुष्पा
 दिषु मूलफलप्रसवयुक्तवादिगतदसादि वैस्मरूप्यं दृष्टं सोयमनेवमात्मिकाया भूमेरनादशस्य वा जलस्य न परिणामो भवितुमर्हति उपपादितं हि नासदुत्पद्यत इति तथा
 स्थावराणां परिणामिकं जंगमं पुमनुष्यपशुमगादि पुरसादि वैचित्र्यं दृष्टं उपपुजानाहिते फलोद्दीनिरूपादिभेदसंघटमापादयन्ति एवं जंगमानां परिणामिकं स्थावरेषु दृष्टं
 रुधिरावसेका किल दाडिमौ फलानि तालफलमात्राणि भवन्ति उपसंहरति एवं सर्वभूम्यादिसर्वसाधारण्यकं तत्र हेतुमाह जात्यनुष्ठेदेन जलस्य भूमित्वादिज्ञानेऽस्य
 त्रप्रमितोपमानत्वेनानुष्ठेदात् तन्नुसर्वेचेत्सर्वात्मकं हं नभोः सर्वस्य सर्वज्ञानं सर्वत्र सर्वथा सन्निधानात्समानकालमावातीत्यक्तिः प्रसज्येत न स्वल्पसंनिहिता विविक्लका
 अथावपदेश्याः केकेषु सर्वं स्यात् सन्निहितत्वेन ननु भूमेरनादशस्य वा जलस्य न परिणामो भवितुमर्हति उपपादितं हि नासदुत्पद्यत इति तथा

अथायं पदे श्वाः के सर्वे सर्वात्मकमिति यत्रोक्तं जलभूम्योपादि वामिकां रसादि वैश्वरूप्यं स्थावरेषु दृष्टं तथा स्थाविरणं जंगमेषु जंगमानां स्थावरेषु दृष्टेवं
त्यनुष्ठेरे न सर्वे सर्वात्मकमिति देशकालाकारमितिोपपन्नात् न खलु समानकालमात्मनामभिव्यक्तिरिति यएतेषामभिव्यक्तानां भिव्यक्तेषु धर्मेषु अनुपातीता
मायविशेषात्मा सोऽन्वपी धर्मी यस्य तु धर्ममात्रमेवेदं निरन्वयं तस्य भोगाभावः कस्मात् अन्ये न विज्ञानेन कृतस्य कर्मणोऽन्यत्कृतं भोक्तृनाधिक्रियेतेतत्
स्य साभावश्च नायदृश्यस्वरूपमन्यस्यास्तीति वस्तुप्रत्यक्षितानां च स्थितोऽन्वपी धर्मी यथात्मभुवनतः प्रत्यक्षिताय ते तस्मादेवं धर्ममात्रं निरन्वयमिति ॥ १४ ॥ १५ ॥

एतत्कार्यं विलं विमुह्यतीत्यत आह देशकाले नियमविकारं सर्वं क्षर्वात्मकं तथा धियो यस्य कार्यस्य देशो यथा कुंकुमस्य काश्मीरः तैषां सत्त्वेषां वा लादिषु न समुदाचार इति कुंकु-
मस्य पाचलादिषु भिन्नमिति रेवं निदाघेन प्रावृषः समुदाचार इति तदा शास्त्रीनां एवं तस्य गोमनुष्यं प्रसूतेन तस्यामनु व्याकृतं समुदाचार इति एवं नाप्युपाधीत्युक्तं रूपं भुक्ते-
न तस्मिन्नुपनिमित्तस्य समुदाचार इति तस्माद्देशकालकारनिमित्तानामयवंधादयगमाजसमानकालमात्राभावात्तामभिव्यक्तिरिति तदेवं धर्मान् विभज्यते तु धर्मिणो नु-
गमं ईर्षयनि यदने धर्मिणो सामान्यं धर्मिरूपं विशेषो धर्मा न दाना मोक्षयात्मक इत्यर्थः तदेकमनुभवसिद्धमठगतं धर्मिणं दर्शयित्वा तमभिष्टतो वैनाशिकस्य लसलिको वि-
ज्ञानमानं चित्तं मिष्टतोऽनिष्टप्रसंगमुक्तं स्मारयति यस्य त्विति वस्तुप्रत्यभिज्ञानाच्चेति न हि देवदत्तेन दृष्टं यत्तद्वत्तः प्रत्यभिज्ञानात्तत्तस्माद्य एवानुभविता स एव प्रत्यभिज्ञानेति ॥१२॥

वा.टी० क्रतुः किमेकस्य धर्मिषु एक एव धर्मलक्षणवच्छालक्षणपरिणामः उत बहुबोधधर्मलक्षणवच्छालक्षणपरिणामः तत्र किंप्राप्तमेकत्वाच्छ्रुतिपरिणामः न लोकरूपाकारणका
 ६३ र्थभेदो भवितुमर्हति तस्या कस्मिन् क्व प्रसंगादिति एवं प्राप्ते उच्यते क्रमान्तरात्परिणामाच्च त्वेकस्या मरुदश्रुती विंड घटकपालकरणकारापरिणतिपरंपराक्रमवती लोकि किय
 शिखरैरभ्यसंसीप्यते अन्यच्चैदं कर्णविंडयोरा नंतर्ये अन्यच्च विंडघटयो रन्यच्च घटकपालपोरन्यच्च कपालकरणयो रैकेत्रपरस्यान्यत्र पूर्वत्वात् सोयंक्रमभेदपरिणामोपक
 श्रित्यनकल्पमानः परिणामभेदमापादयति एकोपि चरुहर्मो क्रमेण निपातिततत्सहकारिसमबधानक्रमेणक्रमवती परिणामपरंपरामुद्बुद्धेनामा कस्मिन् कियतीति भावः धर्मपर

क्रमात्प्राप्तपरिणामान्यत्वे हेतुः एकस्य धर्मिषु एक एव परिणाम इति प्रसक्तैः क्रमान्तरात्परिणामान्यत्वे हेतुर्भवतीति तद्यथा श्रुती मरुदश्रुतकपालम
 कलमदिक्षिचक्रमः योयस्य धर्मस्य समनंतरो धर्मः स तस्य क्रमः विंडः यच्च वते घटउपजायते इति धर्मपरिणामक्रमः लक्षणपरिणामक्रमो घटस्याना
 गतभावात्तत्तमान भावक्रमः तथा विंडस्य वर्तमान भावाक्रमः नातीतस्यास्ति क्रमः कस्मात् पूर्वपरतायां सत्यां समनंतरत्वेनातीतस्य तस्मात्तद्वयो
 रेव लक्षणयोः क्रमः तथा वच्छापरिणामक्रमोपि घटस्याभिनवस्य प्राते पुराणतादृश्यते सोचक्षणपरंपरानुपातिनाक्रमेण भिन्न्यमाना पराव्यक्ति
 मापपद्यते इति धर्मलक्षणार्था च विशिष्टोपंतरतीयः परिणाम इति ॥१२॥

क्रमान्तरावच्छालक्षणपरिणामान्यत्वे वच्छापरिणामान्यत्वे च समानं क्रमान्तरहेतुरिति तदेतद्व्याख्येण वृद्धोत्पत्तेरकस्य धर्मिषु इति क्रमक्रमवतीरभेदमास्थापयतस्य मक्रम इत्यु
 कं तथा वच्छापरिणामक्रम इति तथा हि कीनाशेन कोष्ठागारे प्रयत्नमंरक्षिता अविहीहवोहायनेरतिवृद्धिः पालिस्पर्शमाधुविशर्ममाणवयवसंस्थानाः परमाणुः भावमनुमं
 तोदृश्यंते न चायमभि नवा नाम कस्मादेव प्रादुर्भवितुमर्हति तस्मत्क्षणपरंपराक्रमेण सूक्ष्मतरसूक्ष्मतरमस्सूक्ष्मतरवह न मादिक्रमेण प्राप्तेषु विशिष्टोपंत्यता इति ॥१३॥

हेतुः

६३

नरिरेकमात्रं धर्म धर्मिभोदमपे सतर साहस एतदिति आविकारेभ्य आविकारेभ्य आचक्षिण हापेसिको धर्म धर्मिभावो मदादेर धितमात्रापेक्षया धर्मत्वादि साहधर्मोपीति यदापरमार्थ
 धर्मिण्यलिने मे रोष चार प्रयोगस्तद्वा रेण सामानाधिकरण्यद्वारेण धर्म्येव धर्मरूपावत तदैक एव परिणामो धर्मिपरिणाम एवेत्यर्थः धर्मलक्षणवस्थान्तो धर्मस्वरूपाभिनिवेशात्
 तदनेन धर्मिणो दूरीतु सादितं कूटस्थ नित्यत्व नित्यत्वं प्रायं धर्मपरिणामं प्रतिपादय न्नसंगेन चित्तधर्मीणां प्रकारभेदमाह चित्तस्येति परिदृष्टाः प्रत्यक्षाः अपरिदृष्टाः परोक्षाः तत्र प्र
 यात्मकाः यमाणादपोरागादयश्च वस्तुमात्रादित्यप्रकाशरूपतामाह स्यादेतत् अपरिदृष्टाश्च न्नसंसेवेत्यत आह अनुमानेन प्रापितो वस्तुमात्रेण सद्भावोपेक्षातेन योक्तव्यः

तएते क्रमाः धर्म धर्मिभेदे सति प्रतिलब्ध स्वरूपाः धर्मोपि धर्मी भवत्यन्य धर्मस्वरूपाऽपेक्षयेतियदा तु परमार्थतो धर्मिण्यभेदोप
 चारस्तद्वारेण स एवाधिधायते धर्मस्तदायमेकत्वेनैव क्रमः प्रत्यवभासते चित्तस्य द्वये धर्मीऽपरिदृष्टा अपरिदृष्टाश्च तत्र
 प्रत्यायात्मकाः परिदृष्टाः वस्तुमात्रात्मका अपरिदृष्टा स्ते च सत्त्वैव भवन्ति ॥ अनुमानेन प्रापित वस्तुमात्रं सद्भावः निरोध
 धर्मसंस्कारऽपरिणामो यजीवनं चेष्टाशक्तिश्च चित्तस्य धर्मादर्शनवर्जिता इति ॥ १५ ॥ १३ ॥ " " " " " "

आत्मानसा धर्मीकं चिन्के राग मोष नुमानं सप्ताखरिदृष्टा कारिकाया संज्ञा लानि निरोधेति निरोधः वृत्तीनामसंप्रसाता वस्तु चित्तस्यागमतः संस्कारशेष भवो नु
 मानतः श्वसमधिगम्यते धर्मप्रहरणेन पुण्य पुण्येऽपलक्षयति क्वचित्कर्म नियाहस्तत्रापि तज्जनिने पुण्योपुण्ये एव गत्येते ते वागमतः सुखदुःखोपभोगदरीक्षा
 हानुमातो गम्यते संस्कारस्तु मते ननु मीयते एवं त्रिगुणात् चित्तस्य बलं चेष्टावत्तमिति प्रतिक्षणं परिणामो नुद्धीयते एवं जीव न प्राणं प्रयत्नं दोषं विहितः चित्तस्य ध
 र्मीऽश्वासप्रश्वासाभ्यामनुमीयते एवं चेन सश्चेष्टा क्रियायवायवा तैस्ते रिदैवैः शरीरप्रदेशैर्वा संपुन्यते सा पितृसंयोगदेवानुसायने एवं शक्तिरप्युद्धूतानां स
 म्भावस्थाचेतसो धर्मीः स्थूलकापीनुभवादेवानुसायन इति ॥ १३ ॥

अतः परमापदपरिसमाप्तेः संयमविषयस्य दशकारस्तु च नीविभूतिश्च वक्तव्यं तत्रोक्तप्रकारपरिणामत्रयमेव तावत्प्रथममुपलक्षकलपो गांगस्य योगिनः संयमविषयस्ति यत्नेन तु
 पां० २१० यत्र संयमस्तत्रैव साक्षात्कारं तत्कथं परिणामत्रयसंयमोतीतानागते साक्षात्कारपेक्षितं आहतेन परिणामत्रयं साक्षात्क्रियमाणं तेषु परिणामेष्वनुगतेषु अतीतानागतेषु द्विषयं तावत्संयम
 ६४ वाचकं शब्दमात्रमिहः प्रयत्नतावद्वाग्यापारविषयमाह तत्र वाग्यापारविषयं वर्णव्यञ्जकं यदस्ति यथा हलैस्त्वानि वर्णानामुपः केठः शिरस्तथा जिह्वा जिह्वा मूलं च देता
 अनासिकौ ह्यौ चतालु वेति सावाच्यं चेव यथा लोकाप्रतीति सिद्धे यथैव तावत्वाचक इत्यर्थः श्रोत्रग्राह्यविषयं निरूपयति श्रोत्रं पुनर्वाचकं उर्ध्वं तेरुदा नस्य वाग्निदिया
 विधाति नोयः परिणति मेहो वर्णस्मात्तेनाकारेण परिणतं तन्मात्रं द्विषयं ननु वाचकं द्विषयमित्यर्थः यथा लोकाप्रतीति सिद्धे यो वर्णो वाचकं भिन्नं ति यदपुनर्वाचकं पुनर्वाचकं

अतो योगिनोऽपात्तसर्वसाधनस्य तु भुक्तिस्तार्थं यत्ति यत्तये संयमस्तत्र विषय उपलक्ष्यते परिणामत्रयसंयमादतीतानागतज्ञानं धर्मलक्षणवस्तु परिणामेषु संयमाद्यो
 गिनो भवत्यतीतानागतज्ञानं धारणा ध्यान समाधि त्रयमेकत्र संयम उक्तः तेन यदेषामत्रयं साक्षात्क्रियमाणं मतीतानागतज्ञानं तेषु संयमादयति ॥१६॥ शब्द
 र्थप्रत्ययानामितरेतराध्यासात् संकरस्तस्य विभाग संयमात्सर्वभूतास्तत्तत्तानं तत्र वाग्यं चेवार्थवती श्रोत्रं च ध्वनिपरिणाममात्रविषयं यदपुनर्वाचकं ननु सं
 सारबुद्धिनिर्ग्राह्यमिति वर्ण एक समयस्य भावित्वात्परं निरनुग्रहात्मानस्ते पदमसंस्पर्शानुयच्छाया विभूतास्तिरोभूताश्चेति प्रत्येकमपदस्वरूपा उच्यंते ॥१७॥

अंसारबुद्धिनिर्ग्राह्यं यथा प्रतीति सिद्धात्मादावर्णमस्यैकं गृहीत्वा अनुपश्चादासंहरत्येकत्वमापादयति गोदित्ये तदेकं पदमिति तथापदं गृह्यते यद्यपि प्राच्येपि बुद्धयो
 वर्णाकारपदमेव प्रत्येकं गोचरयंति तथापि न विशदं प्रथमे चरमं नु विज्ञानेन दति विशदमिति नादानुसंसारबुद्धिनिर्ग्राह्यमुक्तं यस्तु वैजात्यादेकपदानुभवमवित्तापवर्णनेव वा
 चकानास्ति एते निष्प्रत्याहवर्ण इति ते स्वस्वमी वर्णाः प्रत्येकं वाच्यविषयाः प्रियमाधारत्वा गदंतकादवशिकावलंबनं सहंता कथावाण इविषिठरधारणं नतीव त्वयमः क
 ल्पः एकस्मादर्थवती तेरनुसृतेः उत्पत्ती वा द्वितीयादीनामनुधारणं प्रसंगो निष्पद्यते किं ये कुर्वन्ति विवेकानाधाविनः साधनस्य साधनस्यायातिपातात् तस्मान्
 द्वितीयः परिशिष्यते संभवति वावगासहजाना पिठरधारणं एकसमयभावितावर्णानां तुपेक्षया संभवोतः परस्परमनुग्राह्यानुग्राहकत्वायोगात् संभ्रयानि नार्थवि
 यमादरूपमेकमसंस्पर्शतस्तादात्म्येनातएवानुपस्थापयंतः आविर्भूतास्तिरोभूता अशक्ताका कल्पाश्च त्येकमपदस्वरूपा उच्यंते ॥१७॥ श्रीराम ॥ ॥ ॥

हेतु
 ६४

पक्षि पुनः पदमेकं तादात्म्येन स्तुते शेषोऽप्युपलब्धोऽस्ति ततो नोक्तोऽप्यसंगतः साहचर्यः पुनरेकैकपदात्मा सर्वाभिधानशक्तिप्रवृत्तिः सर्वाभिधानशक्तिभिधानशक्तिविनिर्दिष्टो गौतमगौतम
 गरुडसादिपुगकारोऽपि तादात्म्येन विधुदृष्टिर्न तत्तदभिधानशक्तिः एवं सोमशोचरित्यादिष्वप्युपलब्धोऽस्ति तत्तदभिधानशक्तिः एवं सर्वत्रोहनीयं सर्वत्र
 कैकोवर्णो गकारादिः सहकारिवर्णोऽन्तरमोकारादि तदेव प्रतियोगिप्रतिस्वधियस्य तत्तद्योक्तं तस्य भावस्तत् तस्माद्वैश्वरूप्यनातात्वमिवायन्नो ननु नानात्वमापन्नस्तत्त्वत्वादे
 व सर्ववर्णो गकार उत्तरेण ओकारेण एणदिपदेभ्यो व्यावर्त्ये तत्सर्वोकारो गकारेण शोचिरादिपदेभ्यो व्यावर्त्ये विशेषमो ल वाचके गोपदस्योऽपि स्वस्थपिनो नु संहातुं ह्ये
 अयमभिधानः अर्थाप्रत्ययो हि वर्णोऽभिधानं क्रमं तया परस्परमसंभवद्विरश्चकः कर्तुं न च संस्कृतं रद्वारेणाग्नेयादीनामिव परमात्मेव वा स्वर्गं वा ज्ञानयितव्ये निय
 तक्रमाणां मविसाहित्यमर्थ उच्यते न नैव वर्णो नामिदं तिस्रोऽप्रतं विकल्पासहत्वात् सखत्वे यं वर्णो नु भवत्यन्यः संस्कारस्मृतिप्रसवहेतुरन्यो वाग्नेयादिज्ज्यदवा

वर्णः पुनरेकैकः पदात्मा सर्वाभिधानशक्तिप्रवृत्तिः सहकारिवर्णोऽन्तर
 प्रतियोगित्वाद् वैश्वरूप्यमिवापन्नः सर्वत्रोत्तरश्च सर्वत्र विशेषः स्वस्थपित ॥ १५ ॥

सर्वाभिधानोत्तनावनंतरः कल्पनागो र वापत्तेः स एव तावद्दृष्टव्यः कल्पनीयस्तस्य चक्रम द्विवर्णी नु भवैरेकस्य जन्यतं न संभवतीति तज्ज्ञानीयानेकावां
 रसंस्कारकल्पनेऽभिगौरवेन चैषाज्ञापकहेतुं गमजातस्तदंगतामनुभवतीति तत्त्वसंबंधीर्यप्रत्यायनांगमज्ञानांगतामुच्येति स्म निफलप्रसवानुमितस्तत्संस्का
 रः स्वरूपानुभवविषयनियतो न विषयांतरे प्रत्यपमाधातुमुक्तं हते अन्यथापत् किं विदेकैकमनुभूय सर्वः सर्वत्रोत्तनीयादि तिनचप्रत्येकवर्णानुभवज
 नितसंस्कारविडलषज्जन्मस्मृतिद्वय ए समा रोहिणो वर्णो ४ समाधिगत सहभावाचकादितिसोऽप्रतं क्रमाक्रम विपरीतक्रमाभूतानां तत्र विशेषणार्थधीज
 ननप्रसंगात् न चैतत्स्मरणज्ञानं पूर्वा नुभववर्तिनामरा परतो गौवरचितार्थमितस्माद्वैश्वरूप्यो संभवन्नर्थप्रत्यय एकपदानुभवमेव स्वनिमित्तप्रयकल्पयति ॥ १५ ॥

पां. टी० नचैष पदे प्रसंगः तद्धि प्रत्येकमेव प्रत्यक्षं भेदमिना ध्वनयो व्यंजयंतः परस्परविषयदृश्यतत्त्वसंज्ञक ध्वनिमिस्तु ल्पस्थानप ॥ एतन्निष्पन्नाः सदृशा संतो न्ये न्यविसदृशैः पदैः प
 मेकसदृशमापादयंतः प्रतियोगिभेदेन तत्सादृशानां भेदात्तन्धानादेकमप्यन्यवयवमपि सावयवमिवानेकात्मकमिवावभासयंति यथानियतवर्णापरिमाणसंस्थानं मुख
 मेकमपि मलिकपाणद्वयपादयो विभिन्नवर्णपरिमाणसंस्थानमेवेकपादर्शयंति न वस्मार्थतः सादृश्यो च ध्यानभेदकस्थिताः भागा एव निर्भागस्य पदस्य वर्णाः तेन तद्दु
 वर्णत्वात्तापदभेदे स्फोटमभेदविविधभागमेव भिर्भेदमिव सभागमिवा संवर्ते अतो गोपदस्फोटभेदस्यैकस्य गकारभागो गौरीदियदस्फोटसादृश्येन न निदृश्यते
 सभागिनमित्यकारेण विशिष्टो निर्द्वयपत्येवमोकारोपि भागः शोचिरादियदसदृशतया न शक्नोति र्द्वयं स्वभागेन गोपदस्फोटमिति गकारेण विशिष्टो निर्द्वयपति अ
 सहभाविनामपि च संस्कारद्वारेण क्तिसहाभाव इति विशेषण विशेष्यभावोपपत्तिः न च भिन्नविषयत्वं संस्कारयोर्भागद्वयविषयं योरनुभवं योस्तज्जन्मनोश्च संस्कार

इत्येवं बहवो वर्णाः क्रमानुरोधि नोर्थसंकेतेनावच्छिन्ना इत्यंत एते सर्वाभिधा
 नशक्तिपरिवृत्ता गकारौकारचिसर्जनीयाः साक्षादिभ्यंतमर्थं घोटयंतीति ॥ १६ ॥

योरेकपदविषयत्वात् केवलभागानुभवेन पदमव्यक्तमनुभूयते अनुभूयते अनुसंहारधिया तु भवयोनि संस्कारलब्धजन्मना व्यक्तमिति विशेषः व्यक्तानुभववाच्यप्रवः संस्कारा
 रूपा न क्रमेण व्यक्तमनुभवमादधानादृशः यथा दूराद् न स्पृता वस्ति प्रत्ययाः व्यक्तवत् न स्पृति प्रत्येय हेतवः न चैवं विधावर्णनामर्थप्रत्यायने संभविनी नोखलु वर्णाप्र
 त्येकमव्यक्तमर्थप्रत्ययमादधत्यंते व्यक्तमिति शक्यं त्वं प्रत्यक्षज्ञान एव नियमाद्यत्वा व्यक्तत्वस्य वर्णा धेयस्त्वर्थप्रत्ययो न प्रत्यक्षः तदेव वर्णोभ्यो ज्ञायमानः स्फुट एव ज्ञायेत न वजायेत
 न तस्फुटः स्फोटस्य तु ध्वनियं पस्य प्रत्यक्षस्य सतः स्फुटस्फुटत्वेकत्वे तेन द्वयसमानं एवं प्रत्येकवर्णानुभवजनितसंस्कारसहितश्चोत्रलब्धजन्मन्यनुसंहारबुद्धौ संहता वर्णा एकपदस्फोटभा
 वमापन्नः पश्यतु विशेष व्यंग्यतया प्रयत्नं विशेषस्य च नियतक्रमावे सतवा क्रमान्मत्वेन द्भिन्नं न क प्रयत्नं विशेषाभावेन तदभि व्यक्तभावप्रसंगत क्रमानुरोधि नोर्थसंकेतेनावच्छिन्नाः संकेता
 वच्छेदेनैव तौ किं के स भागपदविषयं दर्शयंती इयं तो द्वि त्रास्त्रिचतुराः पंचवावा एते सर्वाभिधानशक्तिपरिवृत्ता गकारौकारचिसर्जनीयाः साक्षादिभ्यंतमर्थं घोटयंतीति ॥ १६ ॥

हेर
 ६५

तत्र किं मिश्रणी संकेतानुसारेण वर्षा नामेव वाचकं तं तथाच न पदं नाम किं चिदेकमित्यत आहतदेतेषामिति धति निमित्तः क्रमो ध्वनि क्रमः उपसंहृतो ध्वनि क्रमो येषु तेन शोकाः बुद्ध्या मिथ्या स्व
ने प्रकाशत इति बुद्धिनिर्वासः संकेतावच्छिन्नाः स्वरदृशि लोका शयानुरोधन गकारौ कारविसर्जनीया इत्युक्तं गकारादी नाम धित आगतयाता ल्येन वाचकं तं तानात्र प्रतीत्यनुसारत
स्लेकमेव पदं वाचकमित्यर्थः एतदेव स्पष्टयति तदेकं पदं लोक उच्चा प्रतीयत इति संबंधः कस्मादेकमित्यत आह एकमु द्विविषयो गौरित्येकं पदमित्युक्ता कारापाठे विविच्योयत स्तस्मादेवोत
स्य भेदकमाह एकप्रयत्ना सिद्धमिति रस इति पदं भेदकं तस्य लोहितलक्षणः पक्षरदमि पदं भेदकं प्रयत्नः सचोपक्रमतः रस इति पदं च लक्षणः फलावच्छिन्नः सर्वादिभूत एकस्वदा शिष्ट
भागा नो सादृश्योपधान भेदेक ल्ये तानां परमार्थसंज्ञा भावाद् भागं अतएव पूर्वा परीभूत भागा भावाद् क्रमं ननु पूर्वा परीभूत भागा इति कथं क्रमं भागं चेत्त आह अव
शी न ह्यस्य वर्षा भागाः किंतु सादृश्योपधान भेदा ल्यदेव तेन तेन कारैरेष पदमार्थसंज्ञा प्रथमेन हिम शिक्क पण इत्येव दिवनी निमुखा निमुखा स्य परमार्थसंज्ञा वयवा इति वौद्धमनुसंधारु

नदेनोपामर्शसंकेतेनावच्छिन्नानामुपसंहृतध्वनिक्रमाण्य एकोद्विनिर्भासस्तत्पदं वाचकं वाच्यस्य संकेत्यते तदेकपदमेक
उद्विनिर्भासं एकप्रयत्नाक्षिप्तमभागमक्रममवर्णबोद्धमंतवर्णप्रत्ययव्यापारोपस्थापितं परत्रप्रतिपादयिष्यावर्णैरेवमिधीय
मानैः श्रयमालैश्च श्रोतभिरनादिग्व्यवहारवासनानुविद्यया लोकबुद्ध्या सिद्धबुद्धेः संप्रतिपत्त्या प्रतीयते ॥११॥ ॥

इमेन संसारबुद्धौ विहितं सर्वं प्रत्यक्षं व्यापारः संस्कारः पूर्ववर्णितं भवजन्त संस्कारसहितस्तेनोपस्थापितं विषयीकृतं वर्णितं भवतः संस्काराणां च परविषयबन्धुपदादि
तमधस्तात् प्रादेतत् अभागमक्रमवर्णने सप्तदशैकस्मादेवं विधं कदाचिन्नप्रथते न हि साक्षारसावसे कोषधानापादिना रूपाभावः स्फटिकमणिकुण्डलकापेक्षकधव
लोनानुभूयते तस्मात्सारमार्थका एव वर्णितं आह परत्रेति प्रतिपादयिष्या वर्णितं विधीयमानैरुच्यते माणैः श्रूयमानैश्च श्रोतभिरनादि यो यं वाग्यं
हरो विभक्तवर्णवदनिबन्धनसंज्ञितवासनासाध्यमादिरेव तदनुबध्यमाना हासितपालोकबुद्ध्या विभक्तवर्णरूपितपदावगाहिन्या सिद्धं सरमार्थवसंप्रतिपत्त्या सं
वादेन बद्धा मोषदं प्रतीयते एतदुक्तं भवति अस्तिकश्चिदुपाधिर्य उपधेयेन संकुप्यते विपुन्यते च यथा लाक्षादिस्तत्र तदयोगे स्फटिकः स्वभावेनैव स्वच्छधवलेन रूपेण प्रका
शत इति कुप्यते पदप्रत्यक्षं नुप्रपत्ते मेदोपनीतध्वनिमेदादित्यतो नुसादात्तस्य च सहा सादृश्यदोषादूषिततया वर्णात्मनैव प्रत्ययजनकत्वे मितिकुतो निरूपाधिनः पर
स्पृष्टा यथा मुर्धनयः सदृशात्मानो विषयीसम्पहेतवः उपसंभक्तमेतेषां विषयीसम्पकारणं उपायत्वा च नियतः पददर्शनां ज्ञानस्यैव बाधेयं लोके ध्रुवमुपलब्धवदिति ॥१॥

पतः पदात्मा विभक्तवर्णरूपितः प्रकाशनेऽतः स्फूर्लदृष्टि लोकी वर्णने वचनम् । विभक्त्यमान्तज्ञाने वप्रकारभेदभाजोऽर्थभेदे संकेतयतीत्याह नस्येति तस्य पदपदस्याजानत एकस्वपि
 पा. टी० संकेतबुद्धिः तः स्फूर्लदृष्टि लोकी हिताय वर्णरूपिता विभागः विभागमाह एतावता नाना नाम धिकानां वाः एवं ज्ञातीयको नैरंतर्यक्रमविशेषः अनुसं हार एक बुद्ध्युपग्रह ए
 ६६ कस्या र्थस्या गोसा देवांच कइति ननु यद्येक स्या र्थस्या यं शब्दो वाचक इति संकेतः इतभोः शब्दार्थयोर्नैतरेतराध्यासस्तर्ही सत आह संकेतस्त्विति सता वात्मा स्वरूपं यस्य स
 तथोक्तः नहि कतइ से व संके तो र्थमवधारयत्यपि तु त्वर्थमार्णः एतदुक्तं भवति अमि० आकारे एवं सं के ते कथंचिदेहं परि कल्प्य षष्ठीप्रयुक्ते ति य एवाप्रविभागः सतत्र संयमी भवति
 सर्वविस्ववत्तत्तत्तइति तदेवं विकल्पितवर्णभागमेकमनवयवंपदं मुसा घ कल्पितपदविभागं वाक्यमेकमनवयवमव्युत्सादयि नुमाह सर्वपदे पुचा स्ति वाक्यशक्तिः अयमभिप्रेतः य
 रयसाधनाशब्दः प्रयुज्यते तदेव च पदं प्रति प्रतिपादयितव्यं यत्प्रतिपि सिस्ते तदेव नैः प्रतिपि सिस्ते तदुपहानादि गोचरो न च पदार्थमात्रं तत्रोचरः किं नु वा सार्थ इति वाच्यार्थपराए

तस्य संकेत बुद्धितः प्रविभागपतमेवं ज्ञातीयको नुसं हार एक सार्थ स्ववाच कइति सं के तस्त पद पदार्थ यो रितरेतराध्यास रूपः स्वरूपात्मकः योयं
 शब्दः सोपमार्थो यो र्थः सशब्दसेवा प्रितराध्यास रूप सं के तो भवतीति । एवमेतेशब्दार्थप्रत्ययादतरेतराध्यासात् संकीर्णो गौरीतिशब्दो गो
 रिसर्थो गौरितितानं य एवाप्र वि भा गतः स सर्व वि त् सर्व पदेषु चा स्ति वाक्यशक्तिः वश इत्युक्ते स्तीति गम्यते न स तं पदा र्थो व्यभिचरती
 तीति तथा न घ सा धना स्तीति पचतीत्युक्ते सर्व कारकाणां सा सेपो नित्यमार्थो नुवादः कर्त करण कर्माणां चोत्रा प्रितंडुलानामिति ॥१२॥

वसर्वेशब्दास्ते न स एवो ते वा मर्थः अतो यत्रापि केवलस्य पदस्य प्रयोगस्तत्रापि यदा तरेण स हैकी कल्पततो योग्यते ननु के वलात् कस्मात्तन्मात्रस्यासामर्थ्यात् तथैवे को वोमेव
 तत्र तत्र वाचकं ननु पदानि तद्वागतमातुतेषामप्यस्ति वाक्यार्थवाचकशक्तिः यदार्थ इव पदभागनपावर्णीनां ते न यथावर्ण ए कै कः सर्वपदार्थो मि धानशक्तिश्च वित एवंपद
 मप्ये कं सर्व वाक्यार्थो मि धानशक्तिश्चिते तदिदमुक्तं सर्वपदे पुचा स्ति वाक्यशक्तिः वश इत्युक्ते अस्तीति गम्यते अध्याहृतास्ति पदसहितं वश इति पदं वाक्यार्थे वर्ततइति
 तत्र भागवतात् वशपदं तत्र वर्तते कस्मात्पुनरस्तीति गम्यते इत्यत आह न सतो पदार्थो व्यभिचरतीति लो क एव हि पदानां योवधारणापायः सर्व के व लंपदार्थ मस्त्वयोनमिलन
 स्य सर्वत्र वाक्यार्थं करोति सोपम व्यभिचारः सतो पदार्थस्य अनवशब्दवृत्तिविदां व्यवहारो यंत्रात्मन क्रियापदं नास्ति तत्रास्तिर्भवति वापरः प्रयोक्तव्य इति क्रियाभेदा व्यभिचारिणा
 निपदिकसमुक्ता क्रियाभेदकारका व्यभिचारिणं दर्शयति तुल्य इति पचतीत्युक्ते हि कारकं मात्रस्य तद्वच योप्यस्य वगमादस्य वाच नित्यरूपे देवानां नुवादः तदेवं भव एव वाक्यार्थ इति ॥१३॥

हेख

तद्यतपेक्षमपि यदंशका र्थे मा तं दृश्यत इति सुतरामस्ति वाक्यशक्तिः पदानामित्याह इह वैति नवैतावतापिश्रोविचारिषदस्य स्वतंत्रस्यैवं विधार्थप्रत्यायनं न यावदक्ष्यादि निरभिसमाप्तोऽ
 स्पभवति तथा चास्यापि वाक्यावयवता कल्पितमेवेति भावः स्यादेतत् पदानामेव चेद्वाक्यशक्तिः कृतं न हि वाक्येन ते भवन्तदर्थवसायादित्यत आह तत्र वाक्य इति उक्तमेतन् न केव
 वाला सदा सदा र्थः प्रतिदि स्ति तः प्रतीयते न पावदेत सदा तरेणानि समस्यत इति तथा च वाक्या सदा न्यपोद्धृत्य कल्पिता निवाक्यार्थोच्चापोद्धृत्य तदेकदेशं कारकं वा क्रियावातसं
 प्रकृतादिविभागकल्पनया व्याकरणं यमन्वाख्येयं किमर्थं पुनरेतावता ज्ञेशेनालोभ्यायन इत्यत आह अन्यथेति च दोषो भवति भवति इति एता निनामाख्यातयोश्च साम्याद् एव
 एतमभ्यस्तं अशोपातीति एवमजाययः विव्रजोपयः शत्रूनि निनामाख्यातसारूप्यादनिर्तातं नाम लेनाख्यातत्वेन वा अन्वाख्यानाभावे निष्कृष्य अज्ञानं तत्कथं क्रियायां कारके वा व्याक्रिये तयोऽप्या
 येन तस्माद्वा सा सदा न्यपोद्धृत्य व्याख्यातव्या नि नत्वन्वाख्यानादेव पारमार्थिको विभागः पदानामिति तदेवं शब्दरूपेण साधय शब्दार्थप्रत्ययानां संकेतायादित संकराणाम संकरमाख्या

इहं वाक्यार्थे परवचनं प्रोत्रिपच्छं दो धाते जीवति प्राणाभ्या र्थतितत्र वाक्ये पदपदार्थाभि व्यक्तिः ४ वदं प्रविभज्य व्याकरणं य क्रियावाचकं कारकवाचकं वा अन्यथा भवत्यथो ज्ञय मइये
 वमादिपुनामाख्यातसारूप्यादनिर्तातं कथं कारके क्रियायां वा व्याक्रियेतेति तेयो शब्दार्थप्रत्ययानां प्रविभागः तद्यथा श्वेतने प्रासाद इति क्रियार्थः शब्दः श्वेतः प्रासाद इति कारका र्थः
 शब्दः क्रियाकारका र्थः तदर्थः प्रत्ययश्च कस्मान्न सोपमित्यभिसंबंधादेका कर प्रत्ययः से के त इति यस्तु श्रोतोर्यः सशब्दप्रत्यययोराहं वनी भूतः सहि स्वाभिरवस्था भिवि
 यमापो नशब्दसहगतो न बुद्धिसहगतः एवं श एवंप्रत्ययो नेतरसहगत इति अन्यथा र्थो न्यथा शब्दो न्यथा प्रत्यय इति विभाः एवं तत्र विभागसंयमाधो गिनः सर्व भूततत्तानं संयमते

तुल्यक्रमेतेतेयो शब्दार्थप्रत्ययानां विभागः तद्यथा श्वेतने प्रासाद इति क्रियार्थः शब्दः स्फुटतरोह्य प्रपूर्वी परिज्ञायाः क्रियायाः साध्यरूपायाः सिद्धरूपः क्रियार्थः श्वेतत इति भिन्नः श
 ब्दः यत्रापि शब्दार्थस्य सिद्धरूपत्वं तत्राप्यर्थात् सेशब्दस्य भेद इत्याह श्वेतः प्रासाद इति कारका र्थः शब्दो भिहितलोच्चकारकविभक्तेरभावः अर्थविभजने क्रियाकारकादर्थस्योपशब्दयोः
 यः क्रियाकारकाच्च प्रत्ययं विभजने प्रत्ययश्चेति चशब्देन तदर्थ इत्येतत्तदस्य दम नानुक्त्यते तदत्राप्यपदार्थप्रधानं संबध्यते स एव क्रियाकारकात्तार्थोपस्य सत थोक्तः न च भेदे
 तप्रतीतेः शब्दार्थप्रत्ययानां संकरात् कुतः प्रविभाग इत्ये शयवान् पृच्छति कस्मादिति उत्तरमाह सीधमित्यभिसंबंधादिति संकेतोपाधिरेका कार प्रत्ययो ननु तात्कि इत्यर्थः संकेतस्य नि
 मित्तारा संकेत इति सप्तम्या परमार्थमाह यस्तु श्वेतो र्य इति अवस्थानवपुराण लोदया सहगतः संकीर्णः एवं च प्रविभागसंयमाधो गिनः सर्वे वा भूतानां यष्टुमगसरी स्पवयः इत्यर्थः
 प्रभवीनां पानि तत्राप्यक्तं पदं तदर्थस्तस्य यश्चेति तदिह मनुष्यवचनवाच्यप्रत्यये पुक्तं संयमः समानजातीयतया तेष्वपि कृत एवे मिते वा नुतदर्थ भेदे तस्य संयमो जातनाती

प्रा.टी० संनं लान जा हि संस्काराः स ते हेतवो विधा हि संस्काराः अविद्यादीनां क्लेशां हेतवः विपाकी जात्यायुर्भोगरूपतस्य हेतवो धर्मरूपाः एवं पुनर्वेषमि संस्कृतानि धादिना स्वकार्येषां स
 कृतं वंजनं कृतमिति गम्यते परिणामहेतवे चानि रोधशक्तिजीवनान्येव धर्माः प्रितस्य तद्वरपरिदृष्टा धर्मिस्तेषु पुनरेव नुमिने पुनपरिकरेषु संयमः संस्काराणां द्वयेषां साक्षात्क्रिया
 ६१ यै समर्थः अस्तु तत्र संयमात्तत् साक्षात्कारः पूर्वजानि साक्षात्कारस्तु कुत स्य इत्यत आह न च न देशेति निमित्तं सर्वशरीरमिन्द्रियादिचसानुबन्धसंस्कारसाक्षात्कार एव नेतरा

संस्कारसाक्षात्कारणापूर्वजानि ज्ञानं ह्येव लब्धमी संस्काराः सन्ति तैश्च हेतवो वासनारूपा विपाकहेतवो धर्मरूपास्ते पूर्वभूता भि संस्कृताः परिणामहेतवो निरोध
 शक्तिजीवनधर्मवदपरिदृष्टा धर्मिस्तेषु संयमः संस्कारसाक्षात्क्रियायै समर्थः न च देशकालनिमित्तानुभवे विना ते वामसि साक्षात्कारणं तदिच्छं संस्कारण
 सात्कारणात् पूर्वजानि ज्ञानं मुख्यधने यो गिनः परत्राप्येवमेव संस्कारसाक्षात्कारणसरत्नाति ज्ञानं मुख्यधने अत्रेदमाख्या नं श्रूयते भगवतो जैगी वयस्य
 संस्कारसाक्षात्कारणां दशसु महासर्गेषु ज्ञानं परिणामक्रममनुयश्यतो विवेकज्ञानं प्रादुर्भूतं अथ भगवानावधस्तनु धरस्तेषु च दशसु महासर्गेषु भवत्ता
 दनाभिभूत बुद्धिसत्त्वे न त्वमानरक तिर्यग् धर्म संभवंदुः त्वं संयश्यता देवमनुष्येषु पुनः पुनरुज्जमाने न सुखदुःखयोः किमपि कमनुभूतमिति भवन्त
 मो वधं जैगी वयः प्रोवाच दशसु महासर्गेषु भवत्ता दनाभिभूत बुद्धिसत्त्वे न त्वमानरक तिर्यग् धर्म संभवंदुः त्वं संयश्यता देवमनुष्येषु पुनः पुनरुज्जमाने न यत्किं
 विदुर्भूतं तत्सर्वदुःखमेव प्रत्यक्षं वैमि भगवानावध उवाच विषयसुखापेक्षमैवेत्यनु सं संतोष सुखं किमिदम विदुः स्वमेव त्वं त्वं पश्ये
 निश्चितमिति भगवा औगाध य उवाच विषयसुखापेक्षमैवेत्यनु सं संतोष सुखं किमिदम विदुः स्वमेव त्वं त्वं पश्ये
 विगुणं प्रसयो हे पय से न्य स इति दुःखरूपसंस्थानं नु सत्त्वा दुःख संतोषावगमानु प्र सं नमवाधं तवी नु रूले सुराभिरुक्त मि ॥ १२ ॥

यक तया ज्ञात्या हि साक्षात्कारमाप्तिपत्ता सार्थः संस्कारसंयमपरकीयेषु तिदिशति परत्राप्येव मिति अत्र प्रहोत्यादरे नुं भगवत आवश्य जैगी वयस्य संवादमुपमस्यति यवानु
 श्रूयत इति महाकल्पः महासर्गः तत्तत्परद्वानि निर्माणकायसंपदुक्ता भव्याः शोभनो विगतिरज्ञसमो मलरसर्पः प्रधानवशित्वमैश्वर्यं तेन हि प्रधानं विस्तोभयस्मेया इशां कापेदिप
 संपादि दिक्षति न स्मै ताद रोद ते स्वकीयानि च कापेदि य सह साक्षि निर्मायां तदि क्षे दि विभूविचय्ये के विहरतीति संतोषो हित स्या स्या दु हिसत्त्वस्य प्रशानता धर्म ॥ १२ ॥

हेरं
 ६१

निरूपकम्

पुनरप्यस्य प्रत्यक्षचित्तमात्रस्य साक्षात्करणे दिक्षि यथा संस्कारसाक्षात्कारसदनुबंध इत्येतन्मसाक्षात्कारमाक्षिप्येति प्रत्यक्षेति प्राप्ते आह
 नवेति सानुबंधसंस्कारविषयो सौ संधमः अथनु परचित्तमात्रविषय इत्याभिप्रायः कानं पंचात्मकः कायः स च रूपवत्तया चाक्षुषो भवत्वेण हिकायश्चतुरूपं च सूर्यहणकर्मशक्तिमनुभवति यत्र
 परा रूपे संप्रमविरोधो यो गिना क्रियते तदा रूपस्य कायाशक्तीरूपवत्कायप्रत्यक्षता हेतुः स भ्यते तस्माद्वा स शक्तिस्तं मे स संतर्जानं यो यो गिनस्ततः परकी पंच दृष्टं नितेन प्रकारेण ताने
 नासं प्रयोग प्रहृतीना विषयत्वे यो गिनः कायस्येत्याद्यत् तस्मिन्कर्मत्वेन तर्जानं कारणमिच्छते एतेनेति कायशब्दस्पर्शरसगंधसंप्रमाणं तद्वा स शक्तिस्तं मे श्रोत्रसंस्कारसंस्काराणां संघ
 योगेन तदंशं न मिति स्तत्र मूहनी बं सो वा आयुर्विपाकं च कर्म द्विविधं सोपक्रमं च मत्तत्वेन न विवेकं कर्मजात्या उभौ हेतुस्तदा पुर्विपाकं तच्च किं विन्का लानपेक्षमेव भोगदा नापपक्षितं दत्त

प्रत्यक्षपरचित्तज्ञानं ॥ प्रत्यये संयमाप्रयत्नसाक्षात्करणेन तः परचित्तज्ञानं ॥ ११ ॥ नवसाकं वृत्तं विषयी भूता तान्तरक्तं प्रत्यक्षं ज्ञाना लमुष्मिन्नालं वने रक्तमिति मज्जानातिपदप्र
 त्यक्षपरदा लं वने तथो गि विनेन नालं वनी कृतं परप्रत्ययमात्रं तु यो गि चित्तस्यालं वनी भूतमिति ॥ १२ ॥ काय रूपसंप्रमाणं तद्वा स शक्तिस्तं मे च दृष्टः प्रकाशा संप्रयोगेन तर्जानं
 नं कायस्य रूपे संप्रमाणं प्रत्यया आक्षुषा शक्तिस्तं प्रतिवध्ना तिग्राह्य शक्तिस्तं मे सति च दृष्टः प्रकाशा संप्रयोगेन तर्जानं मुपपद्यते यो गिनः एतेन शब्दाद्यंतर्धानमुक्तं वेदितव्यं ॥ १३ ॥
 सोपक्रमं निरूपकं च कर्म तत्संयमाद परांतज्ञान मदिहे भ्यो वा आफर्विपाकं कर्म द्विविधं सोपक्रमं निरूपकं तत्र यथा र्वं वस्त्रं विनानितं लघीयसाका तेन मुबेत्
 तथा सोपक्रमं यथा च तदेवं संविद्धं तं विरेण संशुष्येत् एवं निरूपकं यथा वाग्निः शुक्लं कश्चिज्जो वानेन समंततो युक्तः स्वेपीपसा कालेन दहेत् तथा सोपक्रमं यथा वा स एवाग्नि
 स्तराशौक्रमशो वयवेषु मस्य शि रेयादहेत् तपानिरूपकं तदैकं भविकमापु करं कर्म द्विविधं सोपक्रमं निरूपकं च तत्संयमाद परांतस्य प्रावणस्य तानं अदिहे भ्यो
 ति त्रिविधमदिहं आ ध्यात्मिकमा धिभौतिकमा धिदैविकं च तत्रा ध्यात्मिकं ध्यो वं स्वदे हे पितृकले त्रय्येणेति भ्यो निनेत्रे अवष्टब्धेन यश्च तितया आधिभौतिक
 केयानुपुषान् पश्यति विदु नतीता नाकस्मात्सृष्टिनि आ धिदैविकं स्वर्गे अकस्मात् सिद्धान् वा पश्यंति विपरीतं वा सर्वमिति अनेन वा ज्ञाना त परांतं मरणमुपास्मिन्मिति ॥ १३ ॥
 बहुभोगमल्पावशिष्टफलप्रवृत्तया पारं केवलं तत्फलस्य सहसा भोक्तुमकेन शरीरणा शक्यत्वा दितं वतंतदिवं सोपक्रमं तद्वा पक्रमो व्यापारंस्तत्सहितमित्यर्थः तदेव नुस्तस्यौ
 क फलं तत्कलमपेक्ष्य फलदाता यथा सितयमा लं कदा चित्क मंद व्यापारं निरूपकं तदेव निदृशना भ्यो विशदययेति ॥ अत्रैवातिवैशद्योपनिर्दृशनांतं रं दर्शयति यथा वा वद्वि
 क्षितं परांतं महाप्रलयमपेक्ष्य परांतो मरणं तस्मिन्कर्म लिधर्मा धर्म योः संप्रमाणं तद्वा तं तत्तत्रयोगी सोपक्रममात्मनः कर्म विज्ञापयन् नृकाया निर्मायसहसा फले मुक्ता से दृष्ट्या
 क्षियते प्रासंगिकमाह अदिहे भ्यो वा अदिच त्रा संपत्तीत्यदिष्टा नि त्रिविधा निमरण विज्ञानि विपरीतं वा सर्वं माहेद्र जाला दिय निरेकेण ग्रामनगरी दिस्वर्गमभिभवते मनुष्यलोकमेव दे

लोकमिति ॥ १२ ॥

नैति मैत्र्यादिषु संयमानैः श्रद्धादिबलान्यस्य भवन्ति तत्र मैत्री भावनातो च लं येन त्रील्लोके सुखा करोति ततः सर्वहितो भवति एवं करुणा बलात् प्राप्ति नो दुःखात् दुःखहेतोर्वीस
 पां १ मुदुरति एवं मुदिता बलात् जीवलोकेषु अस्वभाधने वृष्टमात्रौ यधि कं भावना कारणं समाधेयं ह भावनातः समाधिर्यः सं संयमः यद्यपि धारणा ध्यान समाधि त्रयमे
 ६८ संयमो न समाधिमात्रं तथापि समाध्यानं तं रं कार्योत्पादात् समाधेः प्राधान्यात् तत्र संयम उपचरितः क्वचिद्भावना समाधिरिति पाठः तत्र भावना समाधी समस्तस्य संयमस्य

मौ श्रद्धादिषु बलानि मैत्री करुणा मुदिने तिति श्रोभाचना सत्र भूते षडुचिते बु मैत्री भावयित्वा मैत्रावलं लभते दुः। श्रिते बु करुणा भावयित्वा करु
 णावलं लभते पुण्य शो पु लेषु मुदिता भावयित्वा मुदितावलं लभते भावनातः समाधिर्यः सं संयमः नतो बलात् यवंध्यवीर्योपि जायते पापशोते
 पु उपेक्षावनतु भावनातश्च तस्यां नास्ति समाधि रिति अतो न बलमुपेक्षातः तत्र संयमा भावयित्वा वलेषु हस्तिबलादीति हस्ति बले संयमादस्ति
 बलो भवति नैनते यबले संयमादैनते यबलो भवति वायुबले संख्य मायुबल इत्येवमादि प्रवृत्ता लोके न्यासात् सूक्ष्म व्यवहित विप्रकृष्ट
 तानं ज्योतिः क्षती प्रवृत्ति कृत्वा मत्र तस्याप आलोकः तं योगी सूक्ष्मे वा व्यवहिते वा विप्रकृष्टे वार्थे विन्यस्य तमर्थमधिगच्छति ॥ २२ ॥

वयवौ हेतु भवतः वार्यं प्रयत्न स्तेन मैत्र्यादिबलवतः पुंसः सुखितादिषु परे वा कर्तव्ये बु प्रपत्नोऽवंध्यो भवतीति उपेक्षो दासी न्यूनतत्र भावना नपि हेतु
 सुखादिबद्धान्यं किं विदुस्तीति वनि यस्य बले संयमस्तस्य बलला भवति प्रनं सूक्ष्मे व्यवहिते विप्रकृष्टे वाऽप्ये संयमेन विन्यस्य तमधिगच्छेति ॥ २२ ॥

उमात् आधुवादितीमेरुदृष्टात् तदेवमनेन संप्रहृष्टो कोनेन संक्षेपतः सप्त लोकानुपयस्य विसरेणा तत्तत्रावी चेदिति च न शब्देन एव व्युच्यते भूमिस्थानमिति सार्थः एतेमहा

भुवनानां संख्येयं सप्तमात्रं तस्य सारः सप्त लोकाः तत्रावीचैः प्रव भूति मेरुदृष्टं वाच्यं दिसेवं भूलोकः मेरुदृष्टाद्वारं भ्य आधुवात् ग्रहनक्षत्रां तां वि
विभो तद्विष्टलोकः ततः परः स्वर्गलोकः पंचविधे माहेन्द्रस्तृतीयो लोकः चतुर्थः प्राजापत्यो महर्लोकः त्रिविधो ब्राह्मणः तद्यथा जनलोकस्तपोलोकः सत्यलो
क इति वा ह्यस्मि भूमिको लोकः प्राजापत्यस्ततो महान् माहेन्द्रस्वर्गस्तु क्ते दिवित्तरा भुवि प्रजा इति संप्रहृष्टोक्तः तत्रावी चैरुपर्युपरि निविष्टाष
एतान्नरकभूयः घनसलिलानिला निला काशतमः प्रतिष्ठाः महाकालावरी वरौखमहा रौखकालस्तत्राधतामिस्राः पत्रस्वकर्मापाज्जिनदुख
वेदनाः प्राणिनः कष्टमायुर्धर्ममाः सिध्यता यं ते ततोमहा तलवसाहल अतलवितलतला तलेपाता लाख्या निसमयाताला मिहू मिदियमष्टमीस
सही पावसुमतीपस्याः सुमेरुमध्ये पर्वतराजः काचनस्तस्य राजत वैदूर्य स्फटिक हेममणिमयानि शृंगालि तत्र वैदूर्य प्रभातु रागा न्नीलोत्प
ल पत्रश्यामो नभसो दक्षिणभागः प्रेतः पूर्वः स्वर्गः पश्चिमः कुरंगका भुज ततः दक्षिणपार्श्वेऽस्य जंर्यतोपजंरुदीपस्तस्य सूर्यप्रचाराद्वरात्रिदिवंल
नमिववर्त्तते न स्पनी लश्चैतश्च गवंत उदीनास्त्रयः पवंता द्वि सहस्रायामाः तदंतरे पुत्रीणि वषाणि नवनवनयोजनसाहस्राणि रमणकं हिरण्य
यं उत्तराः कुरव इति ॥ निषधहेम कूट हिमशैला दक्षिणतो द्वि सहस्राः तदंतरे पुत्रीणि नवनवनयोजनसाहस्राणि हरिवर्षं किंपुरुषभा
रतमिति सुमेरोः प्राचीना भर्द्वाः मास्यवत्सीमानः प्रतीचीनीः केतुमाला गंधमादनसीमानः मध्ये वर्षमिलावते ॥ २३ ॥ ॥ ॥

नरकाभनेकोपनरकापरिवाराबोध्यः एतानेवनामांतरेणो यसंहरति महेति तस्य सूर्यप्रचाराद्वरात्रिदिवंल नमिववर्त्तते यमेवास्व भागं सूर्यस्य जति तत्रा निषध

एव भागमलेकादेति तत्र दिनेमिति ॥ २३ ॥

पं० टी०
६९

सकलजन्मकडीपपरिमाणमाह तदेतद्योजनशतशहस्रं किं भूतं योजनानामशतसहस्रमित्याहुः सुमेरो हि शिदिशितदहं न पंचाशतयोजनसहस्रेण ब्रह्मसंक्षिप्तं यतोऽप्यमध्यस्थः सुमेरुः स
मुद्राश्च सर्वपराशिकल्पा इति द्विगुणा इति संबंधः यथा सर्वपराशिर्न ब्रीहिराशिरेवो द्विगुणो नापि भूमिसमस्तथा समुद्रा अपीत्यर्थः विवित्रैः शैले रवतं सैरिव्यहवतं

तदेतद्योजनशतसहस्रं सुमेरो हि शिदिशितदहं न ब्रह्मसंखलये शतसाहस्रायामोजने बुद्धिः ततो द्विगुणेन स्वर्णेन धिना वलया क्रान्तिना वेष्टितं ततश्च
द्विगुणाः शाककुशक्रौंचशालमले गोमेधपुष्करद्वीपाः समुद्राश्च सर्वपराशिकल्पाः सविचित्रशैला वतंसाः दृष्टुरससुरासर्पिर्दधि मंडला
रखा हृदयसमुद्रपरिवेष्टिताः चरमाकृतयो लोका लोकपर्वतपरिवाराः पंचाशद्योजनकोटिपरिसंख्याताः तदेतत्सर्वं सुप्रतिष्ठितसंस्थानसं
क्रम्येच्छं अमुं च प्रधानस्या एव स्वयं वा यथाकाशेऽप्युद्योत इति तत्र पाताले जलधौ पर्वते चेतेश्च देविकायाः असुरांधर्वकिं नरकिंपुरुषपक्षदास
भूतप्रेतपिशाचस्मारकाशरो ब्रह्मराक्षस रूपांडविनायकाः प्रतिवसन्ति सर्वेषु उण्यामा नौ देवमनुष्याः सुमेरुस्त्रिदशानामुद्यानभू
मिः तत्र विप्रवतं नंदनं चैत्रयं सुमानसमित्युद्याना नि सुधर्मा देवसभा सुदर्शनं पुरं वैजं पंतः प्रासादः ॥ २७ ॥ " " "

तत्र तिस्रविचित्रशैला वतंसा सहोपासदेतत्सर्वं सदीपविपिनगनीर विमलवलये लोका लोकपर्वतविष्वं भवामंडलं ब्रह्मांडमध्ये ब्रह्मसंक्षिप्तं सुप्रतिष्ठितं संस्थानं
संनिवेशोऽयं तत्तथोक्तं येषु त्रयप्रतिवसन्ति तत्र तान् दर्शयति तत्र पाताला इति सुमेरोऽसंनिवेशमाह सुमेरु इति ॥ २७ ॥ " " " " " " " " " " " "

हंस
६९

तदेवं भू लोके सप्रकारमुक्ता सप्रकारमेवांतरिक्षकलोकमाह ग्रेने विक्षेपो व्यापारः स्वर्लोकमादर्शयति माहेंद्र निवा सिनरतिदेव निकाया देवजातवः यस्मात्प्रविदेव निकायानां रूपोक्तव
 गहसर्वे संकल्प सिद्धा निसंकल्प मात्रा देवैषां विषया उपनमंति वंदारकाः पुत्राः काम भोगिनो मेथुन प्रियाः औषपादिक हेतुपित्रो संयोगमंतरेणा कस्मादेव दि व्यशरीर मेवाधर्म विशेषाति
 संस्कृतेभ्योऽप्युभोभूतेभ्यो भवतीति महर्लोकमाह महती विमहाभूतव शिनः यद्यदेते भ्यो रेव ते तत्तदेव महाभूतानि पपुंति तदिच्छातश्च महाभूतानि तेन तेन स्थानेनावतिष्ठंते ध्या
 नाहारा ध्यान मात्रा तत्ताः पुष्टा भवन्ति अत्र लोकमाह प्रथम इत्युक्त क्रमेण भूतैर्दियव शिन इति भूतानि पृथिव्या शनि इति द्वालिश्रोत्रादी नियथा नियोजुनि कंति तथैव नियुज्यंते ३

अहंशत्रुता रकास्तु ध्रुवे निवृद्धाः वायु विक्षेप नियमेनोपलक्षित प्रचाराः सुमेरो रूपं पुरि संनिविष्टा दि विपरिवर्तंते माहेंद्र निवा सिनः पदेव निकायाः त्रिदशा अग्नि
 वाता याम्याः तु विना अपरिनिर्मित वशवर्तिनः परिनिर्मित वशवर्तिनश्च ते सर्वे संकल्प सिद्धाः अलिमा चैष्योपयन्ताः कल्पा पुषो वंदारकाः काम भोगिनः
 औषपादिक ग्रेहाः उत्तमानु कला भिरक्षरोभिः कृतपद्वाराः महति लोके प्राप्ता पत्ये पंचविधो देव निकायः कुमुदा अभव प्रतर्दनाः अजनाभाः प्रविताभाः दुसेते महाभू
 तव शिनो ध्यानाहाराः कल्प सहस्रायुषः प्रथमे ब्रह्मणो जनलोके चतुर्विधो देव निकायः आभास्वराः महाभास्वराः सत्य महाभास्वरा इति ते भूतैर्दिय प्रकृति वशिनः द्वि
 णा द्वि गुणोत्तरायुषः सर्वे ध्यानाहाराः कल्प सहस्रायुषः उर्ध्वरेतसः उर्ध्वं अप्रतिहत ज्ञानाः अधरभूमिषु अनाद्य न ज्ञान विषयाः ततो ये ब्रह्मणः सत्य
 लोके ब्रह्मारी देव निकायाः अकृत भवन न्यासाः स्वप्रतिष्ठाः उपर्युपरि स्थिताः प्रधान वशिनः यावत्सर्ग पुषः ॥ २५ ॥ " " "

कृमापेक्षया द्वितीयं ब्रह्मणस्तथो लोकमाह द्वितीय इति भूतैर्दिय प्रकृति वशिन इति प्रकृतिः पंचतन्मात्राणि तद्वशिनस्तदिच्छातो हितमात्रा एव कायारेण परिषमं नदस्य गमितः
 द्विगुणोति आभास्वरेभ्यो द्विगुणा पुषे महाभास्वरास्तेभ्यो विद्विगुणा पुषः सप्त महाभास्वरा इत्यर्थः उर्ध्वसत्य लोके अप्रतिहत ज्ञानाः आधीचे सुप्रसन्नतथो लोकं कल्प्या व्यवहृता दिसर्व
 ज्ञानां तीत्यर्थः ततो यं ब्रह्मणः सत्य लोकमाह ततो य इति अकृतो भवनस्य गहस्प न्यासो वैस्तेतथोकाः आधाराभावादेव स्वप्रतिष्ठाः स्वेषु शरीरेषु प्रतिष्ठार्थं जातेतथोकाः प्रधान
 वशिनस्तदिच्छातः सत्य रजस्तमां सिप्रवर्तंते यावत्सर्ग पुषः तथा च श्रूयते ब्रह्मणा सहते सर्वेषां प्राप्ते प्रति सचरे परस्पाते कृतात्मानः प्रविशंति पश्यन्ति ॥ २५ ॥

पांटी
७०

तदेवंचतुर्लोकैर्देविकायां साधारणधर्मा नुक्ता नाम विशेषग्रहणेन धर्मविशेषा भाह तत्रेति अच्युता नाम देवाः स्मृत विषयज्ञानसुखास्तेन ते तृप्यन्ति शुद्धनिवासानाम देवांस्तस्मै विषय
ध्यानसुखाः तेन ते तृप्यन्ति सत्याभानाम देवांश्चंद्रविषयध्यानसुखास्तेन ते तृप्यन्ति संज्ञासंज्ञिनो नाम देवा अस्मिन्नामात्रध्यानसुखास्तेन ते तृप्यन्ति न एते सर्वे संप्रज्ञातसमाधिमुपासते
अणसंप्रज्ञातसमाधिनिष्ठा विदेहप्रकृतिलयाः कस्मान्न लोकमध्ये अस्मत्तदस्यत आह विदेहप्रकृतिलयास्ति त्रिबुद्धिबुद्धिर्मतो हि दर्शित विषया लोकयात्रावहं तो लोकेषु वर्तन्ते न चैवं विदेह

तत्राच्युताः सवितर्क ध्यानसुखाः शुद्धनिवासाः सविचारध्यानसुखाः सत्याभा जानंश्चमात्र ध्यानसुखा संज्ञासंज्ञिनास्मिन्नामात्र ध्यानसुखाः स्मृतौ लोभमधेवतिष्ठन्ते
न एते समलोकाः सर्वे सत्रसकाः विदेहप्रकृतिलयास्तु मोक्षयदेवर्तनदतिन लोकमध्ये सन्यस्ता इत्येतद्योगिनां साक्षात्करणं यं सर्वद्वयसंयमं कृता ततो न्यतापि रक्षा
वदभ्यसेत्पुनरिह सर्वदृष्टमिति चंदेतारा वदज्ञानं चंदे संयमं कृत्वा तमावृहं विज्ञानीयात् ॥ २४ ॥ ध्रुवेन दुर्गतिना ततो ध्रुवे संयमं कृत्वा तमाणां गतिं विज्ञानीयात् उर्ध्वं विमने उक्तं
संयमस्ता निविज्ञानीयात् नाभिचक्रे कायवृहज्ञानं नाभिचक्रे संयमं कृत्वा कायवृहं विज्ञानीयात् वातपितृश्रेष्ठाणां स्वपोदोवाः धातवः सप्तवक्त्राः स्रक् लोहि
तमां सत्तापु अस्ति मज्जा मे देष्टुं काणि पूर्वपूर्वमेषां वाच्यमिति एव विन्यासाः ॥ ३० ॥ कंठं कृत्वा वेष्टुं सिपासा निवृत्तिः जिह्वाया अधस्तात् तनुः मुंता अधस्तात् कंठः
ततो धस्तात् रूपः तत्र संयमात् स्रु सिपासेन बाधेते ॥ ३१ ॥ कूर्मनाद्यां त्वै र्थं कृत्वा धः उरसि कूर्मका रनाशनं स्यात्कृतं संयमः स्तिरपदं लभते यथासंकी गोधावेति ॥ ३२ ॥ २६ ॥

प्रकृतिलयाः सत्यपि साधिका इत्यर्थः तदेतदासत्यलोकमात्रा चैर्योगिना साक्षात्करणीयं सूर्यद्वारेण सुषुम्नायां ना आं न चैतापितत् साक्षात्कारो भवतीत्यत आह एवं
तावदप्यत्रापि सुषुम्नाया अन्यत्रापि योगोपाया येष दिष्टेषु याव दिदं सर्वं जगदहं मिति बुद्धिसत्त्वं हि स्वभावत एव विश्वप्रकाशनसमर्थं तमोमलावतं यत्रैकजसो
याद्यते तदेवैककाशयति सूर्यद्वारसंयमो द्वादशतनुं पुनः प्रकाशयति न चैवमन्यत्रापि संगते संयमस्य तावन्मात्रो द्वादशसायर्षादिति सर्वमवदातं तत्र तत्र जिज्ञासाया योगिन
सत्र संयमः एवं सु सिपासा निवृत्तिहेतुः संयमः स्वर्यहेतु प्रसूत्रपदैरूपदिष्टो भाष्योण च निगदव्याख्याते न व्याख्याते न व्याख्यात इति न व्याख्यात ॥ २६ ॥ ॥ ॥

हेरव
७०

कने सुधाशदेनसुषुम्नाडील स्पतेतत्र संयमन्ति कर्वे प्रतिमा ऊहस्तद्वप्रातिमं वसं ख्याने हेतुसंयमवतोहितश्च कर्वे प्रसंख्यानोदयपूर्वलिङ्गं पदू हजं तानं तेन सर्वं विज्ञानात्रियो
गी तच्च प्रसंख्यानसन्निधापनेन संसारान्तरयतीति तारकं द्विवित् हृदयपदं वा चेष्टे यदि ह्यस्मिन् ब्रह्मपुरे हृत्वा हा मा ब्रह्म तस्य पुरनिलयस्तद्वित्तत्र विज्ञा

सूक्ष्मोति विशिष्टदर्शनं शिरः कपाले अंतः छिद्रं प्रभास्वरत्वात् न्योतिस्तत्र संयमात् सिद्धानां च वा एधि व्योमं तालवर्तिनां द
र्शनं ॥ ३३ ॥ प्राप्तिमाहासर्वो प्राप्तिमंताप्रतारकं तद्विवेकज्ञानस्वरूपं यथोदये प्रभास्वरस्यैतेन वा सर्वमेव ज्ञानात्रियोगी प्राप्तिम
संज्ञानस्यो सताविति ॥ ३४ ॥ हृदये चित्तसं चित्तं यदि ह्यस्मिन् ब्रह्मपुरे हृत्वा हा मा ब्रह्म तस्य पुरनिलयस्तद्वित्तत्र विज्ञा ॥ ३५ ॥

नातिस्वमिति हृत्वं गी तंतस्वपुंडरीकमधोमुखं वेश्मनसः चित्तसंवेदनत्वे हेतुमाह अत्र विलानं तत्र संयमाच्चित्तं विज्ञानातिस्ववृत्तिविशिष्टं ॥ ३९ ॥

पौ. २१०

७१

सन् यत्र प्रकाशरूपस्यातिस्वच्छस्य नितांताभिभूत रजस्तमस्तया विवेकख्यातिरूपेण परिणतस्य बुद्धिसत्त्वस्यात्यन्तैतन्यासंकरस्तत्रैव कथारजस्तमसोर्जडस्वभावयोरित्याशयः
वाक्स्वरकारः सत्पुरुषयोर्मित्युवाच इममेवाभिप्रायं गृहीत्वा भाष्यकारोऽप्याह बुद्धिसत्त्वप्रख्याशालमात्रमथितु विवेकख्यातिरूपेण परिणतमनो नितांतशुद्धप्रकाशतया संतसारूप्यं
चैतन्येनेत्यत आह समानेति सत्त्वेनोपनिबन्धनमविना भावः संबन्धः समानसत्त्वोपनिबन्धने च योरजस्तमसोक्तेतयोक्ते वशाकारोऽभिभावः असंकरमाह तस्माद्वेति चक्रारोप्यर्थं न केन
लं रजस्तमोभ्यामित्यर्थः परिणामिन इति वैधर्म्यपरिणामिनः पुरुषादुक्तं यत्तया विशेषः शान्तधोऽमृतरूपाया बुद्धे चैतन्यविबोद्धो ह्येनैतन्यस्य शान्ताद्याकारा धारोप्यर्थं इमसद्वत्सु
ष्ठु साहित्यप्रतिबिंबितस्य तत्त्वा कल्पना रोपः भोगहेतुमाह दर्शितविषयात्वादिनि असंक्रियात्मानं ननु बुद्धिसत्त्वमस्तु पुरुषाभिन्नं भोगस्तु पुंसः कुतो भिद्यत इत्यत आह तत्रो
गपत्ययो भोगरूपः प्रत्ययः सत्त्वस्य अतः परार्थत्वादृश्यो भोग्यः सत्त्वहि परार्थं संहतत्वात्तदर्थं भोग इति सोऽपि परार्थः यस्मै च परस्मात् अतो तस्य भोक्तुं भोग्यः अथवा नुक्

सत्पुरुषयोरसंज्ञा संकीर्णयोः प्रत्यया विशेषो भोगः परार्थत्वात् स्वार्थसंयमात् पुरुषज्ञानं बुद्धिसत्त्वप्रख्याशालं समानसत्त्वोपनिबन्धने रजस्तमसा वशात्कृत्य स
त्पुरुषास्य ता प्रत्ययेन परिणतं तस्माच्च सत्त्वात् परिणामिनो संतविधर्मोऽशुद्धोऽप्यभिनिमात्ररूपः पुरुषः तयोरसंज्ञा संकीर्णो योऽप्रत्यया विशेषो भोगः पुरुष
स्य दर्शितविषयत्वात् तस्य भोगप्रत्ययः सत्त्वस्य परार्थत्वादृश्यः यस्तु तस्माद्दिशि ह्यप्यभिनिमात्ररूपोऽप्ययोरुभयः प्रत्ययस्तत्र संयमात् पुरुषविषया प्रज्ञा जीप
तेन च पुरुषप्रत्ययेन बुद्धिसत्त्वानना पुरुषो दृश्यते पुरुष एव तं प्रत्ययं स्वात्मा बलवन् पश्यति तथा सत्त्वं विज्ञात रमरे केन विज्ञानीयादिति ॥ ३६ ॥ "२२"

लवेदनीयस्तु सुखदुःखानुभवो भोगः न चायमात्मानमेवानु कूलयति प्रतिकूलयति वात्मनि च त्विरोधादतो नु कूलनीयप्रतिकूलनीयार्थो भोगः स भोक्ता आत्मा तस्य दृ
श्यो भोग्य इति यस्तु तस्मात्परार्थादिशि दृश्यते परार्थादिति पंचम्यन्यपदोऽप्याहोरेण व्याख्या ता स्यादेतत् पुरुषविषया चेत्येताहं न भोः पुरुषः प्रज्ञायाः प्रज्ञे य इति प्रज्ञांतरमे
मेव तत्र तत्रे सन वच्छापात इत्यनेन आह न च पुरुषप्रत्ययेनोति अपमभिसंधिः चित्ताजडः प्रकाशनेन जडेने चितिः पुरुषप्रत्ययस्य विदामानकथां विदामानं प्रकाशयेत् चिदात्मा त
पराधीन प्रकाशो न उंचकाशापतीति उक्तं बुद्धिसत्त्वात्मनेति अविद्रूपतादात्म्येन जडत्वमाह बुद्धिसत्त्वात् पुरुषप्रतिबिंबित्वनात् पुरुषालबनं ननु पुरुषप्रकाशानां पुरुषालं
बनं बुद्धिसत्त्वमेव नु तेन प्रत्ययेन संक्रांत पुरुषप्रतिबिंबं पुरुषाद्यापन्नं चैतन्यमात्मबनं इति पुरुषार्थः अत्रैव शुद्धिमुदाहरति तथा धुक्कमीश्वरेण विज्ञातारमि
ति न केन चनेत्यर्थः स च स्वार्थसंयमो नया वत्प्रधानं स्वकार्यं पुरुषज्ञानमपि निर्वर्तयति तावत्तस्य पुरस्तादा विभूती राधनेताः सर्वा दर्शयति "तत्ते" २२

हेरं

७१

तदनेन योगजवर्मानुगृहीतानामनः श्रोत्रत्वक्कसुर्जिह्वाध्याणानां यथासंख्यं प्राप्तिभूतान दिव्यशब्दाद्यपरोक्षहेतुभाव उक्तः श्रोत्रादीनां चानां दिव्यशब्दाद्युपलभकानां क्रिती
संज्ञाः श्रावणाद्यासुगमभाष्यं कदाचिदात्मविषयसंयमप्रवृत्तस्तत्र भावोद्भूतार्थतरसिद्धिरधिगम्यकृतार्थमन्यः संयमाद्विरमेदत आह ते यः युञ्जितचित्तो हितो हितिरभिमन्यते नम
उक्तं तद्वद्विष्णुकणिकामपि द्विविणसंभारः योगिनानुसमाहितचित्तेनोपनतभ्योपिताभ्यो विरतव्यं अभिसं हिततापत्रया संतिकोपशमरूपपरमदुरुपायः सर्वत्र यं कथं तद्वर्तनीकसु

ततः प्राप्तिभूतवर्णवेदनादर्शास्वादवार्ता जायंते प्राप्तिभातरूढमव्यवहित विप्रकृष्टातीतानागतत्वनं श्रावणादिव्यशब्दप्रवणं वेदादिव्यस्पर्शाधिगमः आदर्शादिव्य
रूपसंवित्र आस्वादादिव्यरससंविम्वार्तातो दिव्यगंधविज्ञानं द्रव्येता निसंजायते ॥३॥ ते समाधायुयसर्गाद्युच्छाने सिद्धयः ते प्राप्तिभादयः समाहितवि
तस्योत्पत्त्याना उपसर्गाः तद्दर्शनप्रत्यनीकत्वाद्युस्थितचित्तस्योत्पत्त्यमानाः सिद्धयः ॥३॥ बंधकारणशैथिल्यात्प्रचारसंवेदनाच्च चित्तस्य परश
रावेशः लोलीभूतस्य प्रतिसोप्रातिष्ठस्य शरीरे कमीशयवशाद्धः प्रतिष्ठेत्यर्थः तस्य कर्मणो बंधकारणस्य शैथिल्यं समाधिबलाद्भवति प्रचारसंवेदनं च चि
तस्या समाधिजमेव कर्मबंधक्षयात् स्वचित्तप्रचारसंवेदनाच्च योगावित्तं स्वशरीरान्तिः कृष्यशरीरांतरेषु निष्पिपति निष्पिप्तं चित्तं वेदिवाष्पमुपतंति यथामधुक
ऊरराजानं मक्षिका उत्पतंत ममूत तंति निविशमान मनु निविशते तथै दिवाणि परशरीरावेशे चित्तमनु विधायत इति ॥ ३९ ॥ २९ ॥ ॥ ॥

सिद्धिदुरन्येतेति सूत्रभाष्ययोरर्थः तदेवं ज्ञानरूपमैश्वर्यं उरुवदृशानां तं संयमफलमुक्तं क्रियारूपमैश्वर्यं यमफलमाह बंधाः समाधिबलादिति बंधकारणं सं
यमबलान्प्राधान्यात्समाधिग्रहणं प्रचरत्सनेन स्मिन्निति प्रचारः चित्तस्य गमानायाध्वानो नो अः तस्मिन् प्रचारे सयमात्तदेदनं तस्माच्च बंधकारणशैथिल्यात्ततेन प्रति
बध्यते अतिबद्धमप्युन्मार्गेण गच्छन्नस्वशरीरादप्युन्मिः कामति न च यत् शरीराविशति तस्मात्तत्प्रचारे फिक्तातयः इन्द्रियाणि चित्तानुसारीणि परशरीरे यथा धिष्टाने निविशंत इति ॥ ५९ ॥

७२० उच्च समस्तं दि यवति जीवने प्राणादितल्लक्षणा प्राणादयो लक्षणं यस्याः सति योक्ता द्वयोः द्रियाणां वृत्तिर्वात्स्याभ्यां तरी च वात्स्या रूपः घालोचनलक्षणः अभ्यंतरी तु जीवने सहिप्रमत्त भेदः श
 ७२१ रोशेषगहीत मारुत क्रिया भेदे हेतुः सर्वं करण साधारणः यथा कुः सामान्य करणवृत्तिः प्राणा घा वायवः यंचेति तैरस्य लक्षणीयत्वात् तस्य प्रयत्नस्य क्रिया कार्यं यं
 ७२२ पंचेती प्राणा आनासि कायाश्च हृदयावदवस्थितः अशितपीताहारपरिणति भेदं संतत्रास्तेन सममनुरूपं नयः समानः आहृदयावद्विना भेदस्वस्थानं मूलपुटी गगर्भाक्षनामप

उदानजया जलपंककंठ कादिष्वसंग उक्तां तिस्रसमस्तं दि यवतिः प्राणादितल्लक्षणा जीवने तस्य क्रियापंचतपी प्रा णो मुखना सि
 कागतिराद्वयवृत्तिः समं नयनात् समान आना भिवृत्तिः अयनयनादपानः आ पादतल वृत्तिः उत्तयनादुदान आशि
 रोवृत्तिः ॥ यपि व्या न इति एवाग्रधानः प्राणाः उदानजया जलपंककंठ कादिष्वसंगः उक्तां तिस्रप्रायणकाले भवति
 तां वशित्वेन प्रतियघते ॥ ७० ॥ समानजयान् ज्वलनं ॥ जितसमानस्ते ज उपधानं कृत्वा ज्वलति ॥ ७१ ॥ ॥ ७२ ॥ ॥ ७३ ॥

नयनहेतुरपानः आना भे राचवाद्गता दत्वा वृत्ति रुन्नयनादूर्ध्वं नयनाद् साहीनामुदानः आनासि क प्राश्च शिरसो वृत्तिरस्या व्यापी व्यानः एवा मुक्ता नो प्रधानं प्राणमुदु
 क्रमयते प्राणमुक्ता मयमनुसर्व उक्ता मंतीति तदे वं प्राणादीनां क्रियास्थान भेदेन भेदं प्रतिपाद्य सूत्रार्थमत्राप्यति उदानजयादिभि उदा ने कते कृत संपम स्रज्जलादि न प्रतिहृत उ
 कीति श्वाः चैरादिमार्गेण भवति प्रायणकाले तस्मात्तामु क्तां तिवशित्वेन प्रतिय घते प्राणादिसंयमात् द्विजये भूतज्य एताः क्रियास्थानं त्विजयादिभेदात्पति वत्तः ॥ सनतज

प्राणास्योपधनमुत्तजनं ॥ ३० ॥

हेर
 ७२
 ७३

स्वार्थसंयमादन्वाचयिष्यं श्रावणा धुक्तं संप्रति श्रावणा घर्षा देवसंपत्ता वावणा दि भवती स्याह श्रोत्रं संयम विषयं श्रोत्राकाशयोः संबंधमाधाराधेयमावमाह सर्वश्रोत्राणामाहंकारिकाणामप्याका
 शं कर्णशक्नु लीविवरं प्रतिष्ठा तदा यत्नं श्रोत्रं तदुपकाराकाराभ्यां श्रोत्रस्योपकारोपकारदर्शनान्न शब्दानां च श्रोत्रादिसहकारिता वा र्थिवादिशब्दाग्रहणे कर्णशक्नु लीसु
 ३३: श्रोत्रं भूतधिरानमेव भूतोपकारोपकाराभ्यां श्रावणादीनामुपकारोपकारदर्शनादित्युक्तं तच्चैदं श्रोत्रमहंकारिकमयः प्रतिममपस्कांतमणिकल्पेन वक्रं समुत्पन्नेन वक्रं छेदनेन क
 रं स्ववृत्ति वरं परमाक्रमगतशब्दमात्रे च पति तप्य च दिग्देशवर्तिशब्दाप्रतीतिः प्राप्ता भूतास्सनासति बाधकेऽप्रमाणीकृता भविष्यतीति तपोचपक्षि स्वस्व बंधं तुल्यदेशश्रवणानामेकश्रु
 तित्वं सर्वेषां भवतीति तुल्यदेशा निश्रवणादीनि श्रोत्रादीनि येषां चैत्रादीनां तेन थोक्ताः सर्वेषां श्रवणान्याकाशवर्त्तनीत्यर्थः तच्च श्रोत्राधिष्ठानमाकाशं शब्दोत्पन्न
 माकाशस्य न शब्दोत्पन्नं येन शब्देने सहकारिता वा र्थिवादिना शब्दान् यद्वाति तस्मात्सर्वेषां तेन जातीयश्रुतिः शब्द इत्यर्थः तदनेन श्रोत्राधिष्ठानत्वेमाकाशश्रु
 त्वाकाशयोः संबंधसंयमादिव्यं श्रोत्रं सर्वश्रोत्राणामाकाशं प्रतिष्ठा शब्दानां च यथोक्तं तुल्यदेशश्रवणानामेकश्रुतित्वं सर्वेषां भवतीति तच्चैतदाकाशस्य लिंग अनावर
 णं चोक्तं तथाऽमूर्तस्याप्यन्यत्राऽनावरणदर्शनादि उल्लेखमपि प्रख्यातमाकाशस्य शब्दग्रहणनिमित्तं श्रोत्रं वधिरयोरेकः शब्दगत्वातिम्य अपरो न गत्वातीति तस्मा
 त्श्रोत्रमेव शब्दविषयं श्रोत्राकाशयोः संबंधे कृत संयमस्य योनि नो दिव्यं श्रोत्रं प्रवर्त्तते ॥ ४२ ॥ ३१ ॥

एतत् च दर्शितमिति तच्चैकदेशे श्रुतित्वमाकाशस्य लिंगं सात्त्विकताया शब्दयं नि काश्रुतिर्यशश्चातदेवाकाशशब्दवाच्यं न ही दृश्यं प्रकृतिमंत्ररे पाशब्दयत्किः
 न चैतदा श्रुतिः पृथिव्यादिगुणस्तस्य स्वात्म निर्योग्यं न कत्वा तु पयनेति अनावरणं वाकाशकिं यथा वा शब्दं न भविष्यत् अन्योन्यसंपीडिता निमूर्त्तानि तस्य चिद्विषयभे
 दस्य तत्तत्प्रसवे रेव सर्वमावृत्तं स्यात्तन् च मूर्त्तद्रव्याभावमात्रादेवानावरणस्य आभावस्य भावोचितत्वेन तदभावेऽभावान्न च विनिशक्ति सदा श्रया भवितुमर्हति अपरिणामितया वच्छेदके ला
 भात्तान् च दिकात्तादयः पृथिव्यादिद्रव्यमति रिक्ताः संति तन्मात्रस्य वतादृशः परिणामि भेदो न भवत्येवेति सर्वमवदातं अनावरणे वाकाशलिंगे सिद्धे यत्र यत्रानावरणं
 तत्र तत्र सर्वत्राकाशमिति सर्वगतत्वमपि सिद्धमित्याह तथाऽमूर्त्तस्येति श्रोत्रस्य विप्रमारा माह शब्दग्रहणेति क्रियाहिकारणसाध्यादृष्टा यथा छिदा दिवी स्या
 दिसा ध्या तदिह शब्दग्रहण क्रियाया विकरणसाध्या भवितव्यं पञ्चकरणं चैव श्रोत्रमिति अयास्यावस्तुः शब्द एव कस्मात्कारणं न भवतीत्यत आह बधिरा बधिरयो रिति ॥
 अन्वयमतिरिक्ताभावधारण उपलक्षणं चैतत् त्वया तयोप्यस्युते ज्ञासीः रस नोदकयो नीसै का पृथिव्या संबंधसंयमादिव्यत्वं गच्छ्यहतीयं ॥ ३१ ॥ श्रीरामायनम् ॥

वा. १०
७४

काशो काशो काशसंबंधसंयमा हलपु निवा तलादीकृतसंयमासमायति चेतसस्तत्कृतदे जमना लधेति सिद्धि क्रममाह लदति अपरमपियर शरीरावेशदे तु संयमं के शकर्म विपाकसं
येनुमाह वयः विदेहमाह शरीरादिति अकल्पितायामहा विदेहया यउवायस्तत्प्रदर्शनाय कल्पितां विदेहता पदीति वनिमात्रं कल्प नात्ता नमात्रं तेन प्रहा विदेहमाह यासिति उपायो

काशो कशयोः संबंधसंयमान्नुत्तलसमापनेष्वाकाशगमने यत्र कायत्तत्रा का शतस्यावकाशदानात् कायस्यतेन संबंधः प्राप्तिः तत्र कृतसंयमो जि
तातनुसंबंधं लघुबुवात्तादिषु आपरमाए, छुसमापतिं लध्वान्ति संबंधो लघु लघुत्वाच्च जलेपादाभ्यां विदेहे तितत स्तर्त्ता नापितं तुमात्रे वि
हत्तर शिषु विहत्तरति ततो पथे वृमा का शगतिरस्य भवतीति ॥ ७४ ॥ वदिर कल्पिता वतिर्महा विदेहानतः प्रकाशावरणक्षयः शरीरादुहिर्म
मसो वतिलामो विदेहानां धारणासाय दिशरीरप्रतिवृत्त्य मनसो वहिर्व त्रिमात्रेण भवतिसाकल्ये ते युच्यते यानु शरीरे निरवेष्टा वहिर्भूतस्यै
व मनसो वहिर्वतिः सारबल्व कल्पिता तत्र कल्पितया साध्यस्य कल्पितो महा विदेहा मिति यया परशरीराणां निविशंति यो गिनः तत्र अ
धारणातः प्रकाशात्मनो बुद्धि सत्त्वस्य यदा चरणं केशकर्म विपाकत्रयं रजस्तमो मूलं तस्य वक्ष्यो भवति ॥ ७५ ॥ ३२ ॥

येनो कल्पिता कल्पितयोराह तत्रेति किं परशरीरोवेश मात्रमितोने साह तन श्वेति ततो धारणातो महा विदेहा वामनः प्रव ते सिद्धिः केशः कर्मचताभ्यां विपाकत्रयं जालपुर्णः
तदेतद्वजस्तमो मूलं विगलितरजस्तमसः सत्त्वमात्रादिवेक रत्ना त्रिमात्रं समुत्पादत् तदेतद्विपाकत्रयं रजस्तमो मूलं तया तदा तस्यैकसत्त्व बुद्धि सत्त्वमावर्णेति तस्यैव निरावरणं यो निवितं यथेडं विहति

विज्ञानातिचेति ॥ ३२ ॥

७४

स्वरूपः स्वरूपेन स्वस्वरूपं च स्वरूपं चान्वयम्वाच्यं चेति स्वरूपस्वरूपसम्पत्त्यर्थवत्त्वा नित्येषु संयमात्तज्जयः स्वरूपमाह तत्रेति पार्थिवः पार्थिवसीया सौजसा बायवीया आकाशीयाः शब्दस्पर्श
रूपरसगन्धायथा संभवविशेषाः सपङ्क्तु गोधारादयः शोतोष्मादयो नीलपीतादयः कषायमधुरादयः सुरभ्यादयः एते हि नामरूपप्रयोजनैः परस्परतो निघ्नत इति विशेषः एतेषां च पृथि
व्याः गन्धवर्जं चक्षुरीः पृथु गन्धरसवर्जं त्रयसो जसि गन्धरसरूपवर्जं द्वौ न भवेदिति शब्द एव काशेन एतद्देशविशेषः सहाकारादिभिर्द्वैतैः स्वरूपशब्देन परिभाषिताः शास्त्रे तत्र पार्थिवस्वाव
र्जमीः आकाशे गौरवं तरोः स्वरूपं स्वरूपमेव च इति भेदः क्षमाकार्यं काठिन्यं सर्वतो गता अपाधमीः स्नेहः सौम्यं प्रभाशोऽप्यमाद्वं गौरवं च यत् शैत्यं रक्षापवित्रं संस्थानं चैव काठिण्यं तैज
साधर्म्यः उर्ध्वमाकृषा बुकंदं गन्धपाचकं लघुमास्त्रं च स्वरूपं जसि चैते तः पूर्वाभ्यां निबलक्षणा बायवीयाधर्मानि रज्ज्यां पवित्रत्वमाश्रितानां रज्ज्वत्वं च लघुमायतारौ स्वरूपयोर्धर्मः पृथि
वाः आकाशापाधर्म्यं सर्वतो गतिरूहो विष्टं भवेति च त्रयः आकाशधर्मा व्याख्याताः सर्वधर्मविलक्षण इति त एते आकारप्रभृतयो धर्मस्तैः सहेति आकाशधर्मसामान्यविशेषो गोत्वादिति द्वितीयं

स्वरूपस्वरूपसम्पत्त्यर्थवत्त्वं संयमात्तज्जयः तत्र पार्थिवधाः शब्दादयो विशेषाः सहाकारादिभिर्द्वैतैः स्वरूपशब्देन परिभाषिताः एतद्भूता
नां प्रथमं रूपं द्वितीयं रूपं स्वसामान्या मूर्तिः भूमिः स्नेहो जलं वद्विरुद्धता वायुः प्रणामी सर्वतो गतिरुकाशः इत्येतत् स्वरूपा शब्दे
नोच्यते अस्य सामान्यशब्दादयो विशेषः तथा चोक्तं एकजतिरसमन्वितानां मेवाधर्ममात्रमावृत्तिरिति ॥ ३३ ॥

स्वरूपमाह द्वितीयं रूपं स्वसामान्यं मूर्तिः सांख्यिकं काठिन्यं स्नेहो जलं मज्जापृथिव्या धानहेतुः वद्विरुद्धता और्ध्व्ये सौर्ध्वे भौमे च सर्वत्रैव तेजसि समवेतो फूतेति सर्वे
चेताधर्मि एते रभो ह विवक्षयामि धानं वायुः प्रणामी वहनशालः तदाह चलेनेन रणादीनां शरीरस्यादनेन च सर्वगंध्यायु सामान्यं नामित्वं मनुमीयते सर्वतो गति काशः स
र्वत्र शब्दोपलब्धिदर्शनात् प्रोत्राश्रयकाशगुणेन हि शब्देन पार्थिवदिशब्दोपलब्धि रित्युपपादितमध्यस्तात् एतत् स्वरूपशब्देनोक्तं अस्मैव मूर्त्या हि सामान्यस्वरूपशब्दादयः ब्रह्मादयः
उल्लतादयः शुक्लादयः कषायत्वादयः सुरभित्वादयो मूर्त्यादीनां सामान्यानां भेदाः सामान्यान्धर्मि मूर्त्यादिनिजं बीजवीरपनसामलकफलादिनिरसादिभेदात्परस्परं भावते
ते तेनैतेषां मेतेरसादयो विशेषाः तथा चोक्तं एकजतिरसमन्वितानां प्रत्येकं पृथिव्यादीनामेकैकया जात्या मूर्तिस्नेहादिना समन्वितानां मेवाधर्ममात्रमावृत्तिरिति ॥ ३३ ॥

तरेवंसागमं स्यात्तुं विशेषाश्च एवमुक्तं ॥ ये चाहुः सामान्यविशेषाभयोद्वयमिति तस्याह सामान्यविशेषसमुदायोत्रदर्शनेद्वयं वेचितदा अपोद्वयमास्ति यतैरपितत्समुदा
 योनुभूयमानोनामकोतव्यः न चतद्वयत्वेनयोराधारोद्वयमिति भवति तस्मात्तदेवास्तुद्वयं ननुनाभ्यां तनुसमुदायाच्चतदाधारं प्रममुपलभामहेयावभ्योत्रावसमुदायाविवचनदाधार
 येषां पृथि धंशिखारसमूहोद्वयमित्युक्तं तत्रसमूहमात्रेद्वयमिति प्रमायनुत्ते समूहविशेषोद्वयमिति निक्षीरपितुंसमूहप्रकारानाहद्विष्टो हीति यस्मादेवंतस्मान्समूहमात्रेद्वय
 मित्यर्थः ह्यभ्योप्रकाराभ्यांतिष्ठतीति द्विष्टः एकंप्रकारमाहप्रत्यस्तमितेति प्रत्यस्तमितोमेवोयेषामवयवनांतेतथोक्ताः एतदुक्तं भवति शरीरवक्ष्यवचनशब्देभ्यः समूहः प्रतीय

सामान्यविशेषसमुदायोत्रद्वयोद्विष्टो हि समूहप्रत्यस्तमितमेवावयवानुगतः शरीरं वक्ष्ये एवंचनमिति शब्देनोपात्तमेवावयवानुगतः समूहः
 उभयेदेवमनुव्याः समूहस्यदेवा एकोभागः ॥ मनुष्याद्वितीयोभागः ताभ्यामेवाभिधीयते समूहः ॥ ३७ ॥

मानोऽप्रतीतावयवभेदस्तद्वाचकशब्दाप्रयोगात्समूहको वगम्यत इति युता एतसिद्धावयवत्वेनचेतनानेतनत्वेनवोराहरणचतुष्टयं युता एतसिद्धावयवत्वं चाग्रेवक्ष्यते द्वितीयकार
 माहशब्देनोपात्तमेवावयवानुगतः समूहः उभयेदेवमनुव्याद्विष्टो हि शब्देनोभयशब्दवाच्यस्यसमूहस्यभागौ निश्चयिवातौ ननु उभयशब्दो नवद्वयवभेदो न प्रतीयते तत्र कथं
 युवात्तमेवावयवानुगतमस्य त ओहनाभ्यां भागाभ्यामेव समूहोभिधीयते उभयशब्देनैकभागद्वयवा शब्दसहितेन समूहोवाच्यः वाक्यस्यावयवार्थवाचकतादिति भावः

हेरं

३५

पुनरै विभगाहसचेति मेदेनचां मेदेनच विवक्षितः मेद विवक्षितमाहः आम्नाणां वनं ब्राह्मणानां समूह इति मेद एव षष्ठी श्रुतेः यथा गर्गाणां गौरिति अमेद विवक्षितमाह आम्नवनं ब्राह्मण
संपद्यति आम्नाश्च ते वनं चेति समूहस्य भूतानां मेदं विवक्षितं सामानाधिकरण्यमित्यर्थः विधांतरमाह सपुनरिविधः पुन सिद्धावयवः समूहः पुन सिद्धाः पथ क सिद्धाः सान्द्रता अवय
वापस्य सतथोक्तः संपवनमिति सान्द्रता हितदवयवाश्च साश्च गवश्चापुन सिद्धावयवश्च समूहो वसोगोः परमाणुरिति निरंतरा हितदवयवाः सामान्यविशेषावासास्त्रयोवेति तदेते
समूहो वद्वय भूतसमूहं निर्धारयति अयुत सिद्धे नि तदेव सांस्कृतिकं द्रव्यं तु साधप्रकृतमुपसंहरति एतत् स्वरूपमित्युक्तमिति तृतीयरूपं विवक्षुः पठति अथेति उक्तमाह

सचमेदा मेद विवक्षितः आम्नाणां वनं ब्राह्मणानां संधः आम्नवनं ब्राह्मणसंघ इति सपुन द्विविधोऽयुत सिद्धावयवोऽपुन सिद्धावयवः समूहो वनसंघ इ
ति अयुत सिद्धावयवः संधातः शरीरं वक्षः परमाणुरिति अयुत सिद्धावयवभेदानुगतः समूहो द्रव्यमिति पतंजलिः एतत् स्वरूपमित्युक्तं अथ किमेषां
स्वरूपतया त्रभूतकारणतस्यैकोवयवः परमाणुः सामान्यविशेषात्मापुन सिद्धावयवभेदानुगतः समुदाय इत्येवं सर्वत आत्राणि एतन्तृतीयं यद्यभूतानां च
तृथं रूपं स्वातिक्रिया स्थिति शाला गुणाः कार्य स्वभावानुपातिनोऽवयवशब्दे नोक्ताः अथैषां पंचमं रूपमर्थवत्वं भोगावयवार्थतागुणो धेवान्वयिनी गुणास्तत्रा
त्र भूत भैतिके स्थिति सर्वमर्थवत् तेष्विदानीं भूतेषु पंचसु पंचरूपेषु संयमात् तस्य तस्य रूपस्य दर्शनं ज्ञयश्च प्रादुर्भवति तत्र पंच भूत स्वरूपाणि
नित्या भूत जयो भवति तज्जपाद्यत्सा नुसारिण्य इव गवोऽस्य संकल्पानुविधा विन्यो भूत प्रकृतयो भवन्ति ॥४६॥ ॥३५॥ " " " "

तन्मात्रमिति तस्यैकोवयवः परिणाम मेदः परमाणुः सामान्यमूर्तिः शब्दादयो विशेषा तहात्माः आयुत सिद्धाते रंतरा येवयवाः सामान्यविशेषासंज्ञे देव नुगतः समुदायः प
था च परमाणुः सूक्ष्म एव सर्वत आत्राणि सूक्ष्म रूपमिति उपसंहरति एतदिति अथ भूतानां चतुर्थं रूपं स्वातिक्रिया स्थिति शाला गुणाः कार्य स्वभावमनुपतिनुमनुप
तिनुमनुगंतु शालं येषां ते तथोक्ताः अतएवावयवशब्दे नोक्ताः अथैषां पंचमं रूपमर्थवत्वं विवक्षोति भोगेति नन्वेव पिसं तु गुणा अर्थवत्तस्मात्का
कीणां वत्तमित्यत आह गुणा इति भौतिका गोचरादयः तदेवं संयम विषयमुक्त्वा संयमंत फलं चाहते स्थिति भूत प्रकृतयो भूत स्व भावाः ॥३५॥ "

३६ संकल्पानुविधाने भूतानां किं योगिनः सिद्धिर्वाप्त्यर्थं तत्राह तत्राह संकल्पनाच्चतस्रः सिद्धयो भवन्तीत्याह तत्राणि सामानाधिकरण्यात् ३७ लक्ष्मिमाहानपि कथं भवेत्तु कालावस्था कथं विहर
 पो ३० ति महिमा अत्योपिता नगरा नगरिमाणो भवन्ति प्राप्तिः सर्वभावाः सन्निहिता भवन्ति योगिनः तद्यथा भूमि एवांगुल्यये एव शान्ति चंद्रमसं स्वस्त्य संयम विनयात् सिद्धिमाहा प्राकाशमिहान
 ३६ भिद्यन्तेनास्वरूपं भूतस्वरूपैर्भूतैर्निर्दिश्यते भूमाचुमज्जति निमिज्जति च यथोक्ते विषयसंयमसंयमना सिद्धिमाह वशितं भूतानि यथादीनि भौतिकानि गोचरयदीनि तेषु ते पुनश्च सन्तं न
 वन्ति तेषां त्वत्त्वः तत्कारणतमात्रं यथादिपरमाणुवशा कारात्तत्कार्यवशा कारः तेन वानियथा स्थापयति तत्रात्रितया वति हंत इत्यर्थः ३८ अन्यविषयसंयमना सिद्धिमाह
 ईशितं तेषां भूतभौतिकानां त्रितमलप्रकृतिः सन्नयः प्रभव उत्पादो यथो विनाशो यथो यथावस्थानं तेषां मीष्टे अर्थवत्संयमा सिद्धिमाह यत्र कामावसा

तातो एमदिप्रादुर्भावः कायसंयमना न निघातश्च तत्राणि सामानाधिकरण्यात् ३९ लक्ष्मिमाधुर्भवति महिमा महान् भवति प्राप्तिः सुखेण एव शान्ति चंद्रमसं प्राक्तां मयि कानि निघातः
 भूमाचुमज्जति निमज्जति यथोक्ते वशितं भूतभौतिकेषु वशा भवन्ति अवश्यश्चायेवां ईशितं तेषां प्रभावा यथो यथावस्थाना मीष्टे यत्र कामावसा यत्संयमसंयमना
 यथासं कल्पस्तथा भूतं प्रकृतीनामवस्थानं न वशा की विपदार्थं विषयो संकरोति कस्मात् अन्यस्य यत्र कामावसा यिनः सर्वसिद्धयतथा भूतेषु संक
 ल्पादिनि एतां यथा वैश्वर्णलिकाय संयमना एतां तद्वर्मान निघातश्च यथो वीर्यस्य निरुणादियोगिनः शरीरादि क्रियां शिलामयं नुविशतीति नापः सिद्धाः
 क्लेशं निनाशिरुहो हति नवायुः प्रणामी वहति अनावरणात्स बोध्या काशे भव स्यादतः कायः सिद्धात्राम पादृशो भवति ॥ ३७ ॥ ३६ ॥

विलेससंयमना विक्षिप्तगुणार्थं वतो हि योगी यद्यर्थतया संकल्पयति तत्तस्मै प्रयोजनाय कल्पते विषमप्यनर्तको संकल्पमोक्षयन् जीवयतीति स्यादेतत् यथा शक्ति कार्यं
 यथा संकरोत्येव पदार्थं विषयो समपि कस्मात् न करोति तथा च चंद्रमसमादिसंयमना कुहं च सिनीवाली मिसन आहन च शक्तौ वाति नखलेते यत्र कामावसा यिनस्तत्र भव
 तः परमेश्वरस्याताम निरुमि नुमुत्सहंतेः शक्तयस्तु पदार्थानां जातिदेशकालावस्था मेदेना नियतस्वभावा इति पुन्यतेना च तदिहानुविधानमिति एतां यथा वैश्वर्णलिकाय संयमना
 न निघात इति अणिमादिप्रादुर्भाव इत्यनेनैव तद्वर्मान निघातसिद्धौ पुनरुपादानं कायसिद्धि वत् एतत् सूत्रोपबद्धसकल विषयसंयमफलवत्तापनाय सुगममन्यत् ॥ ३६ ॥

रूपसंपदमाह रूपसंपन्नवज्रस्येवसंननमवयवकहोदो निविडो यस्य सतश्चाग्नि तभूतस्य यो गिन इन्द्रियज्ञयो वापमाह प्रयः ग्रहणं च स्वरूपं चास्मितावाच्यमप्यर्थवत्तं च चते पुंसं यमस्तस्मा
 दित्यर्थः गृहीतिर्ग्रहणं तच्च यावत् धीन निरूपणमिति ग्राह्यं दर्शयति सामान्यविशेषाभेति ग्राह्यमुक्त्वा ग्रहणमाह ते चिति वस्तिरलोचनं विषयाकारावपि एतन्निमित्तावत् ये तद्गुः
 सामान्यमात्रगोचरं द्रियवत्तिमित्तिता नृपत्या हनन्ति गत्स्वत इति ग्रहणं सामान्यमात्रगोचरं ग्रहणं बाह्यं द्रियतंत्रं हि मनोबाह्ये प्रवर्तते अन्यथा धव धिराधा वधसंगात् तदिह यद्दिनविशे
 षविषयमिन्द्रियं तेनासावनालोचितो विशेष इति कथं मनसानुवचसीयेत तस्मात्सामान्यविषयमिन्द्रियालोचनमिति तदेतद्ग्रहणमिन्द्रियाणां प्रथमं रूपं द्वितीयं रूपमाह स्वरूपं पुनरिति ॥

रूपलावण्यलवजुसं हननमलाभिकायसंघत्त दर्शनीयाः कांतिमात्र अतिशयवत्तः वज्रसंहननश्चेति ॥ ४८ ॥ ग्रहणस्वरूपास्मितावाच्यवत्त संयमादिन्द्रियज्ञयः सार्धं न्य
 विशेषात्ताशब्दादिर्यासः तेषां द्रियाणां वस्तिर्ग्रहणं न च तत्सामान्यमात्रग्रहणं कारणं कथमात्रालोचितः सविषयविशेष इन्द्रियेण मनसानुवचसीयेतेति स्वरूपं पुनः प्रका
 शात्मनो बुद्धिस्तस्य सामान्यविशेषयोरप्युत सिद्धावयवमेदानुगतः समुद्रोद्वयमिन्द्रियं तेषां तृतीयं रूपं अस्मितालक्षणो हंकार इतस्तस्य सामान्यस्य द्रियाणि
 विशेषाः चतुर्थं रूपं व्यवसायात्मकाः प्रकाशक्रिया स्थितिशलागुणो येषां मिन्द्रियाणि साहंकाराणि परिणामः पंचमं रूपं गुणेषु यद्गुणं पुरुषार्थं
 वत्तमिति पंचस्वेतेषां द्रियरूपेषु यथाक्रमं संयमः तत्रैव यत्क्रत्वा पंचस्वरूपजयादिन्द्रियज्ञयः प्रादुर्भवति योगिनः ॥ ४९ ॥ ३१ ॥

अहंकारो हि सत्ताभागेनात्मीयेनेन्द्रियाण्यजीजनत् अतोपतत्रकरणत्वं सामान्यं यच्च नियतरूपादिविषयत्वं विशेषस्तदुभयमपि प्रकाशात्मकमित्यर्थः तेषां तृतीयस्यमिति
 अहंकारो हंदिमार्णाकारणमिति च त्रेन्द्रियाणि तत्र तेन भवितव्यमिति सर्वेन्द्रियसाधारणा सामान्यमिन्द्रियाणां मित्यर्थः चतुर्थं रूपमिति गुणां हि द्वैतं व्यवसेयात्मकत्वं व्यवसायात्मक
 त्वं च तत्र व्यवसेयात्मको तां ग्राह्यतामास्था व्यप्यं वतमात्राणि भूतभौतिका नि निर्मिमेति ॥ व्यवसायात्मकत्वं तु ग्रहणरूपमास्था व्यसाहंकाराणां द्रियाणां स्पर्शः शेषं सुगमं ॥ ३२ ॥

पुं० पंचरूपेन्द्रियजया सिद्धिराहतश्च विदेहनामिन्द्रियाणां करणभावो विकरणभावः देशः काशीरादिः कालोऽतीतादिः विषयस्तस्मादिः सान्वयेन्द्रियविजया सर्वप्रकृतिविकारवशित्वप्रधान
जयः ता एतामधुप्रतीकादित्युच्यन्ते योगशास्त्रनिष्पत्तेः सादेतत्तद्विषयविजयादिदियालिसविषयालिवशानि भवन्तु प्रधानादीनां तत्कारणानां किमायानमिसत आहृताश्चेति करणा
नामिन्द्रियाणां पंचरूपाणि ग्रहणादीनि तेषां जयात् एतदुक्तं भवति त्रैन्द्रियमात्रजयस्यैताः सिद्धयोपि तु पंचरूपस्य तद्वर्तमानं च प्रधानादीनि तदनेतानां क्रियासु वैश्वर्यं

ततो मनोजवित्वं विकरणभावः प्रधानजयश्च कायस्या उत्तमोगतिला मनोजवित्वं विदेहनामिन्द्रियाणां निष्पत्तिका लदेशविषयापेक्षी वतिहा भो विकारणाभा
वः सर्वप्रकृतिविकारवशित्वं प्रधानजयइत्येतास्ति सः सिद्धयोमधुमती मधुप्रतीका उच्यन्ते एताश्च करणचंचकत्वरूपजयादधिगम्यन्ते ॥५०॥ सत्त्वपुरु
षान्यताख्यानिमात्रस्य सर्वभावाधिष्ठातृत्वं सर्वज्ञातृत्वं च निर्द्वन्द्वरजस्तमोमलस्य बुद्धिसत्त्वस्य परैर्वैशारद्ये परसां वशाकारसंज्ञायां वर्तमानस्य सत्त्वपुरुषान्यताख्यानिमात्ररू
पप्रतिष्ठस्य सर्वभावाधिष्ठातृत्वं सर्वात्मनो गुणव्यवसायव्यवसेयात्मकाः स्वामिने स्ते जज्ञे सशेषदृश्यात्मस्वे नोपस्थिता इत्यर्थः सर्वज्ञातृत्वं सर्वात्मनां गुणानां प्रा
प्तोदितान्यपदेशधर्मत्वेन व्यवस्थितानां मक्रमोपासुं विवेकजस्तानमित्यर्थः इत्येषा विशोकानामसिद्धिः प्राप्तिर्योगी सर्वज्ञः क्षाण्णैश्च बंधनो वशी विरहति ॥५१॥

हेतवः संयमाः साक्षात्सारं पर्येण च स्वसिद्धिपसंहरणं पादिनश्च द्वाहरेण यदर्थः तस्याः सत्त्वपुरुषान्यताख्यातेरवांतरविहृतीर्दृश्यति स्वयं ॥ निर्द्वन्द्वरजस्तमोमलस्य वैश्वर्यं त
तः परावशी कारसंज्ञा रजस्तमोम्यामुपप्लुतं दिवित्तस्य सत्त्वमवशमासीत् तदुपशमे तद्वश्यं योगि नो बहिर्नः तस्मिन्वैश्वर्ययोगिनः सत्त्वपुरुषान्यतरव्यतिमात्ररू
पप्रतिष्ठस्य सर्वभावाधिष्ठातृत्वेने देवविद्युणो ॥ तस्मात्तद्वि व्यवसायव्यवसेयात्मनो जज्ञे प्रकाशरूपा इत्यर्थः तदनेन क्रियैश्वर्यमुक्तं ज्ञानैश्वर्यमाह सर्वज्ञा
तृत्वेनेति अस्याप्रविद्धिविधायाः सिद्धे विधायाः सिद्धे वैराग्यापयोगिनजने प्रसिद्धा संज्ञा माहृष्या विशेषोकेति कैशश्च बंधनानि च कर्माणि तानि क्षाणा नियस्य सतथा ॥३२॥

हेतवः
७७

संयमां त रा एणं पुरुषापीभासक ल सा न विवेकख्याति संयमार्थनां दर्शयितुं विवेकख्याः ते परवैराग्योपजनद्वारेण कैवल्यं क समाहृत्यं यदा स्पयोगिनः क्लेशक
र्मक्षये एवंतानं भवति किंभूतमित्याह सत्वस्यायं विवेकप्रत्ययो धर्मः शेषं तत्र तत्र व्याख्यातस्तत्सुगमं संप्रति कैवल्यसाधने प्रवृत्त स्पयोगिनः प्रसूह संभवेत निराकर
णमुपदिशति स्थांगात् तानि स्थानानि ये वा संति ते स्था निभोमहेन्द्रादयस्त्वेकैकमंत्रं तस्मिन् संगमसाधनं तपोस्करणमुपदिशति पुनरिष्टप्रसंगात् तत्र यदेवाः स्थानैरुपमंत्रयन्ते तं यो

तद्वैराग्यादधिरोषवाजसये कैवल्यं यदा स्यैवं भवन्ति क्लेशकर्मक्षये सत्वस्यायं विवेकप्रत्ययः सत्संचहेयपक्षे न्यस्तं पुरुषश्चापरि
णामाशुद्धो न्यः सत्वादिसेवमस्ततो विरज्यमानस्य या नि क्लेशबीजा निराधशालिबीजकल्पाभ्यः प्रसवसमर्था निता नि सहमनसा प्रसक्तं
बं नि तेषु प्रलीनेषु पुरुषः पुनरिदं तापत्रयं न मुंक्ते तदेनेषां गुणानां मनस्विकर्म क्लेशविपाकस्वरूपेण भिन्नकानां च विना र्थाभां प्रतिश्रवणैरुपस्थाप्य संतिकेण
शवियोगः कैवल्यं तदा स्वरूपप्रतिष्ठाविति शक्तिरुपपन्न इति ॥ ५३ ॥ स्थां न्युपमंत्रणे संगमसाधनं पुनरिष्टप्रसंगात् ॥ चत्वारः खल्वमी योगिनः प्रथ
मकल्पिको मधुक्षमिकः प्रज्ञा ज्योतिरति को ना भावनी यश्चेति उत्राभ्यासी प्रवृत्तमात्रं ज्योतिः प्रथमः कृतं भरप्रज्ञा द्वितीयः ॥ ३९ ॥

जिनमेकं निर्द्धारयितुं पावंतो योगिनः संभवन्ति तावत्त एवाह वत्तार इति तत्र प्रथमकल्पिकस्य स्वरूपं माह तत्राभ्यासाति प्रवृत्तमात्रं न पुनर्वशीकृतं
ज्योतिस्तानि पराचिन्ता विदिविषयं यस्प सतया द्वितीयमाह कृतं भरप्रज्ञा इति यत्रेदमुक्तं कृतं भरप्रज्ञा प्रज्ञेति सहिभूतेन्द्रियाणि जिगीषुः ॥ ३९ ॥ ॥ ॥

पा २१०
७८

तापसाह भूतैर्दिव्यकीर्तितेन हिस्कुलादिसंयमेन ग्रहणादिसंयमेन च भूतैर्दियाणि जितानि तमेवाहव सर्वेषु भावितेषु निष्ठा दितेषु भूतैर्दिव्यजयात्परविता विदित्वा दिउक्तनखांबधौपतस्ते भ्यो
नच्यते नवनीपेषु निष्ठादनीपेषु विशोकादिषु परवैराग्यपर्यतेषु कर्तव्यसाधनवाञ्छुषप्रयत्नस्य साधनविषयस्यैव साध्य निष्ठादकत्वात् चतुर्थमाह चतुर्थ इति तस्य हि
भगवतोऽनीकमुक्तस्य चरमदेहस्य चित्तप्रतिसर्ग एको र्थः तदेतेषु योगिषु निमंत्रणविषययोगिनमवधारयति तत्र मधुमतामिति प्रथमकल्पिकेनावत्सहेन्द्रादीनां तस्यापि

भूतैर्दिव्यजयात्तृतीयः सर्वेषु भावितेषु भावनीपेषु कृतरक्षाबंधः कर्तव्यसाधनादिमांश्चतुर्थो यस्त्वमित्रोऽतभावनीयः तस्य चित्तप्रतिसर्ग एको र्थः सप्तविधा अस्पृष्टां भूमि
पत्नीः तत्र मधुमतामिति मृपिसासात्तुर्वर्तते ब्राह्मणस्य स्त्री निनो देवाः सत्वशुद्धिमनुपश्रुतः स्थानैरुपनिमंत्रयंते भो इहास्पतां ब्रह्मस्य तां कमनीयोयं भोगः कमनीये
पंकन्या रसायनामिदं नरा मयुं वाधते वैहायसमिदं पानं अमी कल्प द्रुमाः पुण्यामंदा किनी सिद्धामहर्षयः उत्तमानु कला अक्षरसः दिव्येभ्यो
यष्टुषी वज्रोपमः कायः स्वगुणैः सर्वमिदमुपाजितमायुश्चतामिति पृथक्तां इदमस्य मज्जरममरस्थानं देवानां धियमित्येवमभिधीयमानं संगरोषान् भावयेत्
घोरेषु संसारांगारेषु संसारांगारेषु पश्यमानेन मया तननमर्याधकारे विपरिवर्तमानेन कथं विरासादितः क्लेश निमिरकिनाशायेग प्रदीयस्तस्य चेते तस्माद्योन्यो विषयवायवः यतिपत्ता
सत्त्वहलं ध्यालोकः कथमनया विषयमग्निरूपमवचितस्तस्यैव पुनः प्रदीयस्तसंसारायैरात्मानमिधनी कुर्ममिति स्वस्तिवः स्वप्नोपमेभ्यः कृपणजनप्रार्थनीयेभ्यो विषयेभ्य इत्येवं नि
श्चितमतिः समाधिभावयेत् संगमकृत्वा स्मरमपि न कुर्यात् एवमहं देवानामपि प्रार्थनीय इति स्मयादयं सुस्थितमन्यतया प्रपुनः केचु गृहीतमिवात्मानं मे भावति तथान्यासद्विज्ञा
तरपेक्षानि संप्रजोपचर्य प्रभादो तद्विवरः क्लेशानुत्तं भविष्यति ततः पुनरपि प्रसंगः एवमस्य संगमसाच कुर्वेतां भवितोर्बो इरा भविष्यति भावनीयश्चार्थो मिमुखी भविष्यतीति ॥७०॥ ॥ ॥

शकैव नास्ति तनीयोपिनोय निमंत्रणीयः भूतैर्दिव्यवशित्वेनैव न आमेः चतुर्थे विपरवैराग्यसेपत्तेरा संगशंका दूरोत्सारितैवेति पारिशेष्यात् द्वितीय एव कर्तुं भरप्रदस्तदुपनिमं
त्रण विषय इति वैहायसं आकाशगामि अक्षयमविनाशी अजरं सदा भिननं स्मयकरणे रोषमाह स्मयादयमिति स्मया सुस्थितमन्योना नित्यतां भावयिष्यति न ते स्यात्

विधास्यतीत्यर्थः सुगममन्यते ॥७०॥

हेरं
७८

उक्तं किं चिद्विषयमात्रं सर्वज्ञता साधनमिति शेषज्ञता अपितु प्रकारमात्रं विवक्षया यथा सर्वैर्व्यंजनैर्भुक्तमिति अत्र हि यावांतो व्यंजनप्रकारपत्तैर्भुक्तमिति गम्यते ननु निःशेषेदि अस्ति च निः
शेषवचनः सर्वशब्दः यथोपनीतं सर्वमिति तत्राशङ्क्येति तत्र हि निःशेषमिति गम्यते तदिह निःशेषज्ञता लक्षणस्य विवेकजनानस्य साधनं संयममाह ज्ञानं क्षणपदार्थं निदर्श
नं सर्वकमाह यथेति लोचस्पतिप्रविभज्यमानस्य पस्मिन्नवयवेऽल्पक्षतारतमं रव्यवतिष्ठते सोऽयं कर्षयर्षेणः परमाणुर्ध्यातव्याऽप्यकर्षय्यर्षेणः का लः क्षणः पूर्वापरमा
विकलकालकलेतियावत् तमेव क्षणं प्रकारान्तरेण दर्शयति यावतेति परमाणुमात्रं देशमतिक्रामेदि त्यर्थः क्रमपदार्थमाह तत्प्रवाहेति तस्य देन क्षणः कर्मप्रपत्ते नवेष्टाः क
मोवास्तवः के लुका ल्पनिकस्तस्य समाहररूपस्यापुगपदुष्टे तेषु वास्तवत्वेन विचारमह्लादित्याह क्षणतः क्रमगोचरं अणुगणद्वयं विज्ञानधर्मत्वात् क्रमस्य क्षणसमाहारस्यावास्तवत्वाच्च

क्षणतः क्रमयोः संयमाद्विवेकजं ज्ञानं यथापकर्षपर्यंतं द्रव्यं परमाणुरेवं परमापरमापकर्षपर्यंतः कालः क्षणः यावता वा समयेन चालितः परमाणुः
 पूर्वदेशं जह्यादुत्तरदेशादपसंपद्येतसं कालः क्षणतश्च वा हाविच्छेदस्तु क्रमः क्षणतः क्रमयोर्नास्ति वस्तु समाहार इति बुद्धिः समाहारो मूर्तः होरात्रादयः स्वत्वसंका
 लोस्तु न्यो बुद्धिर्माणः शब्दानां उपाती लौकिकानां व्युत्तिरस्य नानां वस्तु स्वरूपदवावभासं ते क्षणस्तु वस्तु पतितः क्रमाकलं वीक्रमश्च क्षणानंतर्गतामात्रं कालविदः का
 लद्वयावस्थते योगिनस्तच्च द्वौ क्षणौ सह भवतः क्रमश्च निरूप्योः सह भवोरसंभवात् पूर्वस्थान्तरस्य भावित्रोपदानंतर्पक्षे क्षणस्य सक्रमः तस्माद्वर्तमान एवैकः क्षणः
 न पूर्वोत्तरौ क्षणः न पूर्वोत्तरे क्षणः संतीति तस्मात् नास्ति तत् समाहारः ये तु भूतभाविनः क्षणः तेषु क्षणमा न्विता व्याख्यायाः तेनैकेन क्षणेन क्रमो
 लोकः परिणाममभवति तत् क्षणोपास्तदाः स्वत्वमी सर्वे धर्मास्तयोः क्षणतः क्रमयोः संयमान्तयोः साक्षात् करणं तत्त्वविवेकजं ज्ञानं तन्मादुर्भवति ॥ ४१ ॥

एतत्क्रमयोरेष्वस्तवात्समाहारस्ये नैसर्गिकवैतडिकबुद्धिनिश्वरहितालौकिकाः प्रतिष्ठाएवबुद्धितदर्शनाभ्यामायेकालमीदृशवास्तवमभिमन्यंतइति तत्किं स एष वा
स्तवो नेत्याह स एष स्तुवस्तुप नितो वास्तव इत्यर्थः क्रमस्यालंबनं अवलंबः सोऽस्मात्स्ति क्रमेणालंब्य ते वै कल्पिके इत्यर्थः क्रमस्य स एषा वलंबनते हेतुमाह क्रमश्चेति क्रमस्या
वास्तवते हेतुमाह न चेति नो हेतुर्थेयस्तु वैजात्यासहभावावुपेयान्तं प्रत्याह क्रमश्च न ह्येवमिति कस्मात्संभव इत्यत आह पूर्वस्यादिति तत्किं मिदानी शशविषाणयमाना
एव पूर्वोत्तरेष्वणाः नेत्याह्येति अन्विताः सामान्येन समन्वागता इत्यर्थः उपसंहरति तेनैति वर्तमानस्यैवार्थक्रियास्तु खोचितास्तु सामर्थ्यादिति ॥४९॥ ॥

पां. ४०. यद्यप्येतद्विवेकज्ञानेन शेषभावविषयमित्येव श्यते तथाप्यनिसूक्ष्मतावधमंतस्य विषयविशेष उच्यते ज्ञातिः लोकिकानां ज्ञातिभेदोऽन्यथा
 ज्ञापकहेतुः तुल्याज्ञातिः गोलं तुल्यप्रदेशः पूर्वलादिः कालाक्षी स्वस्तिमं यो लक्षणभेदः परमिति द्वयोरा मलकयोस्तुल्या आमलकत्वं ज्ञातिः वर्तुलादिलक्षणं तुल्यं
 ७९ देशभेदः परमिति यदा तु योगितानं जिज्ञासुना केन विपूर्वामलकमन्यव्यस्ययोगितो ज्ञातु रूत्तरदेशे उच्यते ततः उत्तरदेशमामलकं ततोऽप्युक्तार्थविधायकानु

तस्य विषयविशेष उच्यते ॥ ५३ ॥ ज्ञाति लक्षणदे शोऽन्याता न च छेदा तुल्य योस्ततः प्रतिपत्तिः तुल्ययोर्देश लक्षणसाकृष्ये ज्ञातिभेदो नात्रा यो हेतुः
 गौरिपुंड्रवेममिति तुल्यदेशजातीयत्वे लक्षणमन्यत्वकरं कालाक्षी गौः स्वस्तिमती गौरिति द्वयोरा मलकयोर्ज्ञाति लक्षण साकृष्यात् देशभेदोऽन्यत्वे करद्वयं
 वमिदं मुत्तरमिति यदा तु पूर्वमामलकं मन्यव्यस्यता नूत्तरदेश उच्यते तदा तुल्यदेशत्वे पूर्वमेतदुत्तरमेतदिति प्रविभागा नुपपत्तिः असंदिग्धे
 न च तत्त्वज्ञानेन मविषयतयमित्यत इदमुक्तं ततः प्रतिपत्तिर्विवेकज्ञानादिति कथं पूर्वामलकं सहस्रलो देश उत्तरामलकं सहस्रलो देशा भिः ॥ ४२ ॥

तद्देशं पूर्वमेतदुत्तरमेतदिति प्रविभागा नुपपत्तिः वास्तव्यलौकिकस्य निप्रमाण निपुणस्यासंदिग्धेन च ज्ञानेन मविषयं विवेकज्ञानवलो योगिनः संदिग्धतानुप
 पयतेः अत उक्तं सूत्रकृतानतः प्रतिपत्तिः ततश्च इति व्याचष्टे विवेकज्ञानादिति ज्ञानक्रमसंघमा ज्ञातं ज्ञानं कथं मामलकं तुल्यज्ञाति लक्षणदेशां लका
 तरा द्विवेचयतीति एवमिति कथमिति उत्तरमाह पूर्वामलकं सहस्रलो देशः पूर्वामलकं नैकस्रलो देशः तेन सह निरंतरयधेनाम्न प्रियावत् ॥ ४२ ॥ ॥

हेरंब
 ७९

नुनरा मलकसहस्रणदेशादुत्तर मलकनिरंतरपरिणामादि नः भवतुदेशयोर्मेदः किमायातमा मलक भेदस्येत्यत आह तेवामलके स्वदेशक्षुण्णानुभव निनेस्वदेशसीतोपः क्षणरतखा
 मलकस्य कालकला स्वदेशेनस होतरा धर्म्यरूप परिणामलक्षिता सा स्वदेशक्षणसंस्थानुभवः प्राप्तिर्वा ज्ञानं वा तेन भिन्ने आमलके पयोरामलके योः पूर्वतराभ्यां देशाभ्यामोत्तरा धर्म्यपरिणाम
 मक्षणं आसीत्तयोर्देशांतरा धर्म्यपरिणामक्षणविशिष्टमनुभवयोगात्तेने एव प्रत्येति संप्रति तद्देशपरिणामे विपूर्वभिन्ने देशपरिणामाद्विशिष्टस्यैतद्देशपरिणामक्षणसंय
 मतः साक्षात्करणात् तदिदमुक्तमन्यद्देशक्षणानुभवस्तुतयोरन्यत्वे हेतुरिति अनेनैव निदर्शनेन लौकिकपरीक्षकसंवादादिना परमाणोरपीदृशस्य भेदो योगीश्वर बुद्धिगम्यः
 अदे मरसाहतेनेति अपरे तु वर्णनमुदाहरति मरति वै शेषिकहि नित्यद्वयवतयोसाविशेषादित्याहुः तथा हि योगिनो मुक्तान् तुल्यजा निदेशकालात् व्यवधिरहितान्तरस्य

तेचामलके स्वदेशक्षणानुभव भिन्ने अन्यदेशक्षणानुभवस्तुतयोरन्यत्वे हेतुरिति एतेन दर्शनेन दर्शनेन दर्शनेन तपरमाणोस्तुल्यजाति लक्षण
 देशस्य पूर्वपरमाणुदेशसहस्रणसाक्षादुत्तरस्य परमाणोस्तद्देशानुपपत्तौ उत्तरस्य तद्देशानुभवो भिन्नः सहस्रण भेदात् तयो गिनो न्यत्प्रत्ययो
 भवतीति ॥ अपरे तु वर्णनं प्रियेसा विशेषास्तेऽन्यता प्रत्ययं कुर्वतीति तत्रापि देशलक्षणभेदो मूर्तिव्यवधिजातिभेदश्चाप्यत्र हेतुः क्षणभेदस्तु यो
 गिबुद्धिगम्य एवेति अत उक्तं मूर्तिव्यवधिजातिभेदाभावात्तास्ति मूलपथक् मिति वार्थ गणः ॥ ५४ ॥

रतो भेदेन प्रत्येकं तत्तेन च प्रतिपद्यते तस्मादस्तिक श्रित्यो विशेष इति तथा च स एव नित्यानां वरमा एव नित्यानां दीनां दय्याणां भेद इति तदेतत्तद्वृत्ति तत्रापीति जातिदे
 शलक्षणमुदाहृतानि मूर्तिः संख्यानं तत्तथैकं विष्टावयवसंख्यानोपपन्नमपसार्थं तस्मिन्नेव देशेन्यत्र त्रयं द्वयं कुं सितावयवसंख्ये शोपावर्त्यते तदतस्य संख्यानभे
 देन प्रत्ययः शरीरं वा मूर्तिस्तत्संबंधेनात्मनां संसा रिणामुक्तात्मनां वा भूतचरेण यादृशतादृशेन भेद इति सर्वत्र भेदप्रत्ययस्यान्यथा सिद्धे जीवविशेषकत्वेना व्यवधिर्भेदका
 रणं यथा कुशपुष्करद्वीपयोर्देशस्वरूपयोरिति यतो जातिदेशादिभेदा लोक बुद्धिगम्यः अत उक्तं क्षणभेदस्तु योगि बुद्धिगम्य एवेति एवकारः क्षणभेदमवधारयति न यो नि
 बुद्धिगम्य संतेन भूतचरेण देहसंबंधेन मुक्तात्मनामपि भेदो गिबुद्धिगम्य उनेय इति यस्य तूक्ता भेदहेतुवोन संति तस्य प्रधानभेदो नास्तीत्याचार्यो मेने ४५
 स्मादूचे कृतार्थं प्रतिनष्टमप्यनष्टं तदन्यसाधारणत्वादिनि तदेतदाह मूर्तिव्यवधीति उक्तभेदहेतुपलक्षणमेतत् जगन्मूलस्य प्रधानस्य एव भेदो नास्तीत्यर्थः ॥ ४५ ॥

५०-२० तदेवं विषयैकदेशं विवेकज्ञानस्य दर्शयित्वा विवेकज्ञानं न संसृजति तानं विवेकज्ञानमिति लक्ष्यं निर्देशः। शेषं लक्षणं संसारसागता रथतीति तारकं सर्वस्मात्प्राप्तिमाद्विशेष्यति सर्वथा विषयमिति पर्याया अत्रांतरविशेषः। अतएव विवेकज्ञानं परिपूर्णं नास्ति किंचित् विकृतं चिदगोचर इत्यर्थः। आस्तां तावत्ज्ञानानंतरं संप्रज्ञातोपि तावदस्याशः तस्मादतः परं किंपरिपूर्णमित्याह। अस्मैवांशो योगप्रदीपः संप्रज्ञातः किमुपक्रमः किमवसानम्। सावित्याहमधुमतीमिति क्रते भवरप्रज्ञैव मुमुक्षोदकारणत्वात् यथोक्तं प्रज्ञा प्राप्तादमारुह्येति तद्वतीमधुमती तां युषादाय यावदस्य परिसमाप्तिः सप्तधा प्रातर्भूमिप्रज्ञा अतएव विवेकज्ञानं तारकं भवति तदंशस्य योगप्रदीपस्य तारकत्वादिति तदेव धरं परया केवलस्य हेतुसंविश्रुतीकं प्रमातृकसत्ता पुरुषान्यताज्ञानां साक्षात् कैवल्यसाधनमित्यत्र सूत्रमवतारयति प्राप्तेने विवेकज्ञानं भवदुमावाभसत्तु पुरुषान्यताख्यातिस्तु कैवल्यप्रयोगि केत्यर्थः सर्वमिति इति सूत्रं

तारकं सर्वविषयं सर्वथा विषयमक्रमं चेति विवेकज्ञानं तारकमिति स्वप्रतिभो ह्यमनोपदेशिकमित्यर्थः सर्वविषयत्वात् नास्ति किंचिदविषयीकृतं मित्यर्थः सर्वथा विषयं अतीता नागतं च तत्पुत्रं न सर्वमप्यर्थायैः सर्वथा जानातीत्यर्थः अक्रममित्येकक्षणोपाकूलं सर्वैः सर्वथा गृह्यतां त्यर्थः एतद्विवेकज्ञानं परिपूर्णमस्मैवांशो योगप्रदीपो मधुमती भूमिमुपाराय यावदस्य परिसमाप्तिरिति प्राप्त विवेकज्ञानस्याप्राप्त विवेकज्ञानस्याप्राप्त विवेकज्ञानस्य वा ॥५५॥ सत्तु पुरुषावोः शुद्धिसाम्ये कैवल्यमिति यदनिर्दूतं रजस्तमोमहं बुद्धिसत्तु पुरुषस्यान्यताप्यत्ययमात्राधिकारदग्धं क्लेशबीजं भवति तदा पुरुषस्य शुद्धिसारूप्यमिवापन्नं भवति तदपुरुषस्योक्तरितभोगाभावः शुद्धिः एतस्यामवस्थायां केवल्यं भवति ईश्वरस्यानीश्वरस्य वा विवेकज्ञानभागिन इतरस्य वा न हि दग्धं क्लेशबीजस्य ज्ञाने पुनरपेक्षा काचिरस्ति सत्तु शुद्धिद्वारेण एतन्नामा धिजमेवैष्यं ज्ञानं चोपक्रान्तं परमार्थतत्त्वज्ञानाद्दर्शनं विवर्तते तस्मिन्निवर्तते न संयुतं तत्त्वज्ञानं क्लेशाः क्लेशाभावो क्लेशविषयाकाभावः प्रज्ञाधिकारश्चैतस्यामवस्थायां गुणानपुरुषस्य पुनर्दर्शनेनोपनिर्दिष्टं तत्पुरुषस्य कैवल्यं तदा पुरुषः स्वरूपमज्ञेनोतिरमलः चेतसी भवति ॥५६॥ इति पञ्चतन्त्रभाष्ये सारवचनं नेधिभूतिपादस्तोत्रः ॥४॥

समासौ ईश्वरस्य एवोक्तेः संयमैतं निश्चिप्राशक्तिमतोऽनीश्वरस्य वाऽनंतरोक्तेन संयमेन विवेकज्ञानभागिन इतरस्य वा नुसन्नता न विभूतिपुकाचिदपेक्षा स्ती सौहनंति ननु पञ्चनपेक्षिता विभूतयः कैवल्ये व्यर्थं स्तीर्हिता सामुपदिशतस्त आह सत्ता शुद्धिद्वारेण निरुच्छं भूतलक्षणोत्तीया नात्यंतमहेतवः कैवल्ये विभूतयः किंतु रससाक्षादित्यर्थः ज्ञानं विवेकज्ञानमुपक्रान्तं च चोपक्रान्तं परमार्थतत्त्वज्ञानादिरेकमुख्यमित्यर्थः ज्ञानादिति प्रसंख्यानादित्यर्थः अत्रांतरं गान्ये गानिय रिताः चयं वित्तः संपमा इति संयोगत्वात् ज्ञानं विवेकज्ञानमिति चार्थसंग्रहः श्लोकः ॥ इति श्रीवाक्यसिद्धिप्रविदविनायापात्रं जलभाष्यव्याख्यायां तत्त्ववैशारद्यं विभूतिपादस्तोत्रं समाप्तः ॥४॥

हेरव
२०

तरेव प्रथमं द्वितीयं तृतीयं चार्यैः समाधितं स धनं तत् विभक्तयाः प्राध्यायेन मुखादिताः रत्नस्तुपासंगिकं प्रोचोद्धातकं चोक्तं रत्नातीतं द्वे नुक्तं केवल्यं मुखादिनी पंचचैत केवल्यं भाग्यां चि
नं परलोके परलोकिने विज्ञानातिरिक्तं चित्तकरणकसुखाध्यात्मशब्दाद्युपयुक्तं रमात्मानं च प्रसंख्यानपरमकां च विना मुखाद्यं शकां च नुमिति तदेतत् सर्वमत्र पादे मुखादिनी
पदं तत्त्वं प्रसंगमुपोद्धाता ह्यतः प्रथमं सिद्धचित्तेषु केवल्यं भाग्यां चित्तं निर्द्वारमित्युक्तं पंचतयो सिद्धिमाह जन्मोपधिमेतत् तत्पञ्च समाधिजाः सिद्धयः व्याचष्टे देहांतरि ति स्वर्गो
पभोगभागीया कर्मणो मनुष्यजातीया च रिता न कुतश्चित् निमित्तान् ध्वपरिपाकात्क विदेव निजाय जातमात्रस्यैव हि तदेहांतरिता सिद्धिरणिमा चाभवतीति औपधिसिद्धिमा
ह असुरभवनं ध्वनिमनुष्यो हिकुतश्चित् निमित्ता असुरभवनं सुप्रसंभ्रातः कमनीया निरसुरकन्यकाभिरुपनीतं रसापन्नमुपयुज्यात्तरामरण त्वमयाश्च सिद्धिरप्सादपति इहै
व वारसाय त्रौपयोगेन न यथा मांडव्यो मुनीरसोपयोगाद्धिं ध्ववासीति मंत्रसिद्धिमाह मंत्रैरिति तत्पञ्च सिद्धिमाह तत्पसेति संकल्पसिद्धिमाह कामरुपाति यदेव कामयते

जन्मोपधिमेव तत्र तपः समाधिजाः सिद्धयः हेतवन्तरिता जन्मना सिद्धिरौषधिभिरसुरभवेनेषुरसावनेनेत्येवमादिः मंत्रैश्चाकाशजमनाहिमादित्यधिः तपसा संकल्प
सिद्धिः कामरूपीयत्रतत्र कामगतद्रुतेवमादिसमाधिजाः सिद्धयो व्याख्याताः तत्र कायेन्द्रियाणामन्यजातिपरिणतानां जात्यंतरपरिणामः प्रकृत्याहरात् पूर्वपरि
णाभावात् पुनरपरिणानोपजनतः तेषां मूर्खीव्यवानुप्रवेशाद्भवति कायेन्द्रियप्रकृततपश्चस्वस्व विकारमनुग्रहं ति आसुरेण धर्मादिनिमित्तमपेक्षमाणा इति ॥ २॥ १५

[illegible]

पांटी० प्रकृतां ररादियुक्तं तत्रेदं संदिश्यते किमाहुरः प्रकृतीनां स्वभाविको धर्मादि निमित्तो वेति किं प्राप्तं सती विप्रकृति पुं कदा विहासरा धर्मादि निमित्तप्रवणं च तन्निमित्तं एवे
 निपातं एवं प्राप्ते आह निमित्तं सैत्रिकवत् ससं धर्मादयो निमित्तं ननु प्रयोजकाः तेषामविप्रकृति कार्यत्वात् न च कार्य कारणं प्रयोजयति तस्य तदधीनो सति तपाकरण
 ८१ परतन्त्रत्वात् स्वतन्त्रस्य प्रयोजकत्वात् न खलु कुला लुपन्तरेषा म्दं उच्यते स लितादपु सि सि तेनो ह्यनेन चाधरेन प्रयुज्यते किंतु स्वतन्त्रेण कुला लेन न च पु

निमित्तमप्रयोजकं प्रकृतीनां वरणभेदस्ततः सैत्रिकवत् न हि धर्मादि निमित्तं प्रयोजकं प्रकृतीनां भवति न कार्येण कारणं प्रवृत्त इति कथं तद्विवरण
 मेदस्तुतः सैत्रिकवत् यथा सैत्रिकाः केदारमृगं कर्णं त्रकेदारं तद्विष्णुः समं निमित्तं त्रिंशत् खानापः पाणिनाऽपकर्षति आवरणं तांसां भिन्नं तस्या
 मृनिने स्वयं मेवापः केदारं तरमाप्लावयति तथा धर्मः प्रकृतिनामा वरणमधर्मं भिनति तस्मिन् भिन्ने स्वयमेव प्रकृत्यः स्व स्व विकारमाप्लावयं नित्यया वा
 स एव सैत्रिकस्तस्मिन्नेव केदारेण प्रभवति ओदकान् भीमान् वारसान् धान्यमूला न्यनु प्रवेशयितुं किं तर्हि मुक्त गवे धुक श्यामा कोही स्ततो
 पकर्षति अपक्वष्टे पुते पुस्वयमेव रसा धान्यमूला न्यनु प्रविशंति तथा धर्मो निवृत्तिमात्रेण कारण मधर्मस्य शुद्धा शुद्धोरसं न पिरो धातु न
 उ प्रकृति प्रवर्तौ धर्मो हेतुर्भवतीति अत्र नंदी श्वरायदय उदाहर्षीः विपर्ययेणाप्य धर्मो धर्मो धर्मे बाधेत प्रपुष्टिपरिणामरति तत्रा विनृषा जगतादय उदाहर्षीः ॥२॥

रूपार्थो विप्रवर्तकः किंतु तदुद्देशेनेश्वरः उद्देशता मात्रेण पुरुषार्थः प्रवर्तक इत्युच्यते उचितो ह्यस्य उरुषार्थस्यावृत्त सच्छेति कारणं तं युक्तं न चैतावता धर्मादीनामपि ति
 तजा प्रतिबंधाय न यमात्रेण सैत्रिकवदुपपत्तेरी श्वरस्यापि बाधितार्थप्रतिबंधाय न य एव व्यापारो वेदितव्यः तदेतन्निगदव्याख्यातेन भाष्येणोक्तं ॥२॥ ॥

हेर

८१

प्रकृत्यापूरेण सिद्धिः समर्था सिद्धिः विनिर्दिष्टनानां कायवर्तिवित्तैकत्वनानां विचारयति यदालिनि तत्र नानामनस्तेकापानां पतिचित्तमभिप्राय भेदादेकाभिप्रायानुरोधश्च परस्परप्रति
 संज्ञानं च न स्यात् ॥ पुरुषांतरवत्तस्मादेकमेव चित्तं प्रदीपचदिसारितया बहुन विनिर्दिष्टकायाऽप्योत्पत्तीति प्राप्त आह निर्माणां चित्तान्यस्मितामात्रात् यथावज्जीवन्तस्तत्सर्वमेकैकासाधारणवि
 ता चित्तं दृष्टं यथा चैत्रमेवादिशशरं तथा च निर्माणां काया इति सिद्धं तेषामभिप्रायानि स्विंमन इत्यभिप्रायेणाह अस्मितामात्रमिति यदुक्तमनेकचित्तत्वे एकाभिप्रायानुरोधश्च प्रति संधा
 नं च न स्यात् ॥ मिति तत्रोत्तरं सूत्रं प्रवृत्तिभेदे प्रयोजकं चित्तमेकमनेकेषां अभविष्यदेष दोषो यदि चित्तमेकं नानाकायवर्तिमनो न भवेन्निरमास्य तन्निर्माणोत्पदोषः न चैकं

यदानुयोगीव हूकाया नि निर्मातेतदा किं मेकमनस्काः ते भवन्ति अथानेकमनस्का इति ३ निर्माणचित्तान्यस्मितामात्रात् अस्मितामात्रं
 चित्तकारणमुपादाय निर्माणचित्तानि करोति ततः सचित्तानि भवन्तीति ॥ ३ ॥ प्रवृत्तिभेदे प्रयोजकं चित्तमेकमनेकेषां बहुनां वि
 ताणां कथमेकचित्ताभिप्रायपुरःसरं प्रवृत्तिरिति सर्वचित्तानां प्रयोजकं चित्तमेकं निर्मातेततः प्रवृत्तिभेदः ॥ ५६ ॥ ३ ॥

१० ताकृतं प्राप्तिस्विकैर्मनोभिः कृतं वाना यक निर्माणेन निजस्यैव मनसो रायकत्वादिति वा अं प्रमाणसिद्धस्य नियोगपर्यनुयोगानुपपत्तेरिति अत्र पुराणं भवति एकमुप
 शान्ता चैव बहुप्रधा भवतीश्वरः स्त्वायस्मानु बहुधा भवत्येकः पुनस्तु सः तस्माच्च मनसो भेदा ज्ञायं चैत एव हि एकधा स हि धा चैव त्रिधा च बहुधा पुनः योगेश्वरः शरीराणि
 करो विकरोति च या पुया द्विषया चोश्चि कैः प्रियुयंत पश्यरेन सहरेच पुन स्तानि स्तुमोर श्मिगणानि वेति तदेतेनाभिप्रायेणाह बहुनां चित्तानामिति ॥ ३ ॥

पौ ८१०
८२

तदेवमुदितेषु पंचसु सिद्धि विनेषपवर्गभागीयं चित्तं निर्द्धारयति तत्र ध्यानजमनाशयं ॥ आशेर तदस्याशयाः कर्मवासनाः ज्ञेशवासनाश्च त एतेन विधत्ते यस्मिन् तदनाशयं चित्तमपवर्गभागीयं भव
तीत्यर्थः यतो रागादि निबन्धना प्रवृत्तिर्नास्ति अतो नास्ति पुण्यपापानि संबन्धः कस्मात् पुनः रागादिज निता प्रवृत्तिर्नास्तीत्यत आह शी एते शब्दा इति ध्यानजस्यानाशयस्य मनोतरे यो
विशेषं दर्शयितुं निजरे यामाशयवता माह इतरेषां त्विति तत्रैव हेतु परं स्तम्भवताम्यति यत इति कर्मशुक्लकृष्णमितरेषां परं स्तम्भनं चतुर्षु समवेता चतुष्पदा यथा बह्विः साधन
साधनं तत्र सर्वत्रास्तिकस्य विषयी उक्तं हि त्रीत्यादि साधने कर्मणि पर्यायानां स्ति अवधानादिसमये विषयी लिकादिव धसं भवात् अंततो बीजादिव धेन संज्ञादि भेदोत्पत्तिप्रतिबन्धात् अ
उग्रस्वरसिंहादिना बालरागादि रीति शुक्लतपः साध्याय ध्यानवताम संन्या सिनां शुक्लतप उपादयति साहेति अशुक्लकृष्णसंन्या सिनां संन्या सिनो दर्शयति सीतेति कमासं भवात् संन्यासि

तत्र ध्यानजमनाशयं पंचविधं निर्माणचित्तं जन्मौषधिं जतपः समाधिनाः सिद्धय इति तत्र यदेक ध्यानजं चित्तं तदेवानाशयं तस्यैव नास्ति आशयो रागादि प्रवृत्तिः
नातः पुण्यपापानि संबन्धः शी एते शब्दा घो गिन इति इतरेषां तु विधत्ते कर्मशयो यतः ॥ ६ ॥ कर्मशुक्लकृष्णयो गिनः स्ति विधमि तरेषां चतुष्पा त्वल्लियं कर्मजतिः
कृष्णा शुक्लकृष्ण शुक्लकृष्ण शुक्लकृष्ण अशुक्लकृष्णावेति तत्र कृष्णादु च रात्मनी शुक्लकृष्णावहिः साधन साध्या तत्र पर्यायानां नुग्रहद्वारेण कर्मशयप्रचपः ॥ शुक्ल
तपः साध्याय ध्यानवतां साहि केवले मनसि आपन्नत्वा बहिः साधनाधीनान परान् रूचीतुयित्वा भवति अशुक्लकृष्णा संन्या सिनां शी एते शब्दा चरमदेहा
नामिति ॥ तत्राशुक्लयोगिन एव संन्यासात् अकृष्णं चानुपादानात् इतरेषां तु भूतानां पूर्वमेव विविधमिति ॥ ७ ॥ ततस्तद्विषया कानुगुणानामेव भिन्नविश्वनां ॥
नतरति विविधात् कर्माणस्तद्विषया कानुगुणानामेवेति यज्जातीयस्य कर्मणो यो विषया कस्तस्यानुगुणाया वासनाः कर्मविषयकमनुशेरते तासामेवा भिन्नविश्वः न हि देवं कर्मविष
यमानं नारकतिर्ये अनुष्य वासना भिन्नविश्वः निमित्तं संभवति किंतु देवानुगुणा एवा स्य वासना व्यत्यते नारकतिर्ये अनुष्ये चैवं समानं च ॥ ८ ॥ ॥ ॥

नो हि न क्वचिद्बहिः साधनसाधये कर्मणि परत्ता इति तैवाम स्ति कृष्णः कर्मशयः योगानुष्ठान साधयस्य कर्मश कलस्येश्वरसमर्पणा नशुक्लः कर्मशयाः त्रिरस्य फलो हि शुक्ल उ
यते यस्या कलमेव तास्ति कुतस्तत्पत्तिरस्य फलरस्यः तदेवं चतुष्टयी कर्मजातिषु शुक्लकृष्णमाकहेत्यवधारयति तत्राशुक्लमिति कर्मशयं द्विविचि विच्य केशाशपगतिमाह ततस्तद्विषया
उत्पन्नानामेवा भिन्नविश्वः सर्ववासनानां यज्जातीयस्य पुण्यजालीयस्या उत्पन्नानां यस्या वा कर्मणो यो विषया को दिव्यो वा नारको वा नाराः शुभो गस्तस्य विषया कस्यानुगुणाः ता एवाह मावास्त
नाः कर्मविषयकमनुशेरते अनुकुर्वन्ति दिव्यभोगं जनिता हि दिव्यकर्म विषया कानुगुणा वासन नदिमनुष्यभोग वासना भिन्नविश्वः को दिव्यकर्मकलोपभोगसंभवः तस्मात्स्वविषयाका

॥ ८ ॥ ॥ ॥ तदेवमुदितेषु पंचसु सिद्धि विनेषपवर्गभागीयं चित्तं निर्द्धारयति तत्र ध्यानजमनाशयं ॥ आशेर तदस्याशयाः कर्मवासनाः ज्ञेशवासनाश्च त एतेन विधत्ते यस्मिन् तदनाशयं चित्तमपवर्गभागीयं भव

हरेष
८२

सादेतत् मनुष्यस्य पापानां तस्मिन्महिम्नमर्त्तारभावस्यान्तरतया मनुष्यवासनाया एवाभिध्यामवित्त्यं न स्वस्ति संभवो यदनंतरं दिवसानुभूतं न स र्थं तेन ब्रह्म हितं दिक्सा
सानुभूतं च स्मर्यते तत्त आह ज्ञातिदेशकालत्वात् भवतु वषट्शवा सनायाज्ञासादिभ्यश्चिस्तथापितस्याः फलत आनंत्यं वषट्शविपाकेन कर्मणानस्या एव स्व
विपाकानुगुणया अभिध्यामवित्त्यं स्मरणमुत्पादित्याह वषट्शविपाकोदय इति उदेत्स स्मादितुदयः कर्मशयः पुनश्च स्वयं ज्ञकां जन एव उदियात् अभिध्यामवित्त्यं तवि
पाकारं भाभिमुखः क्रियेतेत्यर्थः अभिध्यामवित्त्यं क्रियाउपादाय गृहीत्वा मज्येत पदि मज्येत स्वविपाकानुगुणा एव वासन गृहीत्वा मज्येत तेत्यर्थः आनंत्यं र्थमेव फलतः

ज्ञातिदेशकालव्यवहितानामप्या नंत्यं स्मृति संस्कारो रेक रूपत्वात् वषट्शविपाकोदयः स्वयं ज्ञकां जन अभिध्यामवित्त्यं स यदि ज्ञातिशतेन वा दूर
देशतया वा कल्पशतेन वा व्यवहितः पुनश्च स्वयं ज्ञकां जन एव उदियात् तदगि त्येवं पूर्वानुभूत वषट्शविपाकाभि संस्कृता वासना उपादाय मज्ये
त कस्मात् यतो व्यवहितानामप्या सां सदृशं कर्म अभिध्यामवित्त्यं निमित्तीभूतमित्यनंत्यं मेव कुतश्च स्मृति संस्कारयो रेक रूपत्वात् यथा
नुभवास्तथा संस्कारास्ते च वासना रूपाः यथा च वासनास्तथा च वासनास्तथा स्मृतिरिति ज्ञातिदेशकालव्यवहितेभ्यः संस्कारेभ्यः स्मृतिस्मृतेष्वपुनः सं
स्कारा इत्येवमेते स्मृति संस्काराः कर्मशय इति ता भवशाब्दज्येते अतश्च व्यवहितानामपि निमित्तैर्निमित्तिक भावानुद्देशानंत्यं मेव सिद्धमिति ॥९॥ ५॥

कारणं ह्यारकमुपपाद्य कार्यं ह्यारकमुपपादयति कुतश्च स्मृतीति एकरूपतया सादृश्यं तदेवाह यथेति ननु भवसरूपा प्रेत संस्कारास्तथा स
त्यनुभवा विशरचरसेते विविशराखः कथं विरभाविनेऽनुभवा यकल्पे रनित्यत आह ते च कर्म वसना रूपाः यथाऽपूर्वं स्थापित एव कर्म निमित्तम
पि एवं क्षणिकानुभव निमित्तोपि संस्कारः स्थायी किं विद्वेदाधिष्ठानो च सा रूपाः अन्यथा अ भेदे तत्वेन सादृश्यानुपपत्तेरित्यर्थः सुगममन्यत् ॥५॥ ॥

प्रसंगतश्चिन्तपरिणामप्रतिपत्तिरिति विचिन्तुर्विप्रतिपत्तिमाह घटप्रसादेति देहप्रदेशवर्तिकार्यदर्शनादेहाद्विः सद्भावे चित्तस्वनप्रमाणमस्ति नचैतदनुपरिमाणं दीर्घशकुली
मक्षणादावर्षायेण ज्ञानयंच कानुस्यादप्रसंगात् नचाननुभूयमानं क्रमकल्पनायां प्रमाणमस्ति तथैकमणुमनो नानादे शैरिंदियैर्यायेण संबद्धमहं तिस्यति शेष्याका
परिमाणं चित्तं घटप्रासादवर्तिप्रदीपवत् संकोचविकास्पैरुत्तिकाहस्ति देहयोरस्योत्पत्तेः शरीरपरिमाणमेवाकारः परिमाणं यत्तेति परे प्रतिपत्तिः नन्वेवं कथमस्य क्षेत्र

घटप्रासादप्रदीपकल्पं संकोचविकाशि चित्तं शरीरपरिमाणकारमात्रमिति
अपरे प्रतिपत्तिः तथा चांतराभावः संसारश्च उक्त इति ॥७॥ ॥ ॥

बीजसंयोगः नखत्वे तदेनाख्यं मनशरीरात्मा तदेहवर्तिनीलो हितरेतसी प्राप्नोति परतंत्रत्वात् नहि चक्षुषादिष्वगच्छत् सुखायागच्छति नचागच्छति पटेन दा
अयं विवेगच्छति तथा च न संसारस्यादित्यत आह तथा चांतराभावः संसारश्च उक्त इति तथा च शरीरपरिमाणत्वे देहांतरप्राप्तये पूर्वदेहत्यागश्च देहांतरप्रतिष्ठांतरास्याः
वाहिकशरीरसंयोगाद्भवतस्तेन खल्वयं देहांतरे संचरेत् तथा च पुराणां अंगुष्ठमात्रं पुरुषं निष्कषयमो बलादिति सोऽयमांतराभावः अतएव संसारश्च उक्त इति ॥७॥

पा. टी. तदेतद्व्यप्यमाणः स्वमतमाह च त्तिरेवास्यविभुनः प्रित्तस्य संकोचविकाशिनीत्याचार्यः स्वयं भूः प्रतिपेदे इदमत्राकृतं यधनाश्रयं चित्तं नरेहं तत्संचारिकथमेतदातिवाहिकमाश्रयते न
 २७ यन्निपतं चित्तानामधिष्ठानं पादौ शिकशरीरमध्यवर्तिनेन हि चित्तमात्मल्लोकादध्यावी वेत्तत्र तत्र शरीरे संचरति निः कर्षणास्योपपन्नः वा द्वा शिका कायात् तत्र हितदंत
 राभावस्तत्तिपतत्वात् न चास्यापि सद्भावे प्रमाणमस्ति न खल्वेतदध्यक्षगोचरः न च संसारोऽस्या अनुमानं आचार्यमतेनाप्युपपत्तेः आगमस्तु पुरुषस्य निष्कर्षकामाह न च चि
 त्तं वा रूपा शरीरं वा पुरुषः किंतु चित्तिशक्तिरप्रतिसंक्रमानचास्यानिः कर्षः संभवतीत्यौपचारिको व्याख्येयः तथा च चित्तेः चित्तस्य चतत्र तत्र वत्पभाव एव निष्कर्षार्थः पञ्च सतीति हास्यपुराणे

इतिरेवास्यविभुनः संकोचविकाशिनीत्याचार्यः तच्च धर्मादिनिमित्तापेक्षं निमित्तं च दिविधं वा ह्यमाध्यात्मिकं च शरीरादि साधनापेक्षं वा ह्यं स्तुतिदानाभिवादानादि
 चित्तमात्राधीनं श्रद्धायाध्यात्मिकं तथा चोक्तं ये चैते मे मादयो ध्यायिनां विहारास्ते वा ह्यसाधनानि रनुग्रहात्मानः प्रकृष्टं धर्ममभिनिर्वर्तयंति तपो
 र्मानसं वलायः कथं ज्ञानं वैराग्ये केनातिशयेनेदं कारणं च चित्तवत्त्वमिति रे के एकः शरीरेण कर्मणाभ्युपगम्य कर्तुं मुक्तहेतुः समुद्रमगत्सवदापिवेत् ॥ २॥

पुनरुक्तं नंतरं प्रेतशरीरप्राप्तिस्तदिमोचकं प्रसविंडीकरणादिभि रित्युक्तं तदनुजानीमः आतिवाहिकत्वं तस्य न मध्यामहेन वा त्राक्तिकं विहागमः लब्धशरीर एव ययमपुरुषैरपि प्राप
 त्नीयते न चातिवातिवाहिकशरीरः तस्मादाहंकारिकत्वाच्चेतसः अहंकारस्य च गगनं मंडलवत्त्रैलोक्यव्यापित्वा हि तुल्यं मनसः एवं चेदस्य रतिरपि विचिंतिसर्वज्ञतायतिरित्यंतोक्तं
 इतिरेवास्येति स्यादेतत् चित्तमात्राधीनायावत्तेः संकोचविकाशोक्तः कादाचित्कचित्तत आहतं च चित्तं धर्माद्यपेक्षं तौ निमित्तं विभजते निमित्तं वेति आदिग्र
 हलोत्रेन्द्रियधनादयोऽस्येते श्रद्धादीत्यत्रापि वीर्यस्मर्यादयोऽस्येते आंतरत्वे संमतिमाचार्याणामाह तथा चोक्तं विहारो व्यापारः प्रकृष्टं शुद्धं तपोर्वासाभ्यंतरयोर्मध्येतानं वैरा
 ग्येन ज्ञानो धर्मः केन वासि साधेन धर्मेणातिशयेने अभिभूयते ॥ ज्ञानं कैराप्यजावेव धर्मोत्तमाभिभवतः बीजभावादपनयत इत्यर्थः अत्रैव सुप्रसिद्धमुदाहरणमाह दंडकारण्येति ॥ २॥

हरेः

२७

अथैताद्वितयतयोवासनानादयश्चेत्कथमासासुच्छेदः नखलुचिनि शक्तिरनादिरुद्धि घनरत्यत आह हेतुफलभावः॥ अनादेरपि समुच्छेदोदहः तद्यथा अनान्त
त्वत्येति सव्यमिचारत्वादसाधनं चित्तिशक्तिसुविना शकारणाभावाच्च विनश्यतिनत्वनादित्वात् उक्तं च वासनानाममनादीनामपि समुच्छेदे कारणं सूत्रेणेति अनुग्रहोपधा

1 हेतुफलाश्रयालंबनैः संगृहीतत्वादेशामभावे तदभावः हेतुः धर्मात्सुखं अधर्मादुःखं सुखाद्वागोदुःखाद्वेषः ततश्च प्रयत्नः ते
न मनसा वाचा कायेन वा परिस्पंदमानः परमादुःखं ह्लाति उपहंति वा ततः पुनर्धर्मा धर्मैः सुखदुःखे रागद्वेषाविति प्रवृत्तिमिदं
उरंसंसारचक्रमस्य च प्रतिसृष्टमावर्तमानस्य अविद्यानेत्रा मूलं सर्वं ज्ञेयानामित्येव हेतुः फलं तु यमाश्रित्य यस्य प्रत्युत्पन्नता
धर्माः न ह्यपूर्वोयजनः मनस्तु साधिकारमाश्रयो वासनानां न खलवसिनाधिकारे मनसि निराश्रया वासनाः एषामभावे तत्सं
श्रयाणामपि वासनानामभावः नास्त्यसतः संभवो न वा। सिसृते विनाश इति द्रव्यत्वेन संभवंस्य कथं निर्वानुपिष्यते वासनारतिः ॥११॥

तावपि धर्मादि निमित्तमुपलक्ष्यतः तेन सुरापानादयोपि संगृहीतार्थवन्ति नेत्रीनाम्न का अत्रैव हेतुर्फलमिति प्रत्युत्पन्नतावर्तमानताननु धर्मस्वरूपोक्त्यादः अत्रैव हे
तुर्न हीति पदमिमुखा भूते वस्तु क्रामिनी संपर्कादि व्यापकाभावे व्याप्यस्या भाव इति सूत्रार्थः उत्तरसूत्रमवतारयितुं शक्ते नास्तीति असत इति नुसंयातायातं निरुद्धं ॥१२॥

अतीताधर्माणां नासतामुत्पादो न संतो विनाशः किंतु सतामेव धर्माणामध्वमेदपरिणामएवोदयव्यापिस्त्रयार्थः अनुभूताप्राप्तायेन व्यक्तिनया संप्रतिव्यक्तिनीत्ताति
यावत् तत्रैकात्म्ये धर्मसन्निसाहय्येति न स्वसत्ता न विषयः संभवतीति निरूप्याख्यत्वात् विषयावभासं हि वित्तानं नासति विषये भवति त्रैकाल्य विषयं च वित्तानं योगिनाम
सारादीनां च वित्तानस्य विषये नोपपन्नं स्यात् उत्पद्यते च तस्मादतीतानागतसामान्यरूपेण स्मृत्तु गते स्त इति एवमनुभवतो ज्ञानं विषयसत्त्वं हेतुरुक्तं उद्देश्यत्वात् नानागतस्य विषय
तेन सत्त्वं वेत्ताह किंच भोगभागीयस्येति कुशलो विपुलाणः अनुद्देश्ये विषयनिमित्तं तत्सर्वं नैमित्तिके ससैव विशेषमाधत्ते यथा कांडलाव वैराध्यायादयः न स्वत्वेनैकादला

अतीतानागतं स्वरूपतोऽस्य ध्वमेदाधर्माणां भविष्यद्व्यक्तिकमनागतं अनुभूतव्यक्तिकमतीतं स्वव्यापारोपाकृत्वं तमानं त्रयं चैतद्वस्तुतस्तत्त्वं यदियं तदस्वरू
पतो नाभविष्यन्नेह निर्विषयं तावदस्य तत्तस्मादतीतानागतं स्वरूपतोऽस्तीति किंच भोगभागीयस्य वा अपवर्गभागीयस्य वा कर्मणाः फलमुत्पत्तिमुपदिशति
रूपाख्यमिति तदुद्देशेन तेन निमित्ते न कुशलानुशानं न युज्येत सतश्च फलस्य निमित्तं वर्तमाना कर्तृणो समर्थना पूर्वोपजनने सिद्धं निमित्तं नैमित्तिकस्य वि
शेषानुग्रहं कुरुते नापूर्वमुत्पादयतीति धर्मीचानेकधर्मस्वभावस्तस्य वा ध्वमेदेन धर्माः प्रत्यवस्थिताः न च यथा वर्तमानं व्यक्तिविशेषा पञ्चद्वयतोऽस्येवमती
तमनागतं वा कथं तर्हि स्वेनैव व्यंग्येन स्वरूपे नागतमस्ति स्वेन चानुभूतव्यक्तिकेन स्वरूपेणातीतमिति वर्तमानस्यैवाध्वनः स्वरूपव्यक्तिरिति न स्यात्
भगवति अतीतानागतोपारध्वनीरेकस्य वा ध्वनः समग्रोद्भावधानौ धर्मिसमन्वागतौ भवत एवेति नाभूत्वाभावस्त्रयोणामध्वनामिति ॥१२॥ १०॥

गदयोऽसंतमुत्पादयंति सत एव तु तस्यासिबिका रौकुर्वंति एवं कुलालादयोऽपि सत एव घटस्य वर्तमानभावहेतुवदसाहसतस्येति यदेतुवर्तमानत्वाभावादतीतानागतयोऽसत्त्वं
हंतमोः वर्तमानस्याप्यभावः अतीतानागतत्वाभावात् स्वार्थविशिष्टतया नुसत्तंत्रयाणामप्यविशिष्टमित्यभिप्रायेणाह धर्माचेति प्रत्येकमवस्था नैप्रत्यस्थिति रिति इत्यत इति दया
इति दमे धर्मिणि सार्धं विभक्तिके ससिः यद्यतीतानागतावतीतानागतत्वेन ससर्हवर्तमानं समयेतत्वाभावात् स्यातामित्यत आह एकस्येति प्रकृतमुपसंहरति इति नाभूत्वाभाव इति ॥१०॥

स्यादेतत् अयं नाना प्रकारो धर्मि धर्मावस्त्वपरिणामरूपो विश्वमेदप्रयंचो न प्रधानादेकस्माद्विभक्तमिति न ह्यविलक्षणं कारणं कार्यमेदसंभवइत्यत आह तेनः ने अध्वानो धर्मयुक्ताश्च
 रूपाश्च गुणात्मनो न त्रैगुण्यातिरिक्तमेषामस्तिकारयं वैचित्र्यं तु तदाहितानादि क्लेशवासनानुगतानि विचार्य योक्तं वायुपुराणे वैश्वरूपा अध्वानस्य परिणामोपमद्वयमिति व्यक्ता
 नोरधियादीनामेकादशे दियानां च वर्तमानानामतीतानागतत्वं च विशेषायथायोगं भवति संप्रति विश्वस्य सित्यानि सरूपे विभज्यन्ति सरूपमाह सर्वमिदमिति दृश्यमानं सन्निवेशः
 संस्कारान्धेदवान्यपरिणाम इत्यर्थः अत्रैव वर्तते तत्र शास्त्रस्यानुशिष्टिमायेव न तु मायास्तु क्वेकं विनाशियथा हि माया क्वाप्येवा न्यथा भवति एवं विकारा अस्या विभावनिरोधक
 मीणः प्रतिक्षणमन्यथा प्रकृतिर्नित्यतया माया विधर्मेण परमार्थेति भवतु त्रैगुण्ये क्वपरिणामवैचित्र्ये एकत्वं परिणामः एषिवीति वातोयमिति वा कुत आत्मन एकत्वं विरोधादित्याशं

तदेव क्लृप्ता गुणात्मानः तेष्वत्वमी अध्वानो धर्मा वर्तमाना व्यक्ता तामोतीतानागतः रूपात्मानः षड्विधै रूपाः सर्वमिदं गुणानां सन्निवेश
 विशेषमात्रे परमार्थतो गुणात्मानस्य च शास्त्रानुशासनं गुणानां परमं रूपं न दृष्टियं यमकृति यत्तु दृष्टियं प्राप्तं न मायेव सुतु क्वमिति यदनु
 सर्वे गुणाः कथमेकः शब्द एकमिदं द्रियमिति ॥१२॥ परिणामैकत्वं हस्तु तत्तं चरया क्रिया स्थिति शीलानां गुणानां ग्रहणात्माकांशकरणभावेनैकः प
 णामः श्रोत्रमिदं द्रियं आत्मकानां शब्दभावे नैकः परिणामः शब्दो विषय इति शब्दादीनां मूर्तिसमानजानीयानमेकः परिणामः एषिवीपरमाणुस्त्वमा
 जायमानेषां वैकः परिणामः एषिवीगेर्दशः पर्वत इति एवमादिभूतान्तरेषु पिसि हो ह्यप्रणमित्वा वकारादीनां नुपाय सामान्यमेकविकारां भ४ समाधेयः ॥१॥

ससूत्रमवतारयति यदानुसर्वे गुणा इति परिणामत्वं बहुनामप्येकः परिणामो दशः तच्च ध्यागवाश्च महिषमातंगानां रूपाणि क्षिप्तानामेको लवणसजातीय लक्षणः परिणामाव
 त्ति तैलानां च पशुपद इति एवं बहुलेषु गुणानां परिणामैकत्वं तत्तन्मात्रभूतमौक्तिकानां प्रत्येकं तत्त्वमेकत्वं ग्रहणात्माकांशसत्त्वधानतय प्रकृताशात्मानामहकारावांस्कापी
 णां करणभावेनैकः परिणामः श्रोत्रमिदं द्रियं तेषामेवै गुणानां तमः प्रधानतया जडत्वेन यास्यात्माकांश शब्दतन्मात्रभावेनैकः परिणामः शब्दो विषयः शब्द इति शब्द
 तन्मात्रविषय इति जडत्वं माह ननु तन्मात्रस्य नश्चात्र विषयत्वं संभव इति शेषं सुगमे ॥१॥

अथ विज्ञानवादिनैर्नाशिकमुच्छापयति नास्त्यर्थो विज्ञानविसहचर इति यदि हि रूतभौतिकानि विज्ञानमात्राद्विज्ञानि भवेयुः ततस्तदुत्पत्तिकारणमात्रं प्रधानं कल्प्येत ननु तानि वि
 ज्ञानतिरिक्ता निरस्तित्वमर्थतः तत्कथं प्रधानकल्पने केचं च ग्रहणानामिन्द्रियाणामहंकाराणां कल्पनेति तथा हि ननु स्यात्तस्य स्वयमप्रकाशत्वा नास्त्यर्थो विज्ञानविसहचर इति
 साहचर्यसंबन्धसदभावो विसहचरभावार्थः विज्ञानात्संबन्धो नास्तीदृश्विवहारयोग्य इत्यर्थः अस्ति तु ज्ञानमर्थविसहचरं तस्य स्वयंप्रकाशत्वे न स्वगोचरास्तिताम्य
 वहारो कर्तव्ये ननु तदर्थं प्रत्यक्षेणाभावात् तदनेन वेद्यत्वसहोपलभनियमोऽस्त्वितो विज्ञानवादिना तौ चैव प्रयोगमारोहतः यद्वेद्यते येन वेदने न तत्ततो न भिद्यते यथा

नास्त्यर्थो विज्ञानविसहचरोऽस्ति तु ज्ञानमर्थविसहचरं स्वप्नादौ कल्पितमित्यन्यथा दिशा येवस्तु
 स्वरूपमप्यकुर्वते ज्ञानपरिकल्पना मात्रा वस्तु स्वप्रविषयोपमं न परमार्थनो स्तीति य आः दुः ॥ १२ ॥

ज्ञानस्यात्मा वेद्यते च भूतभौतिकानीति विरुद्धमाहोपलब्धिः निवेध्यभेदविरुद्धेनाभेदेन व्याप्तं वेद्यतं दृश्यमानं स्वमानं स्वमापकमभेदमुपस्थापयति हि तदभेदं
 प्रतिक्षिपतीति तथाप्येन नियतसहोपलभं न तत्ततो न भिद्यते यथे कस्माच्च द्रष्टव्यतायश्चेदः नियतसहोपलभश्चाप्येता नेनेति मापकविरुद्धोपलब्धिः निवेध्यभेदव्या
 पकानियमविरुद्धो नियमो नियमं निवर्तयंस्तद्व्याप्यं भेदं प्रतिक्षिपतीति स्यादेतत्त अर्थश्चेन्नमिन्नो ज्ञानात्कथं भिन्नवत्यतिभासत इत्यत्र आह कल्पितमिति ॥
 यथाहुर्वै नाशिनाशिकाः सहोपलभनियमादभेदो नीलतद्वियोः भेदश्च भ्रांतिविज्ञानैर्दृश्यं दृशविवाद्यय इति कल्पितत्वं विशदयति ज्ञानपरिकल्पनेति ॥ १३ ॥

हेरं
 २६

विशकरोति तेदति ते कथं श्रद्धेयवचनाः सुदिनि संबंधः प्रतिज्ञानमुपस्थितं प्रत्युपस्थितं कथं तथेति यथायथावभासते इदं कारास्पदत्वे न तथा तथा प्रत्युपस्थितं न तु कल्पनोपस्थितं विता
न विधयता यत् स्वमाहात्म्येनेति कारणत्वं विज्ञानं प्रत्यर्थं स्पष्टं दर्शयति यस्मादर्थेन स्वकीयया प्राप्ता शक्त्या विज्ञानमज्ञानितस्मादर्थस्य ग्राहकं तदेवं भूतं वस्तु कथमप्रमाणा
मकेन विकल्पविज्ञानबलेन विकल्पस्याप्राप्ताः शक्त्या तद्वत्त्वस्यापि तदात्मनो प्रप्रमाणात्मकत्वेन वस्तुस्वरूपमुत्तरज्योपप्लुते कृत्वा उच्यते इति चेन्न चित्वाः तत्रा
पिसण्यार्थः तदेवाप्युक्तं श्रद्धाव्यवचनाः सुदिनि इदमत्राकृतं स हो परं भविष्यमश्रवेण त्वं बहो संदिग्धव्यतिरेकतया नैकां तिकौ तथा हि तानाकारस्य भूतभौतिकार्येणैतद्वा सत्त्वं सूत्र
त्वं च भासते न ते ताने संभवतः तथा हि नानादेशव्यापिता स्थौल्यविच्छिन्नदेशता च बाह्यत्वं न चैवं विज्ञानस्य नादेशव्यापिता विच्छिन्नदेशता चोपपद्यते तद्देशता तद्देशता तद्देशत्वं
सण्यविरुद्धधर्मसंसर्गस्यैकत्राभावात् संभवेवान्नैलोक्यस्यैकत्वप्रसंगात् अतएवास्तुविज्ञानमेव इति चेत् इतमो परमस्तस्मिन् ब्रह्मणो प्रत्युपस्थितं परस्परवार्त्तानां भिन्नानां स्वगोचरमात्रज्ञानरूपाणां

तेन येति प्रत्युपस्थितं मिह स्वमाहात्म्येन वस्तु कथमप्रमाणं त्वेन विकल्पज्ञानेन च
स्तु स्वरूपमुत्सृज्य तदेवापलप्यतः श्रद्धेयवचनास्य ॥१३॥

कुतस्त्योपेच्छलाभासः नच विकल्पगोचरोऽभिलाषः संसर्गाभावात् विशदयति भाससा च नच स्कूलमालोचितं सतदुपधिकस्य विशदता भवेत्तत्पक्षमा विनः नचा विकल्पव
द्विकल्पोपि स्वाकारमात्रगोचरः तस्य चास्कूलता नस्कूलगोचरो भवितुमर्हति तस्माद्वाप्येच प्रत्यये स्कूलस्य बाह्यस्य चासंभवारलीकमेतदा स्थापनं नचालीकं विज्ञानादभिन्नं विज्ञानस्य
तद्वत्तुल्यप्रसंगात् तपाचवेद्यत्वस्याभेदव्याप्यत्वाभावात् कुतोभेदप्रतिपक्षत्वं स होपलं अनियमश्च सदसतो विविक्तानि स्वीकृत्योः सतोपि स्वभावाद्वा कुनाप्यभिन्नं भाषौपत्यनेन
स्मारनैकांतिकत्वादेनै हेत्वाभास्ये विकल्पमात्रमेव बाधोभावे प्रसुवाने नच प्रत्यक्षमाहात्म्यं विकल्पमात्रेण पोद्यते तस्मात्सा धर्तेः कथमप्रमाणात्त केन विकल्पतानवत्वेनेति एतेन प्र
त्ययत्वमपि स्वप्रादिप्रत्ययदृष्टान्तेन निरालं बनत्वसाधनमपास्तं प्रमेयविकल्पस्त्वयैव यविम्वस्थापनेन प्रत्युक्तः विस्तरस्तु न्यायकलिङ्गायामनुसरणीय इति हि हिक्तं विस्तरेणेति ॥३॥

श्रीः ८१० नदेवमुत्सृज्य भाष्यकृता विज्ञानातिषिक्तस्थापने युक्तिमुक्ता सौत्रो युक्तिमवतारयति कुतश्चैतदिति वस्तुपंथाः पन्नानालेयस्यैकत्वं तत्ततो संतंभिधने यथाचैत्रस्य ज्ञानमेकं भिन्ने
 ८१० भ्यो देवदत्तविष्णु मित्रमैत्रप्रत्ययेभ्यो भिद्यते ज्ञाननालात्वेति चार्थेति भिद्यते इति भवति विज्ञानेभ्योऽप्यः अभेदश्चर्यस्य ज्ञानभेदे विप्रमादहणी परस्परप्रतिसंधानसीयते
 अस्ति हिरक्त द्विष्टमृष्टमध्यस्था नामेकस्यां योषिति प्रतीयमानायां प्रतिसंधानेनालयादृश्यते सैवमपायीति तस्मादस्तु साम्ये चित्तभेदात् ज्ञानभेदात्तयो रर्थज्ञानयोर्विभ

कुतश्चैतदन्याप्यं ॥ १४॥ वस्तु साम्ये चित्तभेदात्तयोर्विभक्तः पंथाः वक्तुं चित्तवलंबनी भूतमेकं च स्तुसाधारणं तत्तत्तु नैकचित्तपरिकल्पितं
 नाप्यनेकचित्तपरिकल्पितं किंतु स्वप्रतिष्ठां कथं वस्तु साम्ये चित्तभेदात्तयोर्विभक्तं चित्तस्य वस्तु साम्ये चित्तस्य ज्ञानं भवति अधर्मापेक्षं त
 त एवदुर्बलज्ञानं अविद्यापेक्षं तत्त एवमृष्टज्ञानं सम्यग्दर्शनापेक्षं तत्त एवमाध्यात्मस्थ ज्ञानमिति कस्य ताच्चित्तेन परिकल्पितं न चान्य
 चित्तपरिकल्पितेनार्थेनान्यस्य चित्तो वरागो युक्तः तस्मादस्तु ज्ञानयोग्राह्यग्रहणभेदं भिन्नयोर्विभक्तः पंथानानयोः संकरगे धोष्य स्तीति ॥ १०॥

तः पंथाः स्वरूपभेदोपाया सुखज्ञानं कान्तायां कान्तस्य सचलीनां दुःखज्ञानं चैतस्य तुल्यमविद्वत्ते कृष्ट विज्ञानं विषादः स्यादिति तत्र एकस्य चित्तेन परिकल्पितः क्वामि
 नीलसलो र्थे स्तेनैवान्ये वामपि चित्तमुपरज्यत इति साधारणमुपपद्यत इत्यत आह न चान्येति तथा सत्ये कस्मिन् नीलज्ञानवृत्तिसर्व एव नीलज्ञानवतः स्युरिति ॥ १४॥ ॥

हरं
 ८१

नन्वर्थवादिनामप्येकोऽर्थः कथं सुखादिभिरभिन्नविज्ञाने हेतुर्न त्वविलक्षणकारणाकार्यभेदोऽयुक्त इत्यत आह सांख्यपक्ष इति एकस्यैव बाह्यस्य वस्तुनस्त्रै गुणपरिणामस्य नैकस्य गुण
 पक्षे एवमपि सर्वेषामविशेषेण सुखदुःखमोहात्मकं विज्ञानं स्यादित्यत आह धर्मादिनिमित्तापेक्षं रजः सहितं सत्त्वं धर्मापेक्षं सुखज्ञानं जयति सत्त्वं चतुर्विगलितं रजस्कं विधापेक्षमा
 यच्छाज्ञानमिति तेन धर्मादयो न सर्वत्र पुरुषे संति किंतु कश्चित् कंचिदित्यप्यपत्ता व्यवस्थेति अत्र केचिदाहुः पावा दुःकाज्ञानसहभूरेवार्थो भोग्यत्वात् सुखादिवदिति दनदुक्तं भवति॥

सांख्य पक्षे वस्तुपुनस्त्रिगुणांचलं च गुणवत्तमिति धर्मादिनिमित्तापेक्षं चित्तेरभि संबध्यते निमित्तानुरूपस्य च प्रत्ययस्य उत सधमानस्य तेन तेना
 ज्ञानहेतुर्भव केचिदाहुः ज्ञानसहभूरेवार्थो भोग्यत्वात् न सुखादिवदिति तदतया द्वारोसाधारणत्वं बाधमानाः पूर्वोत्तरसंयोगवस्तुरूपमेवायं कुर्वते॥१५॥

मत्स्योक्तानां द्विषति रिक्तं तथाप्यसौ ज्ञातृत्वाच्च ज्ञानमेतरेण शब्दः प्रतिपत्तुं ज्ञानेन तु भासनीयः तथा च ज्ञानसमय एवास्ति नान्यदा प्रमाणाभावादिति तदेतदुक्तं सत्त्वं वातदूषयति भाव्यकारः
 तदतया द्वारेति वस्तुतस्तु सर्ववितसाधारणमने क्लृप्तापरंपरोऽयमानं परिणामात्मकमनुभूयते लोकि कपरि ह्न के स्त ज्ञे द्विज्ञानेन सह भवेत् नूतनमेवं विधमेवं च हि मंशस्योपप्रिकोपमनु

अथ न सोपिनाप ह्येते स्य धः॥१५॥

॥ टी ॥ १ ॥ ननु भूदिदं शस्य पदं बोधो न सह भूरे वा स्वार्थः ॥ तत्राप्यहं न चैकं किं स्यात् यदि घटयादिवित्तं घटा घट इव व्यग्रतया न घटे वर्तते यद्वा विवेकविषयमासीत् तदेव च निरोधं समापद्यते-
 तदा घटज्ञानस्य वा विवेकज्ञानस्य वा अभिवादिबेको वा घटो वा ज्ञानभेदमात्रज्ञानस्त्वाशा नष्ट एव स्यादित्याह एकचित्तेति किं तस्या न स्यादित्यर्थः संबध्यमानं च चित्ते-
 न न ह स्तुवैवेको वा घटो वा कुत उल्लेखेन नियतकारणा न्यमव्यतिरेको नु विधाविभावा निहिकार्या लिन स्वकारणमतिवर्त्तकारणमतिवर्त्तकारणं तत्राज्ञविभुमिशते मा भूदकारणं
 तेषां काराधिक्यव्याघातः न च तत्तत्ताने कारणे लक्ष्ये तिष्ठत् आशमोहकस्य मोहकस्य चोपयुज्यमानस्य सवार्थविवाकादिसाम्यप्रसंगतः तस्मात्सार्थकं संबध्यमानं वा पुनश्चित्तेनेति
 अपि च योर्वा भागः स सर्वो मध्यपरभागव्याप्तः तानाधीनसद्भावे तस्यानुभूयमानत्वा मध्यपरभागौ न स्तरति भाषकाभावाद्वा गोपि न स्यादित्यर्थाभावात् कुतो ज्ञानसहस्यर्थ
 इत्याह ये चास्येति अनुपस्थिता अज्ञाताः उपसंहरन्ति तस्यादिति सुगमं स्यादेतत् अर्थश्चेत्स्वतंत्रः स च जडस्वभाव इति कदाचित् काशेन प्रकाशने वा जडत्वमप्यस्यापगतमिति भावोप-

न चैकचित्तं तत्रैव तत्र प्रमाणाकं तदा किं स्यात् एकचित्तं तत्रैव ह स्तु स्यात् चित्ते मये निरुद्धे वा स्वरूपमेव तेनापरामृष्टमन्यस्या विषयीभूतमप्रमाणकमगृहीतस्वभावकं
 केनचित्तं सती किंतु तस्यात् संबध्यमानं वा पुनश्चित्तेन कुत उल्लेखेन ये चास्यानुपस्थिता भोगास्ते चास्य न स्युः एव नास्ति एहमित्युद्धरमपि न गत्येत तस्मात्स्वतंत्रोर्थः सर्वपु-
 रुषसाधारणः स्वतंत्राणि च चित्ता निप्रतिपुरुषं प्रवर्तते तयोः संबन्धादुपलब्धिः पुरुषस्य भोग इति ॥ १६ ॥ तदुपरागावेक्षित्वा चित्तस्य वस्तु ज्ञाता ज्ञातं अयस्कां तमलिकत्वा
 विषया अयः सधर्मकं चित्तं अभिसंबन्धो परं जयेन च विषये लोपरत्वं चिसंविषयो ज्ञातः ततो मेषु न रज्ञाताः वस्तुनो ज्ञाता ज्ञातरूपत्वात् परिणामि चित्ते ॥ १७ ॥ ॥ १६ ॥
 वागच्छेत् न ज्ञातुस्वभावमपराधभावो भवितुमर्हति न चेदियाधाधे योजनं स्वभावस्यार्थस्य धर्मः प्रकाशत इति सांप्रतं अर्थधर्मत्वे नीलतादिवत् सर्वपुरुषसाधारणस्यैक-
 शास्त्रार्थतद्वत् सर्वैव विहासः प्रसंगेन न ज्ञातः कश्चिदस्ति न वा ज्ञाता नागतयोर्धर्मः प्रत्युत्सन्नो युक्तः तस्मात्स्वतंत्रोर्थ उपलभ्य विषय इति मनोरथमात्रमेतदित्यत आह तदुद्धानं जडस्वभावो
 अर्थ इति मप्राणादिकं चाचित्तमुपरं जयति तदेवं भूतं चित्तद्वयं एव संक्रांतं प्र ति विं वा चित्ति शक्तिः चित्तमर्षोपरत्वं चेतयमानार्थमनुभवति न त्वर्थे किंचित्का कदा
 दिकया धत्ते का नाप्यसंबन्धा चित्ते न तत्प्रतिबन्धं क्रीते कृत्वा दित्यर्थः पित्तवर्गता चित्तस्य चैदियस्य बाहंकारे कस्य विषयेणास्ति संबन्धः तथापि यत्र शरीरेव तिमचित्ते
 तेन सह संबन्धो विषयाणामित्याय स्कांतमलिकत्वात्सत्त्वं अयः सधर्मकं चित्तं मिते दियप्राणादिकं पामिसंबन्धे परं जयति अतएव चित्तं परिणामो साहचर्यम्

हेरं
 २२

तदेव चित्तमतिरेकमर्थमवस्थाप्यतेभ्यः परिणति धर्मकेभ्योऽतिरिक्तमात्मानमादर्शयितुं तद्वै धर्ममपरिणामित्वमस्त्वक्तुं हरयित्वात्तत्र पठति यस्य तु तदेवं चित्तं विषयस्तस्य सदा
 एवमात्रं हितमहं विहितैकाग्रतावच्छिन्नं चित्तमतिरोधात् सर्वदा पुरुषेणानुभूयते न च तिमन्तत्कस्य हेतोर्यत्पुरुषोऽपरिणामी परिणामित्वे चित्तवत्पुरुषोपि ज्ञाता ज्ञातविषयो भ
 वेत् ज्ञातविषय एव त्वयं तस्मादपरिणामी तन्मत्परिणामिभ्यो निरिच्छत इति तदेतद्वा हयदि चित्तवदिति सदा ज्ञातत्वं तु मनसः सर्वत्रिकस्य तस्य यः प्रभुः स्वामी भोक्तेति मा

यस्य तु न देव चित्तं विषयस्तस्य सदा ज्ञाता चित्तवत्तयस्य भोः पुरुषस्यापरिणामात् यदि चित्तवत्प्रभुरपि पुरुषः परिण
 मेत ततस्तद्विषयाश्चित्तवत्तयः शब्ददिविषयवत्ज्ञाता ज्ञाताः स्युः सदा ज्ञातत्वं तु मनसस्तत्त्व भोः पुरुषस्यापरिणामित्वे
 मनुप्रापयन्ति स्यादाशंका चित्तमेव स्वाभासं विषयाभासं चाभविष्यतीत्यत्रिवत् ॥ १८ ॥ १९ ॥ ॥

वत्तस्य प्रभोः पुरुषस्यापरिणामित्वमनुप्रापयन्ति तथाचापरिणामिनस्तस्य परिणामिनश्चित्तात्पुरुषस्य भेद इति भावः अत्र वैनाशिकमुक्तापयति स्यादाशंकेति अयमर्थः
 स्यादेतदेवं यदि चित्तमात्मनो विषयः स्यादपितु स्वयंप्रकाशमेतत् विषयाभासं पूर्वचित्तप्रतीत्यसमुत्पन्नं न कुतः पुरुषस्य सदा ज्ञातविषयत्वं कुतस्तदाचापरिणामितपरिणामिनश्चित्ता

पां.टी० मतत्वात् भवेदेतदेवं यदि स्वसंवेदनं चित्तं स्यान्न त्वेतदस्ति तद्विपरिणामिन्यानीत्यादि वदनुभवव्याप्यं यच्चानुभवव्याप्यं न तत् स्वाभासं भवितुमर्हति स्वात्मनिवृत्तिविरोधात् न हिनदे
 वक्रियाचकर्मचकारकंचनहिपाकः पच्यते छिदावच्छिद्यते उरुषस्त्वपिणामीनानुभवकर्मैति नास्ति स्वयंप्रकाशतापुज्यते अपराधीनप्रकाशतास्य स्वयंप्रकाशता नानुभवकर्म
 ८९ ता तस्मादृशत्वादर्शनकर्मचित्तं न स्वाभासं आत्मप्रकाशप्रतिबिंबतस्यैव चित्तस्य तद्वति विषयाः प्रकाशतद्वति भावः ननु दृशो शतास्य स्वयंप्रकाशता नानुभवकर्मता तस्मादृ
 षत्प्रति स्वयंप्रकाशश्च न हि यथा घटादपोऽग्निना व्यज्यते एवमग्निरभ्यंतरे लोप्यत आह न चान्तरि नेति कस्मात् न हीति मानामाग्निरभ्यंतरे तस्य काशिह वितानात् प्रकाशतः

नत स्वाभासं दृश्यत्वात् यथोत्तराणां द्रियाणि शब्दादयश्च दृश्यत्वात् न स्वाभासातिनयामनोपि प्रत्येतव्यं न चान्तरि न दृष्टान्तः न तस्य
 चित्तराजस्य स्वरूपमप्रकाशं प्रकाशयति प्रकाशश्चायं प्रकाशप्रकाशकसंयोगो दृष्टः न च स्वरूपमात्रे स्तिसंयोगः किंच स्वाभासं चित्तमि
 त्यस्यैव कस्यचिदिति शब्दार्थः न यथा स्वात्मप्रतिष्ठाकाशमित्यप्रतिष्ठा मेवेत्यर्थः स्वबुद्धिप्रचारप्रतिसंवेदनात् स्वत्वानां प्रवृत्ति
 र्दृश्यते कुदोहं भो नोहमनु तमेरामोक्तो धरत्येतत्स्व बुधेरय ब्रह्म न युक्तमिति ॥ २० ॥ १२ ॥ " " " "

निरस्वयंप्रकाशतद्वति न व्यभिचार इत्यर्थः प्रकाशश्चायमिति अयमिति पुरुषस्वभावात् प्रकाशाद्यवच्छिन्नस्ति क्रियारूपाः प्रकाश इति चावत् एतदुक्तं भवति याया क्रिया सा सर्वा कर्तृ
 करणकर्म संबंधेन दृष्टा यथा पाको दृष्टश्चैत्राग्रितंडुल संबंधेन तथा वा प्रकाशक्रियेति तया पितृणां भवितव्यं संबंधश्च भेदाश्रयो नाभेदे संभवतीत्यर्थः किंच स्वाभासं चित्तमित्य
 यास्यैव कस्यचिदिति शब्दार्थः स्यादेतत् मा भूद्राजं चित्तं न हि ग्रहणस्याकारणस्याव्यापकस्य च निवृत्तौ चित्तनिवृत्तिरित्यत आह स्वबुद्धीति बुद्धिश्चित्तं अचारा व्यापाराः सर्वाः प्रा
 णिनः चित्तस्य वृत्तिभेदाः क्रोधलोभादयः अयेणं चित्तेनैव विषयेण च सह प्रत्यात्ममनुभूयमानाश्चित्तस्याग्राह्यतां विघटयन्तीत्यर्थः स्वबुद्धिप्रचारप्रतिसंवेदनमेव विशदयति कुश

हेयं
 २९

पां.टी० सादेत नू यद्विचिन्तनं स्वाभासनापि विनांतरवेद्यं० आत्मन्यपि कथंभो स्पृतेचिन्तनं नखत्वात्मनः स्वयंप्रकाशस्याप्यस्तिकाचिक्रियानयनामंतरेण कर्त्तामचासंबंधविनेनकर्मणातस्या
 ९० भोक्ता अतिप्रसंगादित्याशवान्नृच्छति कथमिति स्त्रेणोत्तरमाह विनं यत्तद्वोचतव त्रिसारूप्यमितरत्रैतितदितः समुचितं चिन्ते स्वबुद्धिसंवेदनेबुद्धेष्टदाकारा
 पत्तोवितिप्रतिबिंबाधारतयातद्रूपतापत्तौसत्यायथानिचंद्रमसः क्रियामंतरेणविसंक्रांतचंद्रप्रतिबिंबममलंजलमवतंचलमिवचंद्रमसमवभासयन्निवंबिनायिन्विनिवापारं

कथं॥२९॥ विनेरप्रतिसंक्रमायास्तदाकारायत्तौस्वबुद्धिसंवेदनं अपरिणामितानिहोक्तशक्तिरप्रतिसंक्रमापरिणामित्यर्थेप्रतिसंक्रांते
 वतद्वनिसमुपततितस्याम्रप्राप्तचैतन्योपग्रहस्वरूपाया उद्भिदनेरनुकारमात्रतयाबुद्धित्वविशिष्टा हि ज्ञानवतिराख्यायते तथावे
 कोनपाता संन विवरंमिराणीनैवांधकारंकुक्षयोनीदधीनांगुहायसांविहितं ब्रह्मशाश्वतंबुद्धिचक्षुःविशिष्टां कवयोचेदयंत इति॥२०॥ ॥

उपसंक्रांतविनिप्रतिबिंबविचिन्तनं स्वगतयाक्रियाया क्रियावतीमसंगतामपिसंगतामपिसंगतांचिन्ति शक्तिमवभासयद्गोपभावमासाद्य द्रोक्भावमापादयति तस्या इति सूत्रार्थः भा
 ष्यनप्येतरर्थमसक्तत्र व्याख्यातमिति नव्याख्यातमत्र बुद्धित्वविशिष्टत्वे ज्ञानवत्तेरागममुदाहरति तथाचोक्तं नपातालमिति प्राश्वतस्य शिवस्य ब्रह्मणे विमुक्तस्वभावस्य विनिष्ठा
 याय न्यमनोवृत्तिमेव विनिष्ठायाय न्यत्वाच्चितेरप्यविशिष्टांगुहांचेदयंत तस्य मेव गुहायांतद्रूपं ब्रह्मतदयनमेतुस्वयंप्रकाशमनावरणमनुपसंगं प्रद्योतते चरमदेहस्य भागवत इति

तदेवंदृश्यते न चित्तस्य परिणामिनस्तदिति रिक्तः पुमानपरिणामिधर्मोपपादितः संप्रति लोकलाप्रससमप्यत्र प्रमाणयति अतश्चैतदिति अवश्यं चैतदित्यर्थः दृष्टं यथा हि नीलाद्यनुक्तं
चित्तं नीलाद्यर्थप्रत्यक्षे लोकावस्थापयति एवं दृष्ट्वा पायसादनुरक्तं चित्तं दृष्ट्वा रमपि प्रत्यक्षेणावस्थापयति अस्ति हि व्याकारं ज्ञानं नीलमहं सवेद्यं तत्तस्मात्तत्रैव तत्तत्तापि
प्रत्यक्षसिद्धोपि न विविक्षावस्थापितो यथा जले चंद्रमसो विबेनत्वेनावतानदप्रत्यक्षं न चाप्यनुरक्तं तत्तदप्रमाणं मित्रिचंद्ररूपेण प्रमाणं भवितुमर्हति तस्माच्चित्तप्रतिबिंबितया चैत
न्यगोचरापि चित्तवृत्तिर्न चैतन्यगोचरेति तदेदं सर्वार्थं चित्तस्येति तदेतद्वाहमनो हीति न केवलं तदाकारपत्त्यामंतयेनार्थेनोपरक्तमनः अपितु स्वयंचैति चकारो निबन्धकमः पुरुषे
णेतस्या नंतरं दृष्टव्यः तदा पापतिः पुरुषस्य वृत्तिः इयंचैतन्यकायापत्तिश्चित्तस्य वेनाशिकैरभ्युपेतव्या कथमन्यथा चित्ते चैतन्यमारोपमात्रं भूतुरित्याह तदनेनेति केचिदैनारिका

अतश्चैतदाभ्युपगम्यते ॥२॥ दृष्टदृश्योपरक्तं चित्तं सवाचं मनो हि मंतयेनार्थेनोपरक्तं तत्तत्स्वयंचैवेव यत्तत्तद्विषयिणा पुरुषेण स्वीयपावत्याः भिसंबद्धं तदेतच्चित्तमेव दृ
ष्टदृश्योपरक्तं विषयविषयिनिर्वासंचेत्त न चैतनस्वरूपापन्नं विषयात्मकमप्यविषयात्मकमिवाचेतनं चैतनमिदं स्फुरिकमणिकं त्वं सर्वार्थमित्युच्यते तदनेन चित्तसा
रूपेण भ्रान्ताः केचित्तदेवचेतनमित्याहुः अपरे चित्तमात्रमेवेदं सर्वं नास्ति खल्वयंगवादिर्घरादिप्रसकारेण लोक इति अनुर्वपनीयास्तो कलात् अस्ति हि तेषां भ्रान्ति
नं सर्वरूपाकारनिर्वासंचित्तसिद्धिर्न स्यादधिप्रज्ञायां प्रज्ञेयार्थः प्रतिबिंबो भूतस्तस्यालंबनी भूतत्वादित्यः सचेदर्थश्चित्तमात्रस्या कथं प्रज्ञायां प्रज्ञा रूपं मवधार्येत तस्मात्
निबिंबो भूतोर्थः प्रज्ञायां येनाचधार्यते स चरुवदिति एवं ग्रहीतृगृहणया खिस्वरूपचित्तमेवात्र प्रमथ्येत्तज्ज्ञानितः प्रविभजंते ते सत्त्वगर्भस्तेरधिगतं पुरुष इति ॥२॥

बाह्यार्थवादिन अपरे विज्ञानमात्रवादिनः तनुपदि चित्तमेव दृष्ट्वाकारं दृष्ट्वाकारं चानुभूयते हेतु चित्तादभिन्नावेवास्तां दृष्टदृश्यौ यथाहुः लमिनोपि च बुद्ध्यात्मा विपर्यासि
तदर्शनैः ग्राह्यग्राहकसंवित्तिभेदवानिवलस्य तदिति तत्र कथमेतेनुकंपनीया इत्यत आह समाधिप्रज्ञायामिति नेखलु क्त्वा रूपयति निष्प्रितानि रिक्तं पुरुषमुपलभ्याप्य हा
गयोगोपदेशे न समाधिप्रज्ञायामात्म गोचरायामवतार्य बोधयितव्याः तद्यथा समाधिप्रज्ञायां प्रयोग आत्मा प्रतिबिंबो भूतो न्यः कस्मात्तस्योत्पन्न आलंबनी भूतत्वा
त् अथ चित्तादभिन्वमवकस्मान्नालंबनं भवतीति पदिपुक्तिबोध्यते पिबैधर्मात्तवेज्ञायाददेतः तत्र हेतु सचेदात्मरूपोर्थश्चित्तमात्रस्यानुत्ततो मतिरिक्तस्ततः कथं
प्रज्ञारूपमवधार्येत स्वात्मनि विरोधात् उपसंहरति तस्मादिनि समीचीनोपादेशेनामुक्तं चित्तामवतीत्याह एवंमेतदिति ज्ञानितः स्वभावत इत्यर्थः ॥२॥ ॥३॥

पां ८) • चित्तमिरिकात्मसद्भावे हेतुतरं मतारयति इत्येति नदित्वा न यद्यप्यसंख्येयाः कर्मवासनां क्लेशवासनाश्च चित्तमेवाधिशेयते ननु पुरुषं तथा च वासनाधीना विषयाकाश्चित्ताप्रपन्न
 याचितस्य भो कृतामावहन्ति भोक्तृरर्थे च भोग्यमिति सर्वं चित्तार्थं प्राप्तं तथापि चित्तमसंख्येयवासना विचित्रमपि परार्थकस्यासं हस्यकारित्वादिति सूत्रार्थः व्याचष्टे नदेतदिति स्यात्तु
 ९१ चित्तसंख्यापिकरिष्यति स्वार्थं च भविष्यति कः खलु विरोध इति यदिकश्चिन्नञ्च यत्तं प्रत्याह संहस्यकारिणेति सुखचित्तमिति भोग्यमुपलक्षयति तेन नुः खचित्तमपि दृश्यं तानमिसुषु

इत्यर्थः ॥ २३ ॥ तदसंख्येयवासनाभि चित्तमपि परार्थं संहस्यकारित्वात् नदेतच्चित्तमसंख्येयाभिर्वासनाभिरेव चित्रीकृतमपि परा
 र्थपरस्य भोगोपनर्गार्थं न स्वार्थं संहस्यकारित्वात् गृह्यत् संहस्यकारिणा चित्तेन न स्वार्थं न भवितव्यं न स्वखं चित्तं सुखार्थं न ज्ञानं ज्ञानार्थं
 उभयमप्येतत्परार्थं यश्च भोगेनाप्यवर्गेण चार्थवाच्यपुरुषः स एव परोनपरः सामान्यत्रं यत्तु किं चित्तरं सामान्यमात्रं स्व रूपेणोदाहरे
 दैनाशिकस्तत् सर्वं संहस्यकारित्वात् परार्थमेव स्यात् यस्तस्यौपरो विरोधः स न संहस्यकारी पुरुष इति ॥ २४ ॥ २२ ॥ ॥ ॥

वर्गोक्त एतदुक्तं भवति सुखदुःखे चित्ते यत्किं कृतानु कृतात्मकेनात्मनि संभवतः स्वात्मनिवृत्तिविरोधान् न चोभयो वि संहस्यकारी साक्षात्परं यथा सुखदुःखे विदधानसाभ्यामनु
 कूलनीयः प्रति कूलनीयो वा न स्याद्यः साक्षात्परं यथा वाभ्यामनु कूलनीयः प्रति कूलनीयो वा तच्च नित्योदात्तान् पुरुषः एवमवश्यं ते ये न ज्ञाने न तस्या पित्तपतत्रत्वात् स्वात्म
 नि चरति विरोधान् ततो तार्थत्वं न चान्यविषया हस्याहपवर्गसंभवो विदेहप्रकृति लयाना मपवर्गसंभवात्स्मात्तत्तत्तानमपि पुरुषार्थमेव न च तत्स्वार्थनापि परमात्रार्थं संहस्यपरार्थं

चित्तमिरिकात्मसद्भावे हेतुतरं मतारयति इत्येति नदित्वा न यद्यप्यसंख्येयाः कर्मवासनां क्लेशवासनाश्च चित्तमेवाधिशेयते ननु पुरुषं तथा च वासनाधीना विषयाकाश्चित्ताप्रपन्न

तदेकैकैव लभ्यते बीजं प्रति मयमात्मदर्शनमुक्ता तदुपदेशाधिकृतं पुरुषमनधिकृतं पुरुषमनधिकृतं पुरुषांतराद्यावत्तमाह विशेषनिवृत्तिः यस्यात्मभावेभावेभावनास्ति
तस्याहंगयोगोपदेशादनुतिष्ठनोपज्ञानस्य तत्परिपाकाच्चित्तसत्पुरुषयोर्विशेषदर्शनादात्मभावना निवर्तते यस्यात्मभावतनैवनास्ति नास्ति कस्यतस्योपदेशानधिकृतत्वापदिनि
प्रतिनामते तत्परलोकभावस्यमोपदेशो न विशेषदर्शननात्मभावभावना निवृत्तिरिति सूत्रार्थः नन्वात्मभावनायाश्चित्तवर्तिन्याः कुतो वगमदस्यत आह यथाग्रविषयि प्राप्त्वीर्यतत्तद
शनबीजमपवर्गाभागीयं यन्कर्मोपयोगानुष्ठानंतरेकदेशानुष्ठानेवातदभिनिवर्तितमस्तीत्यनुमीयते तस्यचात्मभावभावनावश्यमेव स्वाभाविकीवस्तस्यासंविनापि प्रवर्तते

विशेषदर्शिन आत्मभावभावनाविनिवृत्तिः यथा प्रादुर्भूतं कुरस्यो देहेन तत्र बीजस ता नुमीयते तथा मोक्षमार्गप्रवर्णे नमस्य रोमहर्षी श्रुयानौ दृष्टे तेन त्राप्यसि वि
शेषदर्शन बीजमपवर्गं भागीयकर्मि भिनिवर्तितमित्यनुमीयते तस्मात्तमावभावना स्वाभावि की प्रवर्तते यस्याभावादिदमुक्तं स्वभावमुक्ता ही वाद्येवापूर्व
यस्तेरुचिर्भवति अरुचिश्च निर्लये भवति तत्रात्मभावभावना को ह मासंकथमहमासं किं सिद्धिदं कथं सिद्धिदं केन विषयमः कथं भविष्यामिति सातु विशेष
दर्शिनो निवर्तते कुतः चित्तस्यैवैष विचित्रः परिणामः पुरुषस्त्वसत्यामविद्यायां भुङ्क्ते चित्तधर्मैर्यथा मृष्टमिति ततोऽस्यात्मभावभावना कुशलस्य निवर्त
ते इति ॥२५॥ तदा विवेकनिष्कैवस्य प्रग्यां चित्तंतदा नीयस्य चित्तं विषयप्रभारमतान निरूना सौ तदस्यान्यथा भवति कैवल्यं प्राग्भारं विवेकेन
ज्ञान निरूपयति ॥२६॥ तच्छिद्रेषु प्रत्ययांतरा लिखंस्कारे व्याप्रत्ययविवेकनिष्प्रत्यसत्पुरुषा न्याताख्यातिमात्रप्रवाहारो हि एष चित्तस्य तच्छिद्रेषु प्रत्ययांतरा
एव स्मीतिवाममेति वाज्ञानामी निवानज्ञानामीति वा कुतः शीघ्रमाणा बीजेभ्यः पूर्वसंस्कारेभ्य इति ॥२७॥ ॥२८॥

अनपिकारिणामागमिनां वचनेन दर्शयति यस्याभावादिदमिति नास्ति कर्म फलं परलोकिनोऽभावात्परलोकाभाव इति तत्र कचिरुचिश्च निर्लये पंचविंशतितत्त्व विशेषये आत्मभावनाप्रा
द्याख्याता विशेषदर्शिनः परामर्शमाह चित्तस्यैवेति तस्य विशेषदर्शनकुशलस्यात्मभावनाविनिवर्तत इति अथ विशेषदर्शिनः कीदृशं चित्तमित्यत आतदा चित्तं निगदय्यास्या
स्यादेतत् विशेषदर्शनं चेद्विवेकनिर्णयज्ञानं चित्तं चित्तं स्यात् तदृश्यते गस्य भिस्मामदतो मुच्छित्तमित्यत आह तस्यः प्रत्ययेति प्रतीयते येन सप्रत्ययश्चित्तसत्तस्माद्विवेकश्चित्ते
तेन निष्प्रत्ययज्ञानामी निसास्यान्योक्षे विविच्यदर्शिते मज्ञानीमीति चेत्तन्मूलकावहंकारममकारावहमस्मीति वाममेति वा दर्शितो शीघ्रमाणा निवर्तनि बीजानि चित्तसमासः पूर्वसंस्कारा

१२
 ५०-२१०
 स्थादेतत् सत्यपि विवेकविज्ञाने मुञ्छान संस्कारादिप्रत्ययांतराणि प्रसूचते कस्तुर्हानहेतुरेते बाधतः प्रत्ययांतराणि पुनः प्रसूचीरनित्यत आह हानत्तं अपरिपक्वविवेकज्ञानस्या
 स्पष्टेति तदेते क्लेशा विवेकज्ञानवर्द्धिदग्धबीजभावारति एवं मुञ्छान संस्कारा अपीति अथ मुञ्छान संस्कारा विवेकज्ञान संस्कारैर्निरोध्याः विवेक संस्काराश्च निरोध संस्कारैर्निरो
 संस्काराणां च बलविषयत्वं दर्शितं निरोधोपायः प्रापञ्चितो य इत्यत आह ज्ञान संस्कारास्त्विति परवेराग्य संस्कारा इत्यर्थः तदेवं सूत्रकारो मुञ्छान निरोधोपायं प्रसंख्यानमुक्त्वा प्रसं

ज्ञानमेवां क्लेशावदुक्तं यथा क्लेशा दग्धबीजभावा न प्रसेदु समर्था भवन्ति तथा ज्ञानाग्निना दग्धबीजभावः सर्व संस्कारो न प्रयत्नसूक्ष्मं भवति ज्ञान संस्कारा स्सु चि
 ताधिर्हो रसमाप्ति मनुशे इत्यत इति न विरुते ॥२२॥ प्रसंख्यानं यत्कुसीदस्य सर्वथा विवेकस्वाते ईर्ममेघः समाधिः यदा यत्रास एतत् प्रसंख्यानं यत्कुसीदस्य
 तोषि न किंचित्प्रार्थयते तत्रापि विरक्तस्य सर्वथा विवेकस्यातिरेव भवतीति संस्कारबीजश्रया नास्य प्रत्ययांतराणि उत्पद्यन्ते तदास्य धर्ममेघो नाप
 समाधिर्भवति ॥२३॥ ततः क्लेशकर्मनिवृत्तिः तन्नाभाद विद्यादयः क्लेशाः समूलकोपं कथिता भवन्ति कुशला कुशलाश्च कर्माशयाः समूलघातं हन्ता भ
 वेति क्लेशकर्मनिवृत्तौ तौ तौ नैव विद्वान् विमुक्तो भवति कस्मात् यस्माद्विपर्ययो भवत्यकाराणां न हि क्षीण क्लेश विपर्ययः कश्चिदेन चित्तकचिज्जातोऽप्यतः

ख्यान निरोधोपायमाह प्रसमाधिः ततः प्रसंख्यानं किंचित् सर्वभावाधिहा तत्त्वादि प्रार्थयते प्रत्युत तत्रापि किंचित्प्रार्थयणा मिहो वदरशनेन विरक्तः सर्वथा विवेकस्यातिरेवं भवति एतेवैव
 ज्ञेति यदा चेति यदा मुञ्छान प्रत्यया भवे यस्मिन्नायं ब्राह्मणस्यैव विवेकस्यातिरेव भवति ततः सर्वथा विवेकस्यातिरेति तदास्य धर्ममेघः समाधिर्भवति एत
 दुक्तं भवति प्रसंख्यानं विरक्तस्य निरोधमिदं च धर्ममेघं समाधिमुपासीतः तदुपासनेन सर्वथा विवेकस्यातिरेव भवति तथा च तन्निरोधं वारयतीति तस्य च प्रपञ्चनमाह नतः ततः कस्मात्
 जीवने यमुक्तो भवति उत्तरां यस्मादिति कस्मानुनः क्षीण विपर्ययो मुक्तो न पुनर्न तिष्ठते उत्तरं यस्मादिति क्लेशकर्मवासनेहः क्लेशकर्मशयो ज्ञात्यादिनिहादा न च वासति निदाने निहा
 नो भवितुमर्हति यथा हात्र भगवान् श्रयादः बीतरागज्ज्ञानादर्शनादिति ॥२४॥ ॥ ॥

हेतु
 १२

अथैवं धर्ममेघे सति कीदृशं विनमित्यत आह तदा सर्वोत्पत्तिं अत्रैवं यते चित्तसत्त्वमेभिस्त्रिस्वरणानि मलाः क्लेशकर्माणि सर्वे च ते आवरणमलाश्चेति सर्वावरणमलास्तेभ्यो येन स्पचित्तसत्त्वस्य
तामस्पतायते नेनेति अनया युतस्य आनत्यादय इमे मला नृते यमत्वं यथा दिशदिबुनपटलमुक्तस्य चंडाच्चिषः परितः प्रद्योतमानस्य प्रकाशनं त्यास्यकाश्याद्यथादयोऽत्याः प्रकाशते ए
व मयगतं रजस्तमसाश्चित्तसत्त्वस्य प्रकाशनं स्यादल्पप्रकाशमिति तदेतदाह सर्वेति एतदेव व्यतिरेकमुखेन स्फोरयति आवरणेण तमसाभिभूतमिति क्रियाशाले मरजसाप्र
वर्तितमत्त एवो ह्युचित्प्रदेशादयानीतं तम इत्यर्थः अतएव सर्वा नृधर्मानृतेषां मोहनिवर्धनिप्रकाशनेनेति धर्ममेघदस्य च ते न च यमस्तु धर्ममेघः समाधिः सत्त्वान्नैशकर्माश

तदा सर्वावरणमलापेतस्य तानस्यानं स्याद्देयमत्वं सर्वैः क्लेशकर्मावरणैर्विमुक्तस्य तानस्यानं त्वं भवति तमसाभिभूतमनंतं तानसत्त्वं कचिदेवरजसाप्रवर्तित
मुच्छादितं गुणसमर्थं भवति तत्र यदा सर्वे रजसावरणमलैरपगतं भवति तदा भवत्यस्यानं त्वं तानस्यानं स्यात्तदेयमत्वं संयद्यते यथा काशे खद्यो
तः यत्रेदमुक्तं अंधोमलिमविध्यत् तमं नंगुलिरावयत् अग्रीवस्तं प्रत्यसुंचत् तमज्जिह्वोभ्यपूजयदिति ॥ ३१ ॥ ततः कृतार्थानां परिणामक्रमसमाप्ति
गुणानां तस्य धर्ममेघस्योद्भातकृतार्थानां गुणानां परिणामक्रमः परिसमाप्यते न हि कृतभोगा पवर्गाः परिसमाप्तक्रमाः क्षणमप्यकृष्टानुमुत्सहन्ते ॥ २५ ॥

यप्रशमहेतुः अथ सत्यप्यस्मिन् कस्मान्न जायते पुनर्जंतुरित्यत आह यत्रेदमुक्तमिति करणसमुच्छेदादपि चेत्कार्यं क्रियते हंतभोः मलिवेधादयो धादिभ्यो भवेयुः
प्रत्यक्षाः तथा चानुपपन्नार्थतायामाभावात् कौलौकिक उपपन्नार्थः स्यात् अविद्यदेधोमलिमिति आवयत्तु यद्यितवान् प्रत्यसुंचत् सिद्धवान् अभ्यपूजयत् स्तुतवान्
ति ननु धर्ममेघस्य पराकाशज्ञानप्रसादमात्रं परैराग्यं समूलघातमपहेतुमुच्छानसमाधिसंस्कारान्न क्लेशकर्माशयान् गुणस्तु स्वतएव विचारकरणशीलाः क
कस्मात्तादृशमपि पुरुषं प्रति देहं द्रियादिना भवंत इत्यत आह ततो गुणानां शीलमिदं गुणानां यदमीयं प्रति कृतार्थानां संप्रति न प्रवर्तते इति भावः ॥ २५ ॥ ॥

कोटी ०

९३

अनांतरेपरिणामक्रमं रूढि अथकोयमिति क्षणक्रमः परिणामक्रमः क्षणप्रतियोगीक्षणप्रतिसंबंधीयस्य सतथोक्तः क्षणप्रवया प्रयत्नस्यार्थः न जातुक्रमः क्रमवतं मंतरेणाशोभि
रूपयितुं न चैकस्यैव क्षणस्य स्वक्रमः तस्मात् क्षणप्रवय आश्रयः परिशिष्यते तदिह माह क्षणानंतर्फीत्मेति परिणामक्रमे प्रमाणमाह परिणामस्येति न वस्य हिवस्त्रस्यप
महासंस्तिनस्याधिचिरेण पुराणा तादृशपते सोयं परिणामस्यापरांतः पर्यवसानं तेन हि परिणामस्य क्रमस्ततः प्रागपि पुराणायाः सूक्ष्मसूक्ष्मतरसूक्ष्मतमस्थूलसूक्ष्मतरत
मलाहीनापो वीपर्यमनुमीयते एतदेव्यतिरेकमुखेन दर्शयति नहीति अनुभूतोऽप्राप्तः क्रमक्षणेपयासातपोक्ता न चैवक्रमः प्रधानस्य न संभवति तस्य न संभवति तस्य नि
सतादिसत आह नित्ये पुत्रेति बहुवचने तसर्वव्यापिनां क्रमस्य प्रतिजानीते तत्र नित्यानां प्रकाशभेदे दर्शयित्वानित्यव्यापिनां क्रमस्योपपादयति द्ययति ननु कुरुच्छेस

अथकोयं क्रमो नामेति ॥ ३२ ॥ क्षणप्रतियोगीपरिणामाचरांत निग्राह्यः क्रमः क्षणानंतर्फीत्मा परिणामस्यापरांतं तेनावसानेन गृह्यते क्रमः न स ननु क्षतक्रमक्षणापुराणाव
स्त्रस्यां ते भवति नित्ये पुत्रक्रमो दृष्टः रूपीवेयं नित्यता कुरुच्छे नित्यता परिणामि नित्यता च तत्र कुरुच्छे नित्यता पुरुषस्य परिणामि नित्यता गुणानां यस्मिन् परिणाममा
नेतत्वं न विहस्यते तन्नित्यं उभयस्य च तत्वाविधातानित्यत्वं तत्र गुणधर्मेषु बुद्ध्यादिषु परिणामापरान्तनिर्ग्राह्यः क्रमो लब्धपर्यवसानो नित्येषु धर्मिषु गुणेषु लब्धपर्यवसानः
कुरुच्छे नित्येषु स्वरूपमात्रप्रतिष्ठेषु मुक्तपुरुषेषु स्वरूपास्तिताक्रमेणैवानुभूयत इति तत्राप्यलब्धपर्यवसानः शब्दरेणास्ति क्रियासुपादायकं ल्यित इति ॥ २६ ॥

भावादप्रच्युतमस्तु नित्यं परिणामि सदैव स्वरूपाद्यवमानंकपं नित्यमत आह यस्मिन्निति धर्मलक्षणवच्छानाभुदपव्ययधर्मत्वं धर्मिणस्तत्त्वादविधान एवेति अथ किं परिणाम
मापरांत निर्ग्राह्यता सर्वक्रमस्य नेत्याह तत्र गुणधर्मेषु बुद्ध्यादि स्थिति यतो लब्धपर्यवसानः धर्माणं विनाशात् प्रधानस्य तु परिणामक्रमो न लब्धपर्यवसानः ननु प्रधान
तस्य धर्मरूपेण परिणामादस्तु परिणामक्रमः पुरुषस्य तु परिणामिनः कुतः परिणामक्रम इत्यत आह कुरुच्छेति तत्र वद्वानां चित्ताव्यतिरेकाभिमानात् परिणामेन परि
णामाध्यासः मुक्तानां चास्ति क्रियासुपादायाः व्यस्य वेयि परिणामो मोहो हे कल्पितः शब्दस्य पुरः सरतया तत्सहो विकल्पो स्ति क्रियासुपादत इति ॥ २६ ॥ ० ॥ ॥ ॥

हेरं
९३

उपेक्ष्य लयपर्यवसानः परिणामक्रमइत्युक्तं तदसहमानः पठति अथेति स्तिस्तेति महाप्रलयावस्थायांगयेति स्तुष्टौ एतदुक्तं भवति यथाऽत्रं स्यान्नपरिणामसमाप्तिः संसारस्य हंत भोक्तृमहाप्रलस
मये सर्वेषामात्मनां सहसा सप्तुच्छिद्येत कथंचन स्यादौ सहस्रो स घेत संसारः तस्मादेकैकस्यात्मनो मुक्तिः क्रमेण सर्वेषां विमोक्षादुच्छेदः सर्वेषां संसारस्याक्रमेणेति प्रधानपरिणामक्रमपरिस
माप्तिः भवंच प्रधानस्याप्यनित्यत्वप्रसंगः न चापूर्वसत्त्वशुद्धिर्भावइत्यने चेन्नानं त्यस्यात् तथा सत्यनादित्वव्याहतेः सकलशास्त्रार्थभंगइति भावः उत्तरमाह अवचनीयं अनुत्तरास्मिन्नैकं
न एव तस्यावचनीयतां दर्शयितुं मेकांतवचनीयं प्रश्नं दर्शयति अस्ति प्रश्नइति सर्वो जातो मरीष्यतीति प्रश्नोत्तरं ओं भोइति सत्यं भोइति सत्यं भोइत्यर्थः अविभज्यवचनीयमुक्त्वा प्रविभज्य
वचनीयं प्रश्नमाह प्रथमं सर्वइति विभज्यवचनीयतामह विभज्येति विभज्यवचनीयमेव प्रश्नांतरं विस्पष्टार्थं मोहत धामनुष्येति अयं त्ववचनीय एकांततः न हि सामान्येन कुशलं कुशलपुरुष

अथास्य संसारस्य स्थित्यागत्या च उणो पुवर्तमानस्यास्ति क्रमसमाप्तिर्न वेति अवचनीयमेतत् कथं अस्ति यश्च एकांतवचनीयः सर्वो जातो मरीष्यतीति म
त्वा जनिष्यतइति ओं भोइति अथ सर्वो जातो मरीष्यतीति मत्वा जनिष्यतइति विभज्यवचनीयमेतत् प्रत्युद्दिनख्यातिः क्षीणरस्मः कुशलो न जनि
तेन जनिष्यते इतरस्तु जनिष्यते तथा मनुष्यजातिः श्रेयसी न वा श्रेयसीति एवं परिचये विभज्यवचनीयः प्रश्नः पश्चनधिकसंश्रेयसीदेवानां श्रेयसीति स पूं
नेति अयं त्ववचनीयः प्रश्नः संसारो यमंतवानथानंतइति कुशलस्यास्ति संसारक्रमपरिसमाप्तिर्नंतरस्येति अन्यतरावधारणे दोषः तस्माच्चाकरणा एवामप्रश्नः

संसारस्यांतवत्तमनंतवत्तं वा शक्यमेकांततवेव कुं यथा प्राणभन्मात्रस्य श्रेयस्त्वमश्रेयस्त्वं वा नैकांततः शक्यमवधारयितुं यथा जातमात्रस्य मरणमेकांततो विभज्य पुनः शक्य
वधारणमित्याहुः कुशलस्येति अयमपि संधिः ४ क्रमेण मोक्षे सर्वेषां मोक्षात् संसारोच्छेदइत्यनुमानं तच्चागमसिद्धमोक्षाश्रयं तथावाभ्युपगम्य लभोष्यप्रतिपादकागमप्रमाणभावः कथं
तमेवागमं प्रधानविकारमित्यतापाणी कुर्वीत तस्मादागमबाधितविषयमेतदनुमानं न प्रमाणं श्रूयते हि श्रुतिस्मृती निहासपुराणेषु सर्गप्रतिसर्गपरंपराया अनदित्वमनंतत्वं चेति
अपि च सर्वेषामेवात्मनां संसारस्य न तावद्युगपदुच्छेदः संभवीः न हि पंडितरूपाणामप्यनेकजन्मपरंपराभ्यासपरिश्रमसाध्याविवेकख्यातिप्रतिष्ठा किंपुनः प्राणभन्मात्रेण एव
जंगमादेकैकस्माद्वितुमर्हति न च कारणयोगपधकार्ययोगपधं पुन्यते क्रमेण तु विवेकख्याता वसंख्येयानां क्रमेण मुक्तौ न संसारोच्छेदः अनंतत्वाज्जंतूनां अं संख्येयत्वादितिसंभवसंतं ॥२॥

पां. टी० केवल्यरूपावधारणपरस्परसूत्रस्यावांतरसंगतिमाह गुणधिकारेति पुरुषार्थशून्यानां गुणानां प्रतिप्रसवः केवल्यं स्वरूपप्रतिष्ठावाचितिशक्तिरिति कृतकरणीयतया पुरुषार्थ
 ९४ स्तृपानां प्रतिप्रसवः स्वकारणे प्रधाने लयः तेषां कार्यकारणत्वनो गुणानां शुद्धी न समाधिनिरोधसंस्कारामनसिलीयंते मनो स्मितायां अस्मिता आलिंगे लिङ्गम
 लिङ्गद्वितीयो यं गुणानां कार्यकारणत्वात् कानां प्रतिप्रसवस्तत् केवल्यं यं कंचिन्मुरुषं प्रतिप्रधानस्य मोक्षः स्वरूपप्रतिष्ठापुरुषस्य वीमोक्ष इत्यहस्वरूपनि अस्ति हि महा

गुणधिकारक्रमपरिसमाप्तौ केवल्यमुक्तं न तत् स्वरूपमवधार्यते ॥३३॥ पुरुषार्थशून्यानां प्रतिप्रसवः केवल्यं स्वरूपप्रतिष्ठावाचितिशक्तिरिति कृत
 भोगापर्याया पुरुषार्थशून्यानां प्रतिप्रसवः कार्यकारणत्वनो गुणानां तत् केवल्यं स्वरूपप्रतिष्ठापुनर्बुद्धिसत्त्वानभि संवंधात् पुरुषस्य चि
 तिशक्तिरेव केवला तस्याः सदा तथैवावस्थानं केवल्यमिति ॥ इति पातं जले योगशास्त्रे संख्याप्रवचने केवल्यपादश्चतुर्थः संसर्गः ॥ २८ ॥

तथैव विश्वरूपप्रतिष्ठावचितिशक्तिर्न चो मोक्ष इत्यत आह पुनरिति सौत्र इति शब्दः शास्त्रपरिसमाप्तौ मुक्ता हं चित्तं परलोके मेयं तस्मिन् चो धर्मधनः समाधिः इति च मुक्तिः
 प्रतिपादिता स्मिन्पादे प्रसंगादपि चान्यदुक्तं निदानं तापानामुदितमथ तावाश्च कथिताः सहांगैरहमि विहितमिह योगद्वयमपि कृतो मुक्तेरध्यागुणपुरुषमेव दृष्टुं त
 त्ति विविक्तं केवल्यं परिगलिततायावतिरसौ ॥ इति श्रीवाचस्पतिविरचितायां पातं जलभाष्यव्याख्यायां केवल्यपादः समाप्तः ॥ २८ ॥ शुभमस्तु ॥